INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 6137
Date 14-10-65
SIMLA

Library IIAS, Shimla
S 294.538 P 192 S
00006137

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकाः ४४०, ४४१.

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

No's. 416, 440 & 441.

THE

S'RĀDDHAKALPALATĀ

By

DHARMĀDHĪKARĪ

S'RĪ NANDA PANDITA

Edited by

PANDIT S'RĪ LAKS'MĪDHARA PANTA

DHARMĀDHĪKARĪ

With

Introduction and Index Etc.,

by

PANDIT GOPAL S'ĀSTRĪ NENE

Professor, Govt. Sanskrit College,

Benares.

FASCICULAS I-III. १-३

PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

BENARES.

1935.

[*Registered According to Act XXV of 1867,*
All Rights Reserved by the Publisher.]

PRINTED BY

JAI KRISHNA DAS GUPTA

Vidya Vilas Press,

Benares City.

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ७३

ग्रन्थाङ्कः ४१९, ४४०, ४४१.

॥ श्रीः ॥

श्राद्धकल्पलता

श्रीमन्महाराजाधिराज-सहागिलवंशावतंस-परमानन्दादेशेन
धर्माधिकारि-श्रीनन्दपण्डित-विरचिता ।

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरण-धर्म-
शास्त्र-वेदान्ताध्यापक पं० श्री नेने गोपालशास्त्रि-
प्रदर्शितरीतिमनुसृत्य-धर्माधिकारि
पं० लक्ष्मीधरपन्तेन संशोधिता ।

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
बनारस सिटी ।

१९३२

राजकीयनियमानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकाः ५१९, ५५०, ५५१.

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस
बनारस सिटी ।

श्रीगुरुःशरणम् ।

श्री एकवीरादेव्यै नमः ॥

प्रास्ताविकम् ।

अथेदानीं धर्माधिकारिकुलावतंस श्री विनायकापराभिध श्री नन्दपण्डितकृतः श्राद्धकल्पलतानामकोऽयं धर्मशास्त्रनिबन्धः संमुद्र्य प्रकाश्यते।

यद्यप्ययं प्रथमत आदर्शपुस्तकद्वयमादायैव मुद्रापयितुं प्रारब्धः। तदुभयमेतत्पुस्तकसम्पादकमहोदयानां श्रीधर्माधिकारिकुलावतंस श्रीमद्गुरुवर-काशीस्थराजकीय संस्कृतपाठशालायां व्याकरणधर्मशास्त्राध्यापक नागेश्वरपन्त तनूजानां सुगृहीतनामधेयानां श्रीलक्ष्मीधरपन्तानां तदीयपुस्तकालयगतमेव वर्तते ।

तत्रैकं सम्पूर्णं त्र्यधिकशतद्वयपत्रोपेतं, प्रतिपृष्ठं नवपङ्क्तयः प्रतिपङ्क्ति च प्रायशस्त्रिंशदक्षरोपेतं वर्तते । तत्र 'श्रीगणेशायनमः ॥ समालम्बे लम्बोदर' इत्यादिना प्रारब्धं इति श्राद्धकल्पलता समाप्ता ॥ सम्वत्१६५९ वर्षे कार्तिकसुदि ९ गुरौ पुस्तकं लिपीकृवान् ॥ शुभमस्तु । श्रीरामोजयति ॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥ संख्या ४००० ॥' इति ग्रन्थेन समाप्तम् । तदिदं प्राचीनं पुस्तकं नागराक्षरलिखितं कर्गलमयं शुद्धं 'ग' संज्ञया संकेतितम् ।

द्वितीयं च तृतीयपत्रमारभ्य त्रिसप्ततितमपत्रपर्यन्ततया सप्ततिपत्रात्मकं खण्डितं प्रतिपृष्ठं प्रायशो द्वादशपङ्क्त्युपेतं प्रतिपङ्क्ति च पञ्चाशदक्षरयुतं नातिशुद्धं वर्तते । तस्य प्रारम्भः—'पार्वणांशे पार्वणेनैकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन सममित्यर्थः' इति । समाप्तिश्च 'तदेवं स्वयं होमाशक्तौ सपिण्डस्यान्यस्य वा अभावे आकृष्योत्कृष्य वा होमः' इति ग्रन्थकेन तदिदं नागरलिपिलिखितं कर्गलमयं 'घ' नाम्ना संकेतितम् ।

तृतीयं पुस्तकं च प्रयागक्षेत्रवासि धर्माधिकारिकुलप्रसूत-वैदिकमूर्धन्य-कर्मकाण्डनिष्णात सम्पादकगोत्रज श्रीजयकृष्णपन्तेभ्यः समासादितं पञ्चाशीत्युत्तरशतपत्रात्मकं प्रतिपृष्ठं प्रायशो दशपङ्क्त्युपेतं प्रतिपङ्क्ति च प्रायः षड्विंशत्यक्षरसमलंकृतं मध्यममानेन नागराक्षरैर्लिखितं 'ख' नाम्ना संकेतितं नातिशुद्धं वर्तते । इदमपि सम्पूर्णम् ।

चतुर्थं पुस्तकं सम्पूर्णमेकोनपञ्चाशदधिकैकशतपत्रात्मकं प्रतिपृष्ठं नवपङ्क्तिविराजितं प्रतिपङ्क्ति प्रायोऽष्टत्रिंशदक्षरोपेतं सम्पादकगोत्रजश्रीमा-

त्रावशिष्टगृहस्थस्त्रीनिधनानन्तरं तदीयसहोदरभ्रातुष्पुत्रेण रामडोकरोपाह्वेन वैदिकप्रवरेण श्री वीरेश्वरभट्ट शर्मणा बाबू भट्टशर्मणा च समर्पितं बालबोधलिपिलिखितं सुषमाक्षरं नातिनवीनं 'क' संकेतेन संकेतितम् ।

अस्य प्रारम्भः—'श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीएकवीरायैनमः ॥ समालम्बे लम्बोदरचरणपङ्केरुहयुगम्' इति समाप्तिश्च 'इति श्री महाराजाधिराजसहगिलान्वयैकभूषणपरमानन्दादिष्ट धर्माधिकारिरामपण्डितात्मजपण्डितविनायककृतायां श्राद्धकल्पलतायां नवश्राद्धनिरूपणस्तबकपञ्चमः समाप्तः ॥ ५ ॥

इति श्राद्धकल्पलता समाप्ता ।

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥ १ ॥
भग्नपृष्ठकटिग्रीवस्तब्धदृष्टिरधोमुखम् ।
कष्टेन लिखितं ग्रन्थं यत्नेन परिपालयेत् ॥ २ ॥
तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलबन्धनात् ।
मूर्खहस्ते न दातव्यमेवं वदति पुस्तकम् ॥ ३ ॥

सम्वत् १८३२ मितो पौष शुक्ल २ रवौ तद्दिने इदं पुस्तकं...... पण्डितः लिखितं स्वार्थं परार्थं च ॥ लेखकपाठकयोः शुभमस्तु । ग्रन्थ संख्या ४००० श्रीजगदम्बार्पणमस्तु ॥ इति । अस्मिन् पुस्तके पञ्चचत्वारिंशदधिकैकशतविषयाणामनुक्रमः पृथक् पत्रद्वये सन्निवेशितो वर्तते।

तदेवं पुस्तकचतुष्टयमादाय तत्र तत्र विशेषत उपलभ्यमानपाठभेदांश्च तत्तत्पुस्तकीयत्वेनाधस्ताट्टिप्पण्यां सन्निवेश्य महता परिश्रमेण सम्पादकमहोदयैः सम्पादितं पुस्तकं सर्वेषां विद्वन्मूर्धन्यानां सन्तोषजनकं भवेदित्याशास्महे ।

एतत्पुस्तकरचयितुः श्रीनन्दपण्डितस्य परिचयो धर्माधिकारिवंशवर्णने स्पष्टतरमभिहितः समयानुसारेणाऽस्माभिरपि तद्वर्णनं करिष्यते इति तद्विषयकायासादत्रोपरम्यते ।

गवर्नमेण्ट संस्कृत कालेज बनारस मि० वैशाखशु० १५ सं०१९९२	भवतां निवेदको गोपाल शास्त्री नेने

श्रीगुरुःशरणम् ।

श्राद्धकल्पलता-विषयानुक्रमः—

विषयाः	पृ०	पं०
मङ्गलाचरणम्	१	५
ग्रन्थकृदाश्रयभूतराजवंशवर्णनम्	,,	२१
ग्रन्थकृत्परिचयः	२	२५
श्राद्धलक्षणम्	३	१२
श्राद्धप्रशंसा	,,	१९
श्राद्धफलानि	,,	२२
नास्तिकानां श्राद्धानर्थक्यवादिनां निराकरणम्	,,	२५
श्राद्धाकरणे दोषः	६	३
द्वादश श्राद्धभेदाः	,,	१७
नित्यश्राद्धलक्षणम्	,,	२३
नैमित्तिकश्राद्धलक्षणम्	,,	२५
काम्यश्राद्धलक्षणम्	७	१
वृद्धिश्राद्धलक्षणम्	,,	३
सपिण्डनश्राद्धलक्षणम्	,,	५
पार्वणश्राद्धलक्षणम्	,,	९
गोष्ठीश्राद्धलक्षणम्	,,	११
शुद्धिश्राद्धलक्षणम्	,,	१३
कर्माङ्गश्राद्धलक्षणम्	,,	१५
दैविकश्राद्धलक्षणम्	,,	१७
यात्राश्राद्धलक्षणम्	७	१९
पुष्टिश्राद्धलक्षणम्	,,	२१
श्राद्धाधिकारनिर्णयः	८	६
पुत्रस्य श्राद्धाधिकारः	,,	७
पत्न्याः श्राद्धाधिकारः	,,	८
सोदरस्य श्राद्धाधिकारः	,,	,,
सपिण्डानां श्राद्धाधिकारः	,,	१०
शिष्याणां श्राद्धाधिकारः	,,	,,
ऋत्विजः श्राद्धाधिकारः	,,	११
आचार्यस्य श्राद्धाधिकारः	,,	११
द्वादश पुत्रभेदाः	,,	१४
औरसपुत्रलक्षणम्	,,	१५

विषयाः	पृ०	पं०
पुत्रिकापुत्रलक्षणम्	८	१६
क्षेत्रजपुत्रलक्षणम्	,,	१७
गूढजपुत्रलक्षणम्	,,	१८
कानीनपुत्रलक्षणम्	,,	१९
पौनर्भवपुत्रलक्षणम्	,,	२०
दत्तकपुत्रलक्षणम्	,,	२१
क्रीतपुत्रलक्षणम्	,,	२२
स्वयंकृतपुत्रलक्षणम्	,,	,,
स्वयन्दत्तपुत्रलक्षणम्	८	२३
सहोढपुत्रलक्षणम्	,,	,,
अपविद्धपुत्रलक्षणम्	,,	२४
दत्तौरसेतरपुत्राणां कलौ निषेधः	,,	२६
पौत्रस्य श्राद्धाधिकारः	९	४
प्रपौत्रस्य श्राद्धाधिकारः	,,	,,
पुत्रिकापुत्रस्य श्राद्धाधिकारः	,,	,,
भ्रातृपुत्रस्य श्राद्धाधिकारः	,,	५
पितुः श्राद्धाधिकारः	,,	,,
मातुः श्राद्धाधिकारः	,,	,,
स्नुषायाः श्राद्धाधिकारः	,,	,,
भगिन्याः श्राद्धाधिकारः	,,	६
भागिनेयस्य श्राद्धाधिकारः	,,	,,
सोदकस्य श्राद्धाधिकारः	,,	,,
उच्छिन्नकुलद्वयस्यैवान्त्येष्टौ स्त्रिया अधिकारः	,,	१३
अपुत्रस्त्रियाः श्राद्धे भर्तुरधिकारः	,,	१६
पुत्राद्यभावे भर्तुः श्राद्धे स्त्रिया अधिकारः	,,	,,
पुत्राद्यभावे श्वश्रूश्राद्धे स्नुषाया अधिकारः	,,	१७
स्त्रीणाममन्त्रकश्राद्धेऽधिकारः	,,	१९
सख्युः श्राद्धाधिकारः	,,	२२
जामातुः श्राद्धाधिकारः	९	२३

विषयाः	पृ०	पं०
कस्याप्यधिकारिणोऽभावे राजा तद्रिक्थेन तच्छ्राद्धं तज्जातीयद्वारा कारयेत्	,,	२४
अनुपनीतपुत्रस्य श्राद्धाधिकारः	१०	३
पुत्रातिरिक्तस्य संस्कृतस्यैव श्राद्धाधिकारः	,,	४
चौलानन्तरं वर्षत्रयादूर्ध्वमेव वा पुत्रस्य श्राद्धाधिकारः	,,	१४
अनुपनीतपुत्रस्य त्रिवर्णस्य पितृश्राद्धे मन्त्राधिकारः	,,	२१
ऊनत्रिवर्षस्य कृतचूडस्यापि मन्त्राधिकारनिषेधः	११	७
अनुपनीतस्य मन्त्रत्वेन विहितेष्वेव कर्मसु मन्त्राधिकारः	,,	१०
पत्न्या मन्त्राधिकारः	,,	११
अधर्म्यासुरादिविवाहोढस्त्रिया मन्त्रेऽधिकारनिषेधः	,,	२३
ब्रह्मचारिणो मात्रौर्ध्वदैहिकाधिकारः	१२	३
ब्रह्मचारिणः पित्रौर्ध्वदैहिकाधिकारः	,,	,,
ब्रह्मचारिणः उपाध्यायौर्ध्वदैहिकाधिकारः	१२	४
ब्रह्मचारिणः आचार्यौर्ध्वदैहिकाधिकारः	,,	,,
ब्रह्मचारिणो मातामहौर्ध्वदैहिकाधिकारः	,,	५
उपाध्यायलक्षणम्	,,	६
आचार्यलक्षणम्	,,	७
सपुत्राया और्ध्वदैहिके पत्युरधिकारनिषेधः	,,	१६
सपुत्रस्यौर्ध्वदैहिके पितुरधिकारनिषेधः	,,	१७
सपुत्रानुजस्यौर्ध्वदैहिके ज्येष्ठभ्रातुरधिकारनिषेधः	,,	,,
पतिपितृज्येष्ठभ्रातॄणां पुत्रादिरहितभार्यादेरप्यौर्ध्वदैहिकेऽधिकारनिषेधः	,,	२१
अधिकार्यभावे स्नेहेन पित्रादिभिरौर्ध्वदैहिककरणे सपिण्डननिषेधः	,,	२३
अधिकार्यभावे और्ध्वदैहिकाकरणे पितुः प्रत्यवायः	१३	२
अधिकार्यभावे और्ध्वदैहिकाकरणे ज्येष्ठस्य भ्रातुः प्रत्यवायः	,,	,,
अधिकार्यभावे और्ध्वदैहिकाकरणे मातुः प्रत्यवायः	,,	३
क्षेत्रिणः पूर्वं श्राद्धं कृत्वा पश्चाद्बीजिश्राद्धकरणम्	,,	५
पुत्रिकापुत्रकर्तृके श्राद्धे श्राद्धीयदेयपितृनिर्णयः	,,	९
पुत्रिकापुत्रस्य मातामह एव पिता	,,	१९
दौहित्रस्यार्थहरत्वे मातामहनवश्राद्धावश्यकरणत्वम्	१३	१५
पतितस्य दाहौर्ध्वदैहिकश्राद्धनिषेधः	१४	२
पतितस्य दाहादिकरणे कर्तुः प्रायश्चित्तम्	,,	३
पितुः पातित्ये पितामहश्राद्धकर्तव्यता	,,	७
पितुः पातित्ये श्राद्धकरणे विशेषः	,,	१३
पितामहप्रपितामहपातित्ये तथैव विशेषः	,,	१८
जीवत्पितृकश्राद्धाधिकारनिर्णयः	,,	२०
विवाहाङ्गश्राद्धकर्तृनिर्णयः	,,	२६
जीवत्पित्रादिकर्तृकश्राद्धे देयपितृनिर्णयः	१५	१८
जीवत्पितृकस्यावश्यं मातामहश्राद्धकर्तव्यता	१६	११
मातामहश्राद्धे सम्बन्धापित्वेन प्रतिपन्निर्णयः	,,	२१
मातामहश्राद्धं पिण्डरहितं कार्यम्	१७	१
प्रथमविवाहे नान्दीश्राद्धे पितुरधिकारः	,,	३
द्वितीयविवाहे वरस्य नान्दीश्राद्धाधिकारः	,,	६
मृतपितृकसंस्काराङ्गनान्दीश्राद्धे देयपितृनिर्णयः	,,	

विषयाः	पृ०	पं०
वृद्धिश्राद्धाकरणे प्रत्यवायः	१८	१
श्राद्धकालाः	,,	४
अष्टकानिर्णयः	१८	१५
व्यतीपातयोगनिर्णयः	,,	२६
गजच्छायायोगः	१९	३
युगादिनिर्णयः	,,	६
युगादौ गवादिदानं तत्फलं च	,,	१५
मन्वादिनिर्णयः	,,	१७
मन्वादिषु श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तम्	२०	१
षण्णवतिनित्यश्राद्धगणना	,,	४
द्विसप्ततिश्राद्धकालाः	,,	१०
कल्पादिनिर्णयः	,,	१७
काम्यश्राद्धकालाः	,,	२४
अमावास्यानिर्णयः	२२	२३
कुतपकालनिर्णयः	२३	१५
श्राद्धे सायाह्नरात्रिकालनिषेधः	,,	२१
ग्रहणे रात्रावपि श्राद्धकर्तव्यता	,,	२४
क्षयाहतिथिनिर्णयः	,,	२७
पक्षचित्यारोहणे क्षयाहनिर्णयः	२४	१४
प्रोषितमृताहनिर्णयः	२६	२५
क्षयाहश्राद्धस्य मलमासे कार्याऽकार्यनिर्णयः	२७	१३
शुद्धमासमृतस्य मलमासे क्षयाहश्राद्धनिषेधः	,,	१६
मलमासमृतस्य मलमासे क्षयाहश्राद्धविधिः	२७	१८
मलमासे प्रथमक्षयाहप्राप्तौ तत्रैव तत्कर्तव्यता	,,	२५
मासिकादिश्राद्धस्य मासद्वये कर्तव्यता	२८	१
युगादिश्राद्धस्य मासद्वयकर्तव्यता	,,	१५
प्रतिमासं क्रियमाणस्य कृष्णपक्षश्राद्धस्य मासद्वयकर्तव्यता	,,	,,
मन्वादिश्राद्धस्य मासद्वयकर्तव्यता	,,	१८
तैर्थिकश्राद्धस्य मासद्वयकर्तव्यता	,,	,,
वत्सरान्तसपिण्डनस्य मलमासकर्तव्यता	,,	२३
क्षयाहदिवसस्य मलमासप्राप्तौ तत्र ब्राह्मणभोजनमात्रं कृत्वा शुद्धमासे श्राद्धविधिः	२९	१
क्षयमासलक्षणम्	,,	९
क्षयमासस्यागमनकालः	,,	१४
क्षयमासेऽधिमासवज्र्यकार्यनिषेधः	३०	३
क्षयमासेजन्ममरणमासपक्षनिर्णयः	,,	२४
विवाहमध्ये क्षयाहश्राद्धपाते तदूर्ध्वं तत्कर्तव्यता	३१	१२
नैमित्तिकश्राद्धकालनिर्णयः	,,	१७
नान्दीश्राद्धस्य पूर्वाह्णकालः	,,	१९
एकोद्दिष्टस्य मध्याह्नकालः	,,	२५
आमश्राद्धस्य पूर्वाह्णकालः	,,	२७
पार्वणश्राद्धस्य अपराह्णकालः	३२	१
आधाननिमित्तकनान्दीश्राद्धस्यापराह्णकालः	,,	२
अनियतकालजन्मादिनिमित्तकनान्दीश्राद्धस्य निमित्तानन्तरकालः	,,	८
गयाश्राद्धकालनिर्णयः	,,	२१
गयायात्रायां गुर्वस्तादिदोषाभावः	,,	२३
गयेतरतीर्थयात्रायां गुर्वस्ते निषेधः	,,	२५
शुक्रास्ते गयेतरयात्रायां निषेधः	,,	२७
गुरुबाल्ये गयेतरयात्रायां निषेधः	,,	,,
शुक्रबाल्ये गयेतरयात्रायां निषेधः	,,	,,
गुरुवार्धक्ये गयेतरयात्रायां निषेधः	,,	,,
शुक्रवार्धक्ये गयेतरयात्रायां निषेधः	,,	,,
मलमासे गयेतरयात्रायां निषेधः	,,	,,
अतिक्रान्तश्राद्धकालनिर्णयः	३३	८
सूतके आब्दिकश्राद्धप्राप्तौ सूतकानन्तरकालः	,,	१५
सूतके आब्दिकश्राद्धस्याभावस्याकालविधिः	,,	१९
सूतके प्राप्तस्याब्दिकश्राद्धस्य तदुत्तरतिथौ कर्तव्यताविधिः	,,	२३
मृतके आब्दिकश्राद्धस्य त्रयोदशदिने कालविधिः	३४	३

विषयाः	पृ०	पं०
रजस्वलायां भार्यायां श्राद्धकालविधिः	,,	९
श्राद्धदेशाः	३४	१७
श्राद्धे निषिद्धदेशाः	३५	९
परकीयगृहादौ श्राद्धकरणे तद्भूमिमूल्यं स्वामिने देयम्	,,	२०
श्राद्धे काम्यदेशाः	३६	१
गयाशीर्षप्रमाणम्	,,	१२
गयाशिरे पिण्डदानस्य फलम्	,,	१७
सप्तगोत्राणि	,,	२०
एकोत्तरशतकुलानि	३७	१
श्राद्धार्हब्राह्मणाः	,,	१२
चतुःशुद्धलक्षणम्	,,	२२
तीर्थश्राद्धे ब्राह्मणपरीक्षा निषेधः	३८	३
ब्राह्मणपरीक्षाप्रकारविधिः	,,	७
ब्राह्मणलक्षणम्	,,	१८
पङ्क्तिपावनब्राह्मणलक्षणम्	,,	२२
श्राद्धार्हब्राह्मणाभावे ब्राह्मणानुकल्पः	३९	५
श्राद्धे सगोत्रादिनिषेधः	,,	१५
सप्तमपुरुषादूर्ध्वं सगोत्राभ्यनुज्ञा	,,	१९
वेदविद्विप्रालाभे पुत्रस्य श्राद्धे नियोज्यत्वम्	४०	४
बहूनामलाभेप्येक एव ब्राह्मणः	,,	८
एकब्राह्मणपक्षे विश्वेदेवव्यवस्था	४०	१०
एकस्यापि ब्राह्मणस्याभावे दर्भबटवः	,,	१८
श्राद्धे वर्ज्या ब्राह्मणाः	,,	२५
सप्तविधक्लीबभेदाः	४२	१४
पण्ढकलक्षणम्	,,	१७
वातजलक्षणम्	,,	१९
पण्डलक्षणम्	,,	२१
षण्ढलक्षणम्	,,	,,
क्लीबलक्षणम्	,,	२२
नपुंसकलक्षणम्	,,	,,
कीलकलक्षणम्	,,	२३
वृषलीभेदाः	४३	१६
लम्बकर्णलक्षणम्	४५	१६
बैडालव्रतिकलक्षणम्	४६	१०
कदर्यलक्षणम्	,,	२०
मन्त्रविद्ब्राह्मणस्य दोषयुक्तत्वेऽपि अदुष्टत्वम्	,,	२३
श्राद्धे ब्राह्मणनिमन्त्रणकालः	४७	१
श्राद्धे स्वशाखीयद्विजाभावेऽन्यशाखीय ब्राह्मणनिमन्त्रणम्	,,	२
स्वगृहस्थसर्वभोजनानन्तरं निमन्त्रणं दद्यात्	,,	४
श्राद्धात्पूर्वं निमन्त्रणदिने आमिषरहितभोजनम्	४७	४
आमिषाणि	,,	८
श्राद्धे निमन्त्रणप्रकारः	,,	१९
शिष्यादिद्वाराऽपि निमन्त्रणं भवति	,,	२०
सवर्णेन शिष्यादिनैव निमन्त्रणं यजमानः कुर्यात्	,,	२२
वृषलद्वारा निमन्त्रणे ब्राह्मणान्नस्याभोज्यत्वम्	,,	२५
ब्राह्मणद्वारा निमन्त्रणे शूद्रान्नस्याभोज्यत्वम्	,,	२६
क्षत्रियवैश्ययोरन्नं ब्राह्मणेनासवर्णेन निमन्त्रणेऽपि भोज्यमेव	,,	२७
श्राद्धीयब्राह्मणसंख्या	४८	४
ब्राह्मणस्य श्राद्धीयामन्त्रणप्रत्याख्याननिषेधः	,,	६
अशक्तस्य प्रत्याख्याने न दोषः	,,	८
निमन्त्रितब्राह्मणस्य परावर्तने दोषः	,,	९
निमन्त्रितब्राह्मणपरावर्तने प्रायश्चित्तम्	,,	१३
निमन्त्रितस्य ब्राह्मणस्य पश्चात्त्यागे दोषः	,,	१४
ब्राह्मणस्य तस्मिन् दिनेऽन्यान्नप्रतिग्रहनिषेधः	,,	२३
ब्राह्मणस्य श्राद्धकालातिक्रमनिषेधः	४९	३
श्राद्धभोक्त्रा श्राद्धदिने प्रातर्दन्तधावनं कार्यम्	,,	७
श्राद्धकर्तुर्दन्तधावननिषेधः	,,	८

विषयाः	पृ०	पं०
श्राद्धकर्तुस्ताम्बूलादिनिषेधः	४९	१०
श्राद्धकर्तुर्दन्तधावने प्रायश्चित्तम्	,,	१२
श्राद्धभोक्तुः पुनर्भोजनादिनिषेधः	,,	१५
श्राद्धे कर्तृभोक्त्रोरुभयोरपि पूर्वापरदिनयोर्मैथुनादिनिषेधः	५०	४
श्राद्धकर्तृभोक्तृजन्यगर्भस्य विद्याहीनत्वं क्षीणायुष्ट्वं च	,,	२२
श्राद्धकर्तुर्वनस्पतिहिंसानिषेधः	५१	१
श्राद्धे ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः	,,	१७
श्राद्धे ऊर्ध्वपुण्ड्रनिषेधः	,,	२०
तिर्यक्पुण्ड्रस्य निषेधो गन्धकृतस्यैव	५२	१
श्राद्धदिने पूर्वं नित्येतरजपहोमादिनिषेधः	,,	९
श्राद्धदिने पूर्वं गृहे बालानामपि भोजनदाननिषेधः	,,	१४
श्राद्धे स्त्रीणां नियमाः	,,	१७
श्राद्धपाकारम्भप्रकारः	,,	२०
तत्र पूर्वं शुद्धिप्रकारः	,,	२१
श्राद्धे पाकभाण्डानि	५३	५
आयसपात्रनिषेधः	,,	१८
पक्वान्नस्थापनपरिवेषणार्थं दारुजपात्राणि	५४	३
पाकार्हद्रव्याणि	५४	७
श्राद्धे मांसस्य प्राशस्त्यं कलीतरयुगेषु	५६	८
कलिवर्ज्यानि	,,	९
श्राद्धे शौचादीनां प्राशस्त्यं न स्वामिषस्य	५७	१
श्राद्धे मांसस्य निन्दा	,,	३
क्षत्रियस्यापि श्राद्धे मांसदानं कलीतरविषयम्	,,	१५
श्राद्धे वर्ज्यद्रव्याणि	,,	२३
राजसाहाराः	६०	१
तामसाहाराः	,,	४
सात्त्विकाहाराः	,,	५
वर्ज्यदुग्धानि	,,	८
मांसतृप्तिकारकद्रव्याणि	,,	१२
पक्वान्नभेदाः	६१	१३
अन्यायाद्युपार्जितद्रव्येण श्राद्धनिषेधः	६२	१७
श्राद्धे जलानि	,,	२४
श्राद्धे वर्ज्यजलानि	६३	१
श्राद्धे ब्राह्मणाह्वानम्	,,	१४
तत्र मध्याह्ने कृतक्षौरकर्मणां विप्राणां कल्कादिप्रेषणम्	,,	१५
श्राद्धदेशे आसादनीयानि	६४	२
कुतपनिरूपणम्	,,	९
कुशोत्पाटनविधिः	,,	१४
दर्भलक्षणम्	,,	१८
कुशलक्षणम्	,,	,,
कुतपलक्षणम्	,,	१९
तृणलक्षणम्	,,	,,
श्राद्धे पवित्राः सप्तपदार्थाः	,,	२४
श्राद्धग्राह्यव्रीहित्रपदार्थनिरूपणम्	६५	१
श्राद्धवर्ज्यकुशाः	,,	९
कुशालाभे काशानां ग्राह्यत्वम्	,,	१६
श्राद्धे वैश्वदेविककर्मसु यवानां विनियोगविधिः	,,	१९
श्राद्धे मधुदानस्यावश्यकत्वम्	,,	२५
श्राद्धे मधुदानस्य कलियुगेतरविषयत्वम्	६६	१९
श्राद्धे पादप्रक्षालनविधिः	,,	२१
श्राद्धे मण्डलप्रमाणम्	६७	२
उपविष्टानां ब्राह्मणानां पादप्रक्षालनम्	,,	११
तिष्ठतां पादप्रक्षालननिषेधः	,,	१२
पादप्रक्षालने प्रत्यङ्मुखत्वम्	,,	१७
पादप्रक्षालने दक्षिणस्थयैव पत्न्या नीरदानम्	,,	२८
मण्डलोत्तरभागे विप्राचमनविधिः	६७	२२
मण्डलान्तः पादप्रक्षालननिषेधः	,,	२५
श्राद्धे आसनानि	६८	१
श्राद्धे वर्ज्यासनानि	,,	१०
श्राद्धे अर्घ्यपात्राणि	,,	१९
त्रिष्वर्घ्यपात्राणां त्रित्वसंख्याविधिः	,,	२७
श्राद्धग्राह्यगन्धाः	६९	७

विषयाः	पृ०	पं०
श्राद्धे वर्ज्या गन्धाः	६९	१४
सपवित्रकरेण गन्धदानम्	,,	२३
विलेपनं तु पवित्ररहितेन	७०	१
विलेपनसमये ब्राह्मणयज्ञोपवीतस्य स्कन्धादधोऽवतारणनिषेधः	,,	१०
श्राद्धे ग्राह्यपुष्पाणि	,,	१२
श्राद्धे जातीपुष्पनिषेधस्य रक्तजातीपरत्वम्	७१	८
श्राद्धवर्ज्यपुष्पाणि	,,	११
धूपाः	,,	२४
वर्ज्या धूपाः	७२	४
श्राद्धे दीपाः	,,	११
श्राद्धे वर्ज्या दीपाः	,,	१५
श्राद्धे आच्छादनम्	,,	१६
श्राद्धे आच्छादनादाने प्रत्यवायः	७२	२१
श्राद्धे वर्ज्यान्याच्छादनानि	,,	२४
श्राद्धे पादुकादीनां निषेधः	७३	१
श्राद्धे यज्ञोपवीतदानविधिः	,,	३
श्राद्धे भोजनपात्राणि	,,	९
श्राद्धे वर्ज्यभोजनपात्राणि	,,	१५
श्राद्धे परिवेषणविधिः	७४	४
हस्तेन परिवेषणनिषेधः	,,	८
आयसेन परिवेषणनिषेधः	,,	११
आयसे परिवेषणनिषेधः	,,	१३
काष्ठनिर्मितदर्व्यादिना परिवेषणनिषेधः	,,	२१
उदुम्बरकाष्ठस्य प्राशस्त्यम्	,,	२३
दर्वीदेयपदार्थाः	७५	१
हस्तदेयपदार्थाः	,,	२
विपर्ययेण परिवेषणे निषेधः	,,	३
अपेक्षितवस्त्वयाचने विप्रस्य दोषः	,,	५
अपेक्षितवस्त्वदाने श्राद्धकर्तुर्दोषः	,,	६
श्राद्धे भोजनमध्ये भाषणविरामादिनिषेधः	,,	७
श्राद्धे भोजनपात्रे पीतशेषजलपातेऽभोज्यत्वम्	,,	११
श्राद्धे मण्डलार्थं द्रव्याणि	,,	१३

विषयाः	पृ०	पं०
मण्डलस्यावश्यकरणीयत्वम्	७५	१६
मण्डलकरणविधिः	,,	२२
अग्नौकरणम्	७६	३
पित्र्यप्रथमब्राह्मणपाणौ होमः	,,	२०
अग्नौकरणशेषस्य पित्र्यपात्रे प्रतिपादनम्	,,	२२
सव्येनाग्नौकरणं प्राङ्मुखेन च	,,	२६
अपसव्येन दक्षिणाभिमुखेन चाग्नौकरणं वा	७७	१
पाणिहुतान्नस्य भक्षणाभक्षणव्यवस्था	,,	६
पात्रालम्भनम्	,,	९
अङ्गुष्ठनिवेशनविधिः	,,	१२
भूमौ सङ्कल्पोदकदानम्	,,	२४
संकल्पोदकदानस्य स्थलविशेषकथनम्	७८	१
संकल्पोदकदानात्प्राक् अन्नस्पर्शपात्रोद्धरणनिषेधः	,,	३
अपोशानं विनाऽन्नग्रहणनिषेधः	,,	९
घृतपात्रासादनम्	,,	१५
श्राद्धे हविर्गुणप्रश्ननिषेधः	,,	१८
अपोशाने विशेषः	,,	२१
पित्र्यान्नेन भोक्तॄणां बलिदाननिषेधः	७९	१
भोजने ब्राह्मणानामन्योन्यस्पर्शे कर्तव्यम्	,,	९
उच्छिष्टस्पर्शे कर्तव्यम्	,,	१३
भोजनपात्राणामन्योन्यस्पर्शे कर्तव्यम्	७९	१६
चाण्डालादिभिर्दृष्टे कर्तव्यम्	,,	१९
भोजनकाले गुदस्रावे	,,	२२
भोजनकाले भाषणादिनिषेधः	,,	२६
मासिके सांवत्सरिके च भोजनकाले वमने निर्णयः	८०	११
अमावास्यादिषु श्राद्धविघ्ने निर्णयः	८२	१२
मासिकस्याऽऽब्दिकस्य च पक्वान्नेनैव करणीयता	,,	१७
श्राद्धे सूतकादिविघ्ने निर्णयः	८२	१९

विषयाः	पृ०	पं०
श्राद्धप्रारम्भानन्तरं सूतकाद्यभावः	,,	२२
व्रतादिप्रारम्भनिर्णयः	,,	२३
भोजनमध्ये श्राद्धकर्तुः सम्बन्धिमरणे निर्णयः	८३	९
सूतकादिमध्ये श्राद्धप्राप्तौ निर्णयः	,,	१२
विकिरदानविधिः	८४	१
पात्रचालनम्	,,	११
पात्रचालनेऽधिकारिनिर्णयः	,,	१८
पिण्डदानम्	,,	२१
पिण्डेषु माषनिषेधः	,,	२४
पिण्डस्याष्टाङ्गानि	८५	३
पिण्डदानदेशनिर्णयः	,,	६
पिण्डप्रमाणम्	,,	१७
महालयादौ पिण्डशब्दप्रयोगोऽन्यत्रान्नशब्दस्य	८५	२२
पिण्डोपघाते निर्णयः	,,	२५
पिण्डप्रतिपत्तिः	८६	१२
काम्या पिण्डप्रतिपत्तिः	,,	१६
पिण्डदाने निषिद्धकालः	,,	२४
पिण्डदानप्रतिप्रसवः	८७	१९
तत्र पिण्डदाने विशेषः	८८	१
मघादौ पिण्डदाननिषेधः	,,	१२
तिथिवारप्रयुक्तनिषेधस्तन्निमित्तकपिण्डदानस्यैव नान्यनिमित्तकस्य	,,	२०
श्राद्धे विश्वेदेवनामानि	९०	२
वस्वादिसंज्ञाः	,,	६
अपसव्येन क्रियमाणानि कर्माणि	,,	१०
पवित्रकरणम्	,,	१५
श्राद्धे देवपूर्वाणि कर्माणि	,,	१७
दैवकर्मेतिकर्तव्यता	,,	१९
पित्र्यकर्मेतिकर्तव्यता	,,	२१
देवपूजने दक्षिणपादादिमूर्धक्रमः	,,	२३
पितृपूजने वामशिर आदिपादान्तक्रमः	,,	२४
श्राद्धकर्तृनियमाः	९१	१
स्वागतादिषट्कर्माणि सव्येन भवन्ति	९१	६
[illegible]यपितॄणां विभक्तिनिर्देशः	,,	८
आसनादिकर्मसु नामोल्लेखः	९१	१०
आवाहनादौ गोत्रनामोल्लेखः	,,	१३
गोत्रादीनामुल्लेखक्रमः	,,	२१
गोत्रं सकारयुक्तं वक्तव्यम्	,,	२४
गोत्राज्ञाने निर्णयः	९२	६
नामाज्ञाने निर्णयः	,,	८
श्राद्धे आचमनकालाः	,,	१०
पवित्रविसर्जनानि	,,	१२
श्राद्धादिकर्मसु ऋषिदैवतोङ्कारोल्लेखनिषेधः	,,	२०
श्राद्धद्वयसंपाते निर्णयः	९३	१
क्वचिद्देवताभेदे उभयोरपि कर्तव्यत्वम्	९४	१
अनेकश्राद्धकर्तव्यतायां पौर्वापर्यनिर्णयः	,,	१५
मातापित्रोरेकदिने पितुः प्रथमं श्राद्धमनुष्ठेयम्	,,	१९
एकस्मिन् दिने निमित्तभेदे श्राद्धद्वयादि भवत्येव	९५	२
पार्वणैकोद्दिष्टयोः पार्वणस्य प्राथम्यम्	,,	१६
समानधर्मकश्राद्धानां तन्त्रेणानुष्ठानम्	९६	२
तत्र पाकविकिरयोस्तन्त्रं पिण्डदानं पृथक्	,,	५
महालयश्राद्धविधिः	,,	८
तत्रापरपक्षविधानम्	९६	१०
महालये षांडकादिननिर्णयः	९७	१
महालये मातामहवर्गस्यावश्यकत्वम्	,,	३
महालयकरणे फलम्	,,	१३
महालयाकरणे दोषः	,,	१५
अपरपक्षिकश्राद्धविषये पक्षचतुष्टयम्	९८	२
महालयश्राद्धे तु निर्णयः	,,	१६
प्रथमवर्षे महालयश्राद्धनिषेधः	९९	५
प्रथमवर्षे महालयाभ्यनुज्ञा	,,	१०
अपरपक्षे भरणीश्राद्धविधिः	,,	१४
नवदैवत्यद्वादशदैवत्यश्राद्धम्	,,	१६
अनेकमातृकपुरुषकर्तृकश्राद्धे मातॄणां पिण्डाद्यर्घदानविधिः	,,	२२

विषयाः	पृ०	पं०
महालयाष्टमीत्रयोदशीश्राद्धस्य गयाश्राद्धतुल्यता	„	२४
महालयनवम्यां मातुः पृथक् श्राद्धम्	१००	३
मातामहीपार्वणस्य देशकुलाचारतः कर्तव्यता	„	१६
जीवन्मातृकस्य सापत्नमातृमुख्यपार्वणनिषेधः	„	२५
सकृन्महालयपक्षे तिथ्यादिविशेषः	„	२७
श्राद्धेषूद्देश्याः	१०१	८
एकोद्दिष्टविधानं केषामिति निरूपणम्	„	२४
एकोद्दिष्टश्राद्धविधिः	१०२	१४
एकोद्दिष्टे पाणिहोमः	„	१७
एकोद्दिष्टे पिण्डदानदेशः	„	२६
युगपद् एककर्तृकानेकश्राद्धकरणे पाकैक्यम्	१०३	३
संन्यासिमहालयकालो द्वादश्येव	„	५
मघात्रयोदशीश्राद्धम्	„	१८
तच्च सर्वैः पुत्रैः पृथक् कार्यम्	„	२१
त्रयोदश्यां श्राद्धनिषेधः केवलपितृवर्गश्राद्धपरः	१०४	४
मघात्रयोदशीश्राद्धे पिण्डदाननिषेधः	„	१०
मघात्रयोदशीश्राद्धफलम्	„	१३
चतुर्दशीश्राद्धम्	„	१७
चतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव श्राद्धनियमः	१०५	३
शस्त्रहतस्य पितुश्चतुर्दश्यां श्राद्धे कृतेऽपि मृततिथावपि महालयश्राद्धानुष्ठानविधिः	„	५
पितामहस्यापि शस्त्रहतस्य महालयचतुर्दश्यां पृथगेकोद्दिष्टम्	„	१५
प्रपितामहेऽपि शस्त्रहते तत्र पार्वणमेव	„	२२
शस्त्रहतश्राद्धे मघास्वपि पिण्डदानम्	१०६	११
चतुर्दश्यतिक्रमे शस्त्रहतस्यापि पार्वणम्	„	१८

विषयाः	पृ०	पं०
तीर्थश्राद्धविधिः	„	२३
तीर्थश्राद्धं तीर्थोपवासमुण्डनस्नानपूर्वकमनुष्ठेयम्	१०७	१८
तीर्थे तर्पणं श्राद्धात्पूर्वमेवानुष्ठेयम्	„	[illegible]
तीर्थे निषिद्धकालादिवर्जनाभावः	„	[illegible]
पुनस्तत्तीर्थगमने दशमासेभ्यः श्राद्धमावश्यकं ततोऽर्वाक्कृताकृतम्	१०८	[illegible]
प्रयागे विशेषः	„	[illegible]
पुत्रवत्या विधवया तीर्थे श्राद्धं न कार्यम्	„	१६
अपुत्रया विधवया तीर्थे श्राद्धं कार्यम्	„	[illegible]
अनुपनीतोऽपि तीर्थश्राद्धं कुर्यात्	„	२१
स्त्रीशूद्रानुपनीतपुत्रकर्तृकश्राद्धे विशेषः	„	[illegible]
तीर्थश्राद्धे अर्घ्यावाहनादिनिषेधः	१०९	[illegible]
तीर्थश्राद्धे ब्राह्मणपरीक्षणनिषेधः	„	[illegible]
त्रिद्व्यूब्राह्मणागमने तीर्थश्राद्धविधिः	„	[illegible]
तीर्थश्राद्धे पिण्डप्रतिपत्तिः	„	११
गयाश्राद्धनिर्णयः	„	१४
गयाश्राद्धं सर्वैः पृथक् कर्तव्यम्	„	[illegible]
गयायां पिण्डद्रव्याणि	११०	८
संन्यासिभिः श्राद्धस्थले दण्डस्पर्शमात्रं कार्यम्	„	[illegible]
गयायां पतितानामपि संवत्सरोर्ध्वं श्राद्धविधिः	१११	६
नित्यश्राद्धम्	„	[illegible]
आमश्राद्धनिमित्तानि	१११	२१
शूद्रैस्तु आमश्राद्धमेव कार्यम्	११२	१
ग्रहणेऽप्यामश्राद्धमेव	„	११
मासिके आमश्राद्धनिषेधः	„	[illegible]
आब्दिके आमश्राद्धनिषेधः	„	१७
सपिण्डनादावामश्राद्धनिषेधः	„	१७
भार्यायां रजस्वलायां श्राद्धविधिः	„	[illegible]
रजस्वलायाः सप्ताहमशुचित्वं रजसो निवृत्त्यभावे	११३	२२

विषयाः	पृ०	पं०
आमश्राद्धेऽग्नौकरणम्	,,	२६
आमश्राद्धे पिण्डदानम्	,,	२७
अमावास्यायां पिण्डब्राह्मणभोजनयोरामपक्वान्नविपर्ययनिषेधः	११४	३
आमश्राद्धे चतुर्गुणं द्विगुणं वाऽन्नं दातव्यम्	,,	६
आमश्राद्धे नियमनिषेधः	,,	११
हेमश्राद्धेऽष्टगुणं हेमदातव्यम्	,,	९
हेमश्राद्धादौ नियमनिषेधः	,,	११
हेमामश्राद्धयोः विकिरादिनिषेधः	,,	१९
हेमश्राद्धनिमित्तानि	,,	२२
हेमश्राद्धे आमश्राद्धीयविशेषाः	,,	२३
आमश्राद्धे ऊहाः	११५	४
द्रव्याभावे श्राद्धविधिः	११५	१९
पात्राभावे श्राद्धविधिः	,,	२४
अतिदरिद्रस्य श्राद्धविधिः	११६	५
सङ्कल्पश्राद्धम्	,,	१४
नान्दीश्राद्धनिमित्तानि	११७	९
नान्दीश्राद्धे विशेषः	११८	१
क्षयाहे पार्वणैकोद्दिष्टश्राद्धनिर्णयः	,,	१८
स्त्रीश्राद्धनिर्णयः	१२०	१९
स्त्रीणां श्राद्धे सुवासिनी भोजनविधिः	१२१	२२
संन्यासिश्राद्धनिर्णयः	१२२	४
विधवाकर्तृकपार्वणनिर्णयः	,,	१६
स्त्रीकर्तृकश्राद्धेऽपसव्यकरणविधिः	१२३	१२
अविभक्तकर्तृकश्राद्धनिर्णयः	,,	१४
संसृष्टिकर्तृकश्राद्धनिर्णयः	१२४	२
जीवत्पितृकस्य श्राद्धानधिकारः	,,	६
जीवत्पितृकस्य कृष्णतिलैस्तर्पणनिषेधः	,,	९
जीवत्पितृकस्य मातृश्राद्धेऽधिकारः	,,	१९
पार्वणश्राद्धानुक्रमणी	,,	२३
श्राद्धकर्तुर्भोजनविधिः	१२५	४
श्राद्धकर्तुः परान्नग्रहणनिषेधः	,,	११
नित्योपवासदिने श्राद्धकरणे आघ्राणमात्रम्	१२७	१
श्राद्धदिने रात्रौभोजननिषेधः	,,	१०
श्राद्धीयोच्छिष्टमार्जनविधिः	,,	१२
श्राद्धीयोच्छिष्टस्य शूद्रदाननिषेधः	,,	१५
श्राद्धशेषस्य शूद्रदाननिषेधः	,,	२०
श्राद्धेऽनग्निकवैश्वदेवकालविधिः	,,	२४
श्राद्धे साग्निकवैश्वदेवकालविधिः	१२९	१६
श्राद्धे वैश्वदेवपाकनिर्णयः	१३०	३
श्राद्धाङ्गतिलतर्पणविधिः	१३१	१
तिलतर्पणरहितश्राद्धानि	१३२	१
तिलतर्पणनिषेधः	,,	७
तिलतर्पणनिषेधापवादः	,,	२१
तिलविशेषाणां तर्पणविशेषो विनियोगविधिः	१३३	१४
तर्पणार्थं तिलग्रहणविधिः	,,	१७
तर्पणार्थं दर्भधारणे विशेषः	१३४	७
एकहस्तेन तर्पणनिषेधः	,,	१७
उदकादौ तर्पणनिषेधः	,,	२५
तर्पणे प्रथमान्तेन वाचनविधिः	१३५	२
तर्पणेऽञ्जलिसंख्याविधिः	,,	५
तर्पणेसम्बन्धाद्युच्चारणविधिः	,,	११
दाहेऽग्निनिर्णयः	१३६	४
निषिद्धा अग्नयः	,,	२०
दाहार्थं शूद्रेणाग्निकाष्ठाद्यानयननिषेधः	,,	२२
कपालाग्निनिष्पादनविधिः	१३७	५
उत्पन्नाग्निनिष्पादनविधिः	,,	८
आहिताग्नेः पत्न्यापूर्वं मृतायाश्श्रौताग्निना दाहः	,,	१०
अनेकभार्यस्य कनिष्ठास्त्रीमरणे निर्मन्थ्येन दाहः	,,	२६
आहिताग्न्योः सहमरणे दाहविधिः	१३८	५
रात्रिमृतस्य रात्रावेव दाहः	,,	९
रात्रौ दाहाङ्गवपननिषेधः	,,	११
पर्युषितदाहे प्रायश्चित्तम्	,,	१८
रात्रिदाहे विशेषः	१३९	१
दाहकालेऽग्निनाशे विशेषः	,,	८

विषयाः	पृ०	पं०
नग्नस्य दाहनिषेधः	,,	२०
शवस्य चण्डालादिस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	,,	२५
ऊनद्विवार्षिकस्य दाहनिषेधः	१४०	३
संन्यासिनां दाहनिषेधः	,,	१०
पतितानां दाहनिषेधः	,,	२०
आत्मघातिनां दाहनिषेधः	,,	२६
आहिताग्नेर्दाहासम्भवेऽन्यादिप्रतिपत्तिः	१४३	१०
आत्मघातिप्रभृतीनां दाहादिकरणे प्रायश्चित्तम्	,,	२६
पतितानां दाहादौ प्रायश्चित्तम्	१४४	४
आत्महादीनां संवत्सरोर्ध्वमौर्ध्वदेहिकविधिः	,	६
दुर्मरणे प्रायश्चित्तम्	१४५	२६
खट्वायां मरणे प्रायश्चित्तम्	१४६	१५
अन्तरिक्षमरणे प्रायश्चित्तम्	,,	१८
आत्मघात प्रायश्चित्तम्	,,	२१
पतितानां संवत्सरोर्ध्वमौर्ध्वदेहिकविधिः	१४७	२
पतितानां वर्षोर्ध्वमपि सामान्यप्रायश्चित्तं कृत्वौर्ध्वदेहिकं कार्यम्	,,	२०
साधारणासाधारणोभयप्रायश्चित्तानुष्ठानम्	,,	२५
पतितानां वर्षोर्ध्वं गयाश्राद्धविधिः	१४८	४
पतितादिविषये दाहादिविधिनिषेधव्यवस्था	,,	८
पतितादीनां संवत्सरादर्वागौर्ध्वदेहिकविधिः	१५१	११
प्रमादेन पूर्वोक्तनिमित्तमरणे दाहादि	,,	१९
वैधोपायेन मरणे दाहादिप्रतिषेधाभावः	१५२	४
वैधमरणविधिः	,,	६
अन्वारोहणविधिः	१५४	६
पतिव्रता लक्षणम्	,,	२३

विषयाः	पृ०	पं०
बालापत्याया अन्वारोहणनिषेधः	,,	२५
गर्भिण्या अन्वरोहणनिषेधः	१५४	२७
अन्वारोहणतपसोर्मुख्यामुख्यत्वविवेकः	१५५	३
रजस्वलाया अपि सहगमनविधिः	,,	११
मृते भर्तरि रजस्वलायाःशुद्धिविधिः	,,	१३
द्रोणप्रमाणम्	,,	१५
चितिभ्रष्टायाः प्रायश्चित्तम्	१५६	१९
अन्वारोहणद्वैविध्यम्	१५७	१३
सहगमनम्	,,	१४
अनुगमनम्	,,	१६
ब्राह्मण्याः सहगमने एवाधिकारः	,,	१७
क्षत्रियादीनामुभयत्राधिकारः	१५८	४
सहगमनेति कर्तव्यता	१५८	५
देशान्तरमृते पत्यौ पर्णशरदाहेऽनुगमनविधिः	१५८	९
संघातमृते विशेषः	१५९	२
तत्र पतिपत्न्योः	,,	४
पितापुत्रयोः	,,	७
ज्येष्ठकनिष्ठभ्रात्रोः	,,	९
त्रिदण्डिसंस्कारः	,,	१२
ब्रह्मचारिसंस्कारः	१६०	२०
कुष्ठिसंस्कारः	१६२	९
गर्भिणीसंस्कारः	,,	१२
सूतिकासंस्कारः	१६३	२२
सूतिकामरणे प्रथमत्र्यहे प्रायश्चित्तम्	१६४	११
द्वितीयत्र्यहे सूतिकामरणे प्रायश्चित्तम्	,,	१४
तृतीयत्र्यहे सूतिकामरणे प्रायश्चित्तम्	,,	१७
अशक्तस्य पक्षान्तरम्	,,	२०
दशाहोत्तरे सूतिकामरणे प्रायश्चित्तम्	,,	२३
रजस्वलासंस्कारः	१६५	३
अन्तरिक्षमरणे प्रायश्चित्तम्	,,	२०

विषयाः	पृ०	पं०
वह्नौ मरणे प्रायश्चित्तम्	,,	,,
जले मरणे प्रायश्चित्तम्	,,	,,
रजस्वलामरणे प्रायश्चित्तम्	,,	२१
सूतिकामरणे प्रायश्चित्तम्	,,	,,
पञ्चकमृतसंस्कारः	१६६	१३
त्रिपादर्क्षमृतसंस्कारः	१६८	२६
देशान्तरमृताहिताग्निसंस्कारः	१६९	६
प्रोषितस्य जीवद्वार्ताया अनाकर्णने संस्कारः	,,	२६
प्रोषितसंस्कारदिननिर्णयः	१७०	१९
कृतौर्ध्वदेहिकप्रत्यागमने संस्कारः	,,	२२
प्रोषितजीवद्वार्तानाकर्णने स्त्रियाः सहगमनम्	१७१	१५
संस्कृतस्य पिण्डोदकदानविधिः	१७२	६
दशपिण्डदानविधिः	,,	१७
पिण्डनिर्वापदेशः	१७३	२२
पिण्डद्रव्याणि	१७४	३
दशपिण्डेषु द्रव्यैक्यनियमः	,,	८
दशपिण्डेषु कर्त्रैक्यनियमः	,,	१०
दशपिण्डेषु देशैक्यनियमः	,,	१६
दशपिण्डेषु देशैक्यापवादः	,,	२४
सहगमने दम्पत्योः पिण्डेषु द्रव्याद्येकत्वनियमः	१७५	३
पिण्डानामवयवपूरकत्वम्	,,	१२
दशमपिण्डस्य वर्णविशेषेणोत्कर्षः	,,	२३
ब्राह्मणानां दश पिण्डाः	,,	२७
क्षत्रियाणां द्वादश पिण्डाः	,,	,,
वैश्यानां पञ्चदश पिण्डाः	१७६	१
शूद्रस्य त्रिंशत्पिण्डाः	,,	,,
सर्ववर्णानां दशपिण्डविधिः	,,	६
सर्ववर्णानां पिण्डत्रयविधिः	,,	८
पिण्डसंख्याव्यवस्था	,,	१३
पिण्डत्रयदानस्यानुपनीतविषयत्वम्	,,	१९
प्रत्यहं पिण्डदानाशक्तौ पक्षान्तरम्	,,	२१
त्र्यहाद्याशौचे दशपिण्डविधिः	१७६	२४
युद्धहतस्य पिण्डविधिः	१७७	१३
अनुपनीतपिण्डविधिः	,,	२१
त्रिवर्षस्य कृतचौलस्य वा मरणे त्र्यहाशौचम्	१७८	१
त्रिवर्षपर्यन्तं दाहोदकदानविकल्पः	,,	२
असंस्कृतस्य पिण्डदानविधि	,,	८
उपनयनोत्तरं जात्याशौचम्	१७९	१
शूद्रस्य तु पञ्चवर्षोर्ध्वं जात्याशौचम्	,,	२
कुमारीणां पिण्डविधिः	,,	१२
कृतचूडकुमारीणां मासिकपर्यन्तं नियतम्	,,	१९
कृतचूडकुमारीणां सांवत्सरिकमैच्छिकम्	,,	२०
पाथेयश्राद्धम्	,,	२२
अस्थिसञ्चयनम्	१८०	४
अस्थिसञ्चयने वर्णविशेषेण कालव्यवस्था	,,	१४
अस्थिसञ्चयने निषिद्धवारतिथिनक्षत्राणि	१८१	४
संस्कारादेव सर्वेषामग्न्यनग्निमतामस्थिसञ्चयनकालगणना	,,	८
अस्थिसञ्चयनेतिकर्तव्यता	,,	१३
अस्थ्नां तीर्थक्षेपविधिः	१८२	१
अस्थ्नां सप्तधा वेष्टनानि	,,	५
अस्थिषु शुद्ध्यर्थं हैमादिनिक्षेपः	,,	७
अस्थ्नां तीर्थक्षेपाङ्गहोमविधिः	,,	९
तीर्थेऽस्थिक्षेपानन्तरं हेमश्राद्धविधिः	,,	१३
असम्बन्ध्यस्थिवहने प्रायश्चित्तम्	,,	१५
नवश्राद्धानि	,,	२२
वर्णविशेषेण नवश्राद्धव्यवस्था	१८३	३
नवश्राद्धान्तराये निर्णयः	१८४	१०
नन्दादिदिनेषु नवश्राद्धं न कर्तव्यम्	,,	१७
नवश्राद्धे द्रव्यम्	,,	२०
उदकदानविधिः	,,	२४
उदकदानमन्त्रः	१८६	६
ब्रह्मचारिपतितादिभिरुदकदानं न कार्यम्	,,	२२
उदकदानानर्हाः	,,	२
आशौचदिनकर्तव्यधर्माः	१८७	४
प्रेतश्राद्धनिषिद्धवस्तूनि	,,	१०
अशौचे ज्ञातिभिः सहभोजनम्	,,	१७

विषयाः	पृ०	पं०
अशौचेऽसपिण्डानां भोजननिषेधः	,,	२०
अशौचे सपिण्डानां भोजने न दोषः	,,	२६
मरणाशौचे ताम्बूलभक्षणनिषेधः	१८८	३
क्षारनिरूपणम्	,,	७
आशौचे मत्स्यमांसादिनिषेधः	१८९	४
शय्यासनादिनिषेधः	१८९	८
आशौचे यजनयाजनादि निषेधः	१९०	१
आशौचे त्यक्ताध्ययनादिकर्मणां तदन्ते तदुपादानकालः	,,	२४
आशौचे सन्ध्योपासनप्रकारः	१९१	१२
आशौचे प्राणाग्निहोत्रं न त्याज्यम्	,,	८
आशौचे श्रौतस्मार्तहोमेतिकर्तव्यता	,,	१२
अशक्तस्य सपिण्डद्वाराऽऽशौचेऽग्निहोत्रानुष्ठानम्	१९५	११
अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठाने सपिण्डस्यापि सद्यः शौचम्	,,	१४
सपिण्डाभावे अन्येन कारयितव्यम्	,,	१७
आशौचे वैतानिककर्मत्यागे प्रत्यवायः	,,	२२
प्रथमाब्दमासप्रागाशौचे तु वैतानिककर्मत्यागः	१९६	३
अन्यस्याप्यभावे स्वयमशक्तौ पक्षान्तरम्	,,	१०
स्मार्तहोमनिर्णयः	,,	२०
स्मार्तहोमे यजमानस्य त्यागमात्रे सद्यःशुद्धिर्नतु प्रक्षेपेऽपि	१९७	४
पारस्करमते आशौचे स्मार्तकर्मणः पाक्षिकत्वम्	,,	१४
एवञ्च स्मार्तहोमोऽन्येनैव कारयितव्यः	,,	१७
अन्यासम्भवे समारोप्याशौचान्ते तदनुष्ठानम्	,,	२२
आशौचमध्ये श्रौतहोमद्रव्यविधिः	१९८	१
आशौचमध्ये स्मार्तहोमद्रव्यविधिः	,,	८
ब्रह्मचारिण आशौचेऽपि स्वकर्मानुष्ठानम्	,,	१२
काम्ये कर्मणि कचित्सद्यः शौचम्	,,	१७
नैमित्तिकेऽपि कर्मणि कचित्सद्यः शौचम्	१९९	४
अत्यावश्यकनित्यनैमित्तिककाम्येषु सद्यः शौचम्	२००	१
कर्मतः सद्यःशौचनिर्णयः	,,	९
भोजनमध्ये दातुराशौचप्राप्तौ निर्णयः	२०१	१
अशौचान्तदिनकृत्यम्	,,	१९
आशौचानुभाविनां क्षौरकर्म	२०३	१४
गर्भिणीपतेरपीदमावश्यकम्	,,	२९
आशौचे क्षौरकर्माकरणे प्रत्यवायः	२०४	१०
प्रेतपत्न्याः क्षौरदिननिर्णयः	२०४	२१
शिखानाशे द्विजानां पुनः संस्कारः कुशशिखानिधानं च	२०५	१
उत्तरीयादिविपर्यये निर्णयः	,,	८
अश्मविनाशे विधिः	,,	१७
नष्टाश्मनोऽश्मान्तरग्रहणानन्तरं प्राशौविधिः	,,	२०
शूकरादिभिः पिण्डसंस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	,,	२३
दशाहमध्ये दर्शपाते निर्णयः	२०६	१
चतुर्दश्यां मृतस्य मध्ये दर्शपातेऽपि नापकर्षः	२०६	१४
दशाहमध्ये संक्रान्तिव्यतीपातपातेक्रियाऽपकर्षः	,,	१८
पित्रोरौर्ध्वदेहिकस्य नापकर्षः	,,	२०
त्र्यहोत्तरं दर्शपाते पित्रोरप्यपकर्षः	,,	२६
आशौचसम्पाते निर्णयः	२०७	१३
एकादशाहकृत्यम्	,,	२४
ब्राह्मणस्यैकोद्दिष्टश्राद्धमेकादशेऽहनि	२२८	२६
क्षत्रियादीनां तत्तदाशौचोत्तरदिने	,,	,,
केषांचिन्मते सर्ववर्णानामाद्यश्राद्धमेकादशदिने	२०९	४
आहिताग्नेर्दाहादेकादशाहे आद्यश्राद्धम्	२१०	२५

विषयाः	पृ०	पं०
सद्यः शौचिनामप्याद्यश्राद्धमेकादशदिने	२११	११
अतिक्रान्तविषये सद्यः शौचे सद्य एवाद्यश्राद्धम्	,,	१४
त्र्यहाशौचिनामप्याद्यश्राद्धमेकादशेऽहनि	,,	१६
अतिक्रान्तविषये त्र्यहाशौचे त्र्यहानन्तरम्	,,	१८
पूर्वोक्तविषये प्राचीनमतम्	,,	१९
संन्यासिनामेकादशाहे पार्वणश्राद्धम्	,,	२१
एकोद्दिष्टश्राद्धकरणासम्भव होमविधिः	,,	२४
होमपक्षेऽपि तदनन्तरं पुनर्ब्राह्मणभोजनम्	२१२	२
एकोद्दिष्टश्राद्धानुष्ठानं विना संस्कर्तुर्नाशौचनिवृत्तिः	,,	५
प्रेतश्राद्धधर्माः	२१२	७
एकादशाहे कृत्यान्तरम्	२१३	१८
शय्यावस्त्रालङ्कारादिदानम्	,,	२०
कपिलागोदानम्	,,	२८
वृषोत्सर्गः	२१४	१
नीलवृषलक्षणम्	,,	५
वृषालाभे दर्भादिनिर्मितवृषोत्सर्गविधिः	,,	१३
तस्याप्यसम्भवे होममात्रविधिः	,,	१९
वृषोत्सर्गे वत्सतरीणां संख्या	,,	२३
पुत्रवत्याः सधवाया वृषोत्सर्गनिषेधः	२१५	२
,, ,, गोमात्रदानम्	,,	,,
सधवात्वस्यैव वृषोत्सर्गाभावनिमित्तता	,,	८
षोडशश्राद्धानि	,,	१५
वर्षमध्येऽधिमासप्राप्तौ सप्तदशश्राद्धानि	२१६	७
तत्रासंक्रान्ते पिण्डरहितश्राद्धं संक्रान्ते सघृतम्	,,	२७
अधिकमासप्राप्तौ श्राद्धनिषेधो मतान्तरेण	२१७	३

विषयाः	पृ०	पं०
ऊनमासिकादीनां कालविधिः	,,	८
ऊनमासिकश्राद्धे विशेषविधिः	,,	१५
कियद्भिर्दिनैरूने ऊनमासिकादीनि कर्तव्यानीति निर्णयः	,,	२१
षोडशश्राद्धानां दिननिर्णयः	२१८	११
षोडशश्राद्धाकरणे दोषः	२१९	१
षोडशश्राद्धानां कालः	,,	५
सपिण्डीकरणात्पूर्वं षोडशश्राद्धानामपकर्षः	,,	२२
अपकृष्य कृतानामपि षोडशश्राद्धानां पुनः स्वकालेऽनुष्ठानम्	२२०	३
सपिण्डनात्पूर्वं षोडशश्राद्धानामेकोद्दिष्टविधिनाऽनुष्ठानम्	,,	१५
तदूर्ध्वं तु पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः	२२१	१
संवत्सरमध्ये वृद्धिप्राप्तौ अपकृष्य कृतानामपि पुनरपकर्षः	,,	४
वृद्ध्युत्तरं मासिकादिनिषेधः	,,	१०
सवार्थं निषेध आचतुर्थसपिण्डानाम्	,,	१४
वृद्धिं विना मासिकाद्यपकर्षनिषेधः	,,	२६
अशौचादिना मासिकादिविघ्ने निर्णयः	२२२	३
अन्तरितमासिकानां कालिकमासिकेन तन्त्रेणानुष्ठानम्	,,	८
सपिण्डीकरणम्	,,	१२
तत्कालनिर्णयः कर्तृप्रेतयोर्द्वयोर्निरग्निकत्वे	,,	१३
द्वयोः साग्निकत्वे सपिण्डनकालः	,,	२५
कर्तुःसाग्निकत्वे निरग्निकसपिण्डनकालः	२२३	४
कर्तुर्निरग्निकत्वे साग्निकसपिण्डनकालः	,,	११
साग्नेः कर्तुरेकादशाहे वर्षापाते तत्रैव सपिण्डनम्	,,	१४
सपिण्डीकरणार्थं द्वादशाहस्य प्राशस्त्यम्	२२४	१२
वृद्धिश्राद्धोपस्थितिरेकः सपिण्डनकालः	२२५	५
वृद्धिश्राद्धप्राप्तावधिकारिणोऽसा-		

विषयाः	पृ०	पं०
ब्रिज्येऽन्येनापि सपिण्डनमनुष्ठेयम्	„	१४
वृद्धिनिमित्तं सपिण्डनापकर्षं मासिकानामपकर्षः	„	१९
प्रमादादूद्धादशाहे सपिण्डनाननुष्ठाने त्रिपक्षाद्यावनुष्ठेयता	२२६	२२
त्रिपक्षादिविहितकालेषु तदननुष्ठाने कालान्तरविधिः	२२७	२
सपिण्डने वर्ज्यकालः	„	८
सपिण्डीकरणं मलमासेऽपि भवति	„	११
सपिण्डनाधिकारिणः	„	२२
ब्राह्मणसपिण्डने पारशवस्याप्यधिकारः	२२८	३
पारशवलक्षणम्	„	७
सर्वेषामपि पुत्राणां सपिण्डनाधिकारेऽपि तन्त्रेणैकेनैव तत्करणीयम्	„	१४
सपिण्डनान्तश्राद्धेषु पृथक्कर्तव्यतानिषेधः	„	१८
सपिण्डनान्तश्राद्धेषु ज्येष्ठपुत्रस्याधिकारः	२२८	२०
एकेन करणेऽन्येषां प्रत्यवायाभावः	२२९	१
सपिण्डीकरणोत्तरं सांवत्सरिकादावविभक्तानामनियमः	„	१४
विभक्तानां तु पृथगेव सांवत्सरिकादिश्राद्धानुष्ठानम्	२३०	४
ज्येष्ठस्यासन्निधाने तदनुजस्य सपिण्डनाधिकारः	„	९
काश्यादिमुक्तिक्षेत्रेषु मृतसपिण्डनेऽसपिण्डस्याप्यधिकारः	„	२१
ज्येष्ठस्य सपिण्डीकरणानुष्ठानमत्यावश्यकम्	२३१	४
ज्येष्ठक्रियमाणपुनः सपिण्डीकरणमेकादशाहे	„	२०
पुनःसपिण्डीकरणनिमित्तानि	„	२५
पुनःसपिण्डीकरणे विशेषः	२३२	११
पित्रोर्दाहादिकर्मश्रवणे देशान्तरे पुनः सपिण्डनमात्रानुष्ठानं न तु षोडशश्राद्धानामपि	„	२०

विषयाः	पृ०	पं०
पुनः सपिण्डीकरणेऽपरोऽपि वशेषः	२३३	१
पुत्राभावे पौत्रस्य सपिण्डनादावधिकारः	“	८
पुत्रसत्त्वे पौत्रस्य श्राद्धषोडशकरणनिषेधः	“	११
पौत्राभावे प्रपौत्रादीनां क्रमेणाधिकारः	“	१२
सपिण्डाभावे पुत्र्या अधिकारः	“	१५
मातृसपिण्डनाधिकारनिर्णयः	२२३	३
तदभावे सपत्नीजस्य	„	४
तदभावे क्षेत्रजादीनाम्	„	„
तदभावे पत्युः	„	५
तदभावे सपिण्डानाम्	„	„
अन्वारूढायास्तु भर्तुर्ज्येष्ठपुत्रस्यैवाधिकारः	„	१७
सपिण्डीकरणेतिकर्तव्यता	२३५	४
अत्यन्तापदि सपिण्डनविधिः	२३८	१४
मातुः सपिण्डीकरणेतिकर्तव्यता	„	२८
अनुगतमातुः सपिण्डनं पत्यैव सहकार्यम्	„	२४
पतिपितृपितामहाभ्यां च सहेत्येकः पक्षः	२३९	५
पत्यैकेनैवेत्यपरः	„	६
एकचित्यारोहणे तु पितृसपिण्डनमेव कार्यं न मातृसपिण्डनम्	„	२१
मातुःसपिण्डनं पितामह्यादिभिः	२४०	१४
मृतभर्तृकमातुः सपिण्डनं पत्या पितामह्या चेति विकल्पः	२४१	५
आसुरादिविवाहोढाया मातुर्मातामह्यादिभिः सपिण्डनम्	„	९
मातुः सपिण्डनं पुत्रिकापुत्रेण मातामहेन सह कार्यम्	२४१	२८
अपुत्रायाः पत्न्याः सपिण्डनं तच्छ्वश्र्वा	२४२	१२
अपुत्रस्य भर्तुः सपिण्डने पत्न्या अधिकारः	„	२०
अपुत्रसपिण्डीकरणकार्याकार्यविचारः	२४३	१

विषयाः	पृ०	पं०
मातुः सापिण्ड्ये गोत्रनिर्णयः	,,	२६
तत्र ब्राह्मणादिविवाहे मातुः पितृगोत्रेण सपिण्डनम्	२४४	१
आसुरादिविवाहे मातुर्मातामह-गोत्रेण सपिण्डनम्	,,	१७
पुत्रिकाकरणेऽपि मातुर्मातामह-गोत्रेण सपिण्डनम्	,,	२३
वैवाहिकसप्तमपदादर्वाक्कन्या-मरणे तत्सपिण्डने पित्रादीना-मधिकारः स्वगोत्रं च	२४५	१
सप्तमोत्तरं तन्मरणे पत्यादीनां तत्सपिण्डनेऽधिकारः पति-गोत्रञ्च	,	६
अन्वष्टकादिश्राद्धे येन केनापि-सह सपिण्डीकरणे पार्वणे श्व-श्रूतच्छ्वश्रूभ्यामेव	,,	२०
मातामहेन मातुःसापिण्ड्यकरणे-मातामहश्राद्धस्य नित्यत्वम्	२४६	८
व्युत्क्रममृतस्य सपिण्डीकरण-कार्याकार्यविवेकः	,,	११
पित्रादित्रयाणां मध्ये केनापिसह सापिण्ड्ये पितृत्वप्राप्तिर्भवति	२४८	८
मातुर्व्युत्क्रमेण मरणे सपिण्डी-करणनिर्णयः	,,	१२
पितृकर्तृकपुत्रसपिण्डने विशेषः	२४९	५
पौत्रप्रपौत्रकर्तृकसपिण्डनाधि-कारनिर्णयः	,,	९
यतीनां प्रेतक्रियानिषेधः	,,	२०
यतीनामेकादशेऽहनि केवलपा-र्वणविधिः	,,	२६
यतीनां त्रिदण्डग्रहणमात्रेणैव प्रेतत्वाभावः	२५०	१
दण्डत्रयनिर्वचनम्	२५१	१
ब्रह्मचारिणां सपिण्डनाभावः	,,	८
पुत्रापुत्रस्य द्विजैः पित्रादिभिः सपिण्डनाभावः	,,	१०
पतितादीनां प्रायश्चित्तात्पूर्वं स-पिण्डनाभावः	,,	१४

विषयाः	पृ०	पं०
पतितादीनामपि प्रायश्चित्तोत्तरं सपिण्डनम्	,,	१५
पाथेयश्राद्धम्	,,	१९
सपिण्डनोत्तर स्वस्तिवाचनम्	,,	२६
सोदकुम्भश्राद्धम्	२५२	४
मातापितृमरणे प्रथमाब्दे वर्ज्यानि	,,	१५
वर्षमध्येऽन्यदीयैकोद्दिष्टादिनि-राकरणनिषेधः	,,	२५
वर्षमध्येऽपि गयाश्राद्धाद्यभ्यनुज्ञा	२५३	२७
नान्दीश्राद्धविचारः	२५४	१०
तत्र बह्वृचानामानुलोम्येन मातरः	,,	१२
बह्वृचानां प्रातिलोम्येनैव ना-न्दीश्राद्धेमातरः	२५५	९
पार्वणादिश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	२५७	२५
क्षत्रियादिश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	२५८	६
आपदि शक्तस्य नवश्राद्धादि-भोजने प्रायश्चित्तम्	,,	१०
आपदि अशक्तस्य नवश्राद्धा-दिभोजने प्रायश्चित्तम्	,,	१४
अनापदि नवश्राद्धभोजने प्राय-श्चित्तम्	,,	१७
संवत्सरोर्ध्वं श्राद्धभोजननिषेधो वर्षत्रयमेव	,,	२४
सोऽपि च सांवत्सरिके एव न तु वृषादौ	२५९	१
प्रथमादिवर्षेषु श्राद्धभोजने अ-स्थ्यादिभोजनम्	,,	६
मतान्तरेण प्रायश्चित्ततारतम्यम्	,,	११
आमश्राद्धे प्रायश्चित्तम्	२६०	२०
साङ्कल्पिकश्राद्धे प्रायश्चित्तम्	,,	२१
ब्रह्मचारिणः कामतो नवश्रा-द्धादिभोजने प्रायश्चित्तम्	,,	२२
ब्रह्मचारिणोऽकामतो नवश्रा-द्धादिषु प्रायश्चित्तम्	,,	२५
आमश्राद्धेभोजने प्रायश्चित्तार्धम्	२६१	३
अनुक्तप्रायश्चित्ताकामावास्या-दिश्राद्धभोजने विशेषः	,,	५
ग्रन्थोपसंहारः	,,	९

इति श्री श्राद्धकल्पलताविषयानुक्रमः ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

बनारस सिटी ।

श्राद्धकल्पलता शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
भवाधीरताः	अवधीरिताः	३	६
पित्रुद्देशेन	पित्रुद्देशेन	३	१३
स्वीकण	स्वीकरणं	३	२२
फलमुखेनाऽऽह	फलमुखेनाऽऽऽह	३	२२
योग्याः	योग्या	५	११
पुंसवनचव	पुंसवने चैव	७	१६
चोच्छले	चोत्सन्ने	९	१३
पितुरवति	पितुरेवेति	१३	२३
रेवाऽधिरः	रेवाऽधिकारः	१४	२७
विशेषण	विशेषेण	१५	५
[सौमिके	[सौमिक	१५	१६
अष्टम्यान्वष्टक्यं	अष्टम्यन्वष्टक्यं	१८	१६
तृतीयाया	तृतीयायां	२०	२६
समवाऽप्नु	समवाऽऽप्नु	२१	१७
नामनि	नामनी	२४	२७
समोरुह्यं	समारुह्य	२५	९
ननु	नतु	२२	२०
तद्भक्त्यै	तद्भक्त्या	२६	१०
पत्युक्षये	पत्युःक्षये	२६	१४
स्मान्मृते	स्यान्मृते	२७	९
कार्याकार्येऽनि	कार्याऽकार्यनि	२७	१३
अधिराजे	अधिराज	३४	१३
तद्भर्ता	तद्भर्त्रा	३७	८
क्लीबेभदा	क्लीबभेदा	४२	१६
अनधियानस्य	अनधीयानस्य	४३	३
विपनेन	विपणेन	४३	६
सम्बन्धैः । पतितैः	सम्बन्धैः पतितैः	४३	६
समुदायार्थी	समुद्रयायी	४४	१
शाढः	शाठः	४६	१२
निमन्त्रयत	निमन्त्रयेत	४७	१
व्यावाये	व्यवाये	५०	१८
रूकमपि	मरूषकमपि	५६	५
मूतृणं	भूतृणं	५७	२५
दुह्याना	दुह्यमाना	६०	१२
अनिर्देशा	अनिर्दशा	६०	१३
जविनार्थं	जीवनार्थं	६३	६
यान्युच्यते	यान्युच्यन्ते	६४	२
दाहित्रपदं	दौहित्रपदं	६५	१
विकलं	विफलं	६६	१
मण्डले	मण्डलम् ।	६६	१३
निरूपणम्ः ।	निरूपणम् ।	६७	१
प्रदापयेत् ।	प्रवापयेत् ।	६९	१२
गन्धामा	गन्धमा	७०	२३
प्रशस्ता	प्रशस्ताः	७१	६
अर्कपुपुष्पम्	अर्कपुष्पम्	७१	२१
परिवेशन	परिवेषण	७४	४
देवान् धरतोर्ध्वं	देवानधघोर्ध्वं	७७	११
मनन्योन्य	मन्योन्य	७९	१६
निषिद्धोः	निषिद्धाः	८४	२४
उक्तेऽत्रिणा	उक्तोऽत्रिणा	८४	२५
निषिद्धो	निषिद्ध	८६	२४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
दत्वाऽप्रदक्षिणम्	दत्वाप्रदक्षि·		
	णम्	९०	१९
उपस्थितैपितुः	उपस्थितपितुः	८४	२१
सर्वंत्रै	सर्वत्रै	९४	२२
नभस्याऽपरः	नभस्यस्या·		
	ऽपरः	९६	१५
शास्त्रादिना	शास्त्रादिना	१०५	१८
विष्टेन	द्विष्टेन	१०५	२०
पितृणा	पितॄणां	१०७	४
आमश्राद्धा	आमश्राद्धा	१११	२१
प्रदर्शनार्था:	प्रदर्शनार्थाः	११२	२२
अमावास्याऽदौ	अमावास्या·		
	दि	११३	१४
दधि बदरा	दधिबदरा	११८	१०
चापराम् ।	चापरम् ।	१२३	८
पावण	पार्वण	१२५	हेडिङ्ग
आहुय	आहूय	१२५	३
गायत्री	गायत्रीं	,,	१६
पनैरेखा	पनैरेखा	,,	१८
सूत्रदान	सूत्रदान	,,	२२
पिण्डाच्वं	पिण्डाच्चां	,,	२३
येअग्निदग्धा	ये अग्नि·		
	दग्धा	१२८	१६
निष्पक्ष	निष्पक्षे	१२९	१
पैठिनसि	पैठिनसिः	,,	६
पितृसन्तीप	पितॄन्सन्तर्पं	१३४	९
निणयः	निर्णयः		
समर्थेन	समर्थेन	१३९	१५
कादाचन	कदाचन	१४०	१८
प्रायाश्चत्त	प्रायश्चित्त	१४१	११
ब्राह्मणर्हृताः ।	ब्राह्मणैर्हृताः	१४३	२
भृग्वग्न्यानाश	भृग्वग्न्यनाश	,,	८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
मान्स्यकर्मं	मन्स्यकर्म	१४७	हेडिङ्ग
निसि	निर्ण० सिं०	१४७	२४
त्यमेतनैने	त्यमेतनेन	१४८	२
और्ध्वदेदिकं	और्ध्वदेहिकं	१४९	२७
ब्रते	ब्रूते	१५२	२१
कथचिदिन्वा	कथञ्चिदन्वा	१५५	३
दृष्टवा	दृष्ट्वा	१५७	११
माचष्ठ	माचष्टे	१५८	१
निःक्रमणं	निष्क्रमणम्	१५९	२३
मृतिका	मृत्तिका	१६०	२३
कौपानिकान्न	कौपीनकान्न	१६१	१
मान्त्रिता ।	मन्त्रिताः ।	१६६	२६
त्यादि	यदि	१७०	२४
मायुष्मन्तीं	मायुष्मतीं	१७१	४
कुर्यादिप्सितांश्च	कुर्यादीप्सि·		
	तांश्च	,,	४
निर्यापदेश	निर्वापदेश	१७३	हे०
देवतायनं	देवतायतनं	,,	२५
षोडषकं	षोडशकं	१७५	१०
अनुपनीतापिण्ड	अनुपनीत·		
	पिण्ड	१७७	हे०
अनुपनीते	अनुपनीत	,,	२१
तदोर्ध्वं	तदौर्ध्वं	१७९	१६
समध	समधा	१८२	६
शुाद्धर्भवाति	शुद्धिर्भवति	,,	८
विचक्षणः ।	विचक्षणाः ।	,,	९
स्पर्षदोषो	स्पर्शदोषो	,,	११
नवमाभि	नवममाभि		
नवश्राद्धं कुर्यात् । नवश्रा·			
नवमाद्दिनकर्त·	द्धं यद्य·		
ध्यं नवश्राद्धं	न्तरि·		
यद्यन्तरितं	तं	१८३	२१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
नवव	नववै	१८४	२७
दशमै	दशमे	,,	२७
दशे	दश	,,	२७
मनसी	मानसी	१९२	२
यपदार्थे	यपादार्थं	१९३	६
जाह्नव्या	जाह्नव्याः	१९९	२८
सलिलेतिस्थः	सलिले- स्थितः	,,	२८
शुद्धिर्लेपेनै	शुद्धिर्लेपेन	२०३	३
समापतेत् ।	समापयेत् ।	२०६	२५
पिण्डा	पिण्डाः	२०९	२०
मास	मासे	,,	२६
एकदशे	एकादशे	२१०	१४
एकोदिष्ट	एकोद्दिष्ट	२११	२४
वस्तुनि	वस्तूनि	२१३	१६
मोचयद्	मोचयेद्	२१४	१६
प्यर्धवत्सरम् ।	प्यर्धवत्स- रम् ।	२१९	१०
श्राद्ध	श्राद्धं	२२०	१९
संवादाद्ध	संवादादद्ध	२२२	२०
ऽअनग्निस्तदा	ऽनग्निस्तदा	२२३	४
दाहिताग्निर्य	दाहिताग्निर्यं	२२३	१२
आहिताग्निः	आहिताग्नेः	,,	२४
निमित्तन	निमित्तेन	२२६	८
कालेषू	कालेषु	,,	२६
मन्यते	मन्वते	२२७	१७
वचदर्शनात् ।	वचनदर्श- नात् ।	२२९	१५
माद्विकं	माद्विकं	२३१	६
श्रत्वा	श्रुत्वा	,,	१९
तस्माद	नस्याद	३४३	२
इकोद्दिष्टं	देकोद्दिष्टं	,,	६
माचारामगतं च	माचारानु- गतं च	२४७	२५
बहुनाः ।	बहुना ।	२५१	७
सपिण्ड्यान्ते- स्याद्धं	सपिण्ड्यन्ते- द्धं	२५४	६
अपदार्थत्वात	ऽपदार्थत्वात्	,,	२४
कत्यायनीये	कात्यायनीये	२५५	१
परमेव'	परमेव,	२५६	५
भ्युपगमाभावा- देवन	भ्युपगमवा- देन	३५६	२९
तदूर्ध्व	तदूर्ध्वं	२५८	१३
बहिश्राद्धं	बहिः श्राद्धं	२५९	८
तदूर्ध्व	तदर्द्धं	,,	१६
नन्दकीर्त्यां	नन्दः कीर्त्यां	२६१	१३

शुद्धिपत्रं समाप्तम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

बनारस सिटी।

अत्र षोडशपदं त्रिधा व्याख्यातम्—आद्यां पूर्णमासीमादाय, अथवा तिथिवृद्ध्यभिप्रायेण, शुक्लप्रतिपदभिप्रायं वा ।

अत्र कर्तव्यमाह स एव—

वर्गद्वयं समुद्दिश्य श्राद्धमाद्यं सदैवकम् ।
कुर्यात्पार्वणमार्गेण नोचेद्दोषो महान् भवेत् ॥

तत्र वर्गद्वयं पितृवर्गं मातामहवर्गञ्च समुद्दिश्य श्राद्धं कुर्यात् । नत्वेकमेव पितृवर्गम् । पितृपितामहप्रपितामहाः पितृवर्गः, मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहा मातामहवर्गः ।

तदाह गौतमः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।
अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥ इति ।

जाबालिः—

पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।
प्राप्नोति पञ्चमे पक्षे(१) श्राद्धकामस्तथा परान् ॥ इति ।

नोचेत् श्राद्धाकरणे महान् दोषो भवेत् ।

तदाह गार्ग्यः—

सूर्ये कन्यागते श्राद्धं यो न कुर्याद्गृहाश्रमी ।
धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपीडया ॥ इति ।

कार्ष्णाजिनिरपि —

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।
निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥ इति ।

यदाह कार्ष्णाजिनिः—

हस्तर्क्षस्थे दिनकरे प्रेतराजाऽनुशासनात् ।
तावत्प्रेतपुरी शून्या यावद् वृश्चिकदर्शनम् ॥ इति

दिनकरस्य हस्तर्क्षस्थता चोत्तरफाल्गुनीद्वितीयपादे कन्यागतस्यैव भवतीति न स्वार्थपरमित्यर्थः ।

---

(१) 'दत्त्वा' इत्यपि पाठः ।

अत्रैव विशेषमाह—

पक्षाद्यादि च दर्शान्तं पञ्चम्यादि दिगादि वा।
अष्टम्यादि यथाशक्ति कुर्यादापरपक्षिकम् ॥

पक्षादिः प्रतिपत् तदादि दर्शान्तम् अमावास्यापर्यन्तम् आपरपक्षिकं श्राद्धं कुर्यात्, पञ्चम्यादिदर्शपर्यन्तम्, दिग्दशमी तदादि दर्शपर्यन्तम्, अष्टम्यादि दर्शपर्यन्तामिति चत्वारः पक्षाः। यथाशक्तीत्यनेन शक्त्या व्यवस्था-प्रथमपक्षाशक्तौ द्वितीय पक्षः, तदशक्तावष्टम्यादिपक्षः, तदशक्तौ दशम्यादिपक्ष इति व्यवस्था।

तदाह गौतमः—"अथाऽपरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात्, पञ्चम्यादि दर्शान्तम् अष्टम्यादि, दशम्यादि सर्वस्मिन्वा" इति।

यथा ब्रह्माण्डपुराणे—

नभस्यकृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने।
त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा ॥ इति।

त्रिभागहीनपक्षे पञ्चम्यादि, त्रिभागपक्षे दशम्यादि, अर्द्धपक्षे अष्टम्यादि। यस्तु-महालयनिमित्तकमेव श्राद्धं करोति, स पितृमृताह एवं कुर्यात्(१)।

तदुक्तं निर्णयदीपिकायां नागरखण्डे—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे।
मृताऽहनि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्यति मानवः ॥
तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम्।
तस्मात्तत्र प्रकर्तव्यं श्राद्धं श्राद्धं परैर्नरैः ॥ इति।

अत्र मृताहनीतिविशेषोपादानात्तत्र नन्दाभृगुवारादिवचनान्तरोक्तनिषेधानवकाशः।

कात्यायनः—

अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदि।

(१) 'पितामह' इति ख पुस्तके पाठः।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् पिण्डदानं यथाविधि ॥
या तिथिर्यस्य मासस्य मृताहे सम्प्रवर्तते ।
सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नतः ॥

पूर्वोदाहृतनिषेधवचनानां तन्निमित्तश्राद्धविषयत्वमिति पूर्वमुक्तमेव । एतदापरपाक्षिकं प्रथमसंवत्सरे न कार्यम् ।

तदुक्तम्--

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धश्चापरपाक्षिकम् ।
प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि तु सपिण्डने ॥

अस्याऽपवादः--

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धश्चापरपाक्षिकम् ।
प्रथमेऽब्देऽपि कुर्वीत यदि स्यात् भक्तिमान् सुतः ॥ इति ।

अस्मिन् महालये या भरणी सा महाभरण्युच्यते ।

तदुक्तं मात्स्ये—

भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता ।
अस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्धकृद्भवेत् ॥
महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चाऽन्वष्टकासु च ।
नवदैवत्यमत्र स्यादन्यत् षट्पुरुषं विदुः ॥

तथा—

देवतानवकं वृद्धौ तथैवाऽन्वष्टकासु च ।
ज्ञेयं द्वादशदैवत्यं तीर्थे प्रोष्ठे गयासु च(१) ॥

स्मृतिदर्पणे गालवः--

अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चाऽपरपाक्षिके ।
अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात्पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् ॥

महालये मघ्याऽष्टम्यां श्राद्धं गयाश्राद्धतुल्यम् ।

ब्रह्माण्डे--

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गया मध्याष्टमी स्मृता ।

---

(१) "प्रोष्ठे महालये" इति पुस्तकपाठः ।

त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥

अत्र च नवम्यामन्वष्टक्यं श्राद्धं नवदैवतं स्यात् । पृथक्कुर्यादित्युक्तेर्मातुरप्यत्र पृथक् श्राद्धदानम् ।

तदुक्तम्—

अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम् ।
पित्रादि मातृमध्यञ्च ततो मातामहान्तकम् ॥

तथा—

वृद्धौ तु मातृपूर्वन्तु श्राद्धङ्कुर्वीत बुद्धिमान् ।
अन्वष्टकासु सर्वासु पितृपूर्वं समाचरेत् ॥

अन्यच्च—

केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादौ प्रकीर्तिताः ।
अन्वष्टकासु मध्यस्था नान्त्याः कार्यास्तु मातरः ॥ इति ।

पितृपूर्वमन्वष्टकाश्राद्धं न मातृपूर्वम्,

सर्वासामेव मातॄणां श्राद्धं कन्यागते रवौ ।
नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः ॥

इति सूतवाक्यात् । पितृव्यपत्नी भ्रातृजाया स्वभगिनी पितृष्वसृमातृष्वस्रादीनामपुत्राणां नवदैवोत्तरकाले कार्यम् ।

तमिस्रपक्षे नवमी पुण्या भाद्रपदे हि या ।
चतस्रः पार्वणाः कार्याः पितृपक्षे मनीषिभिः ॥

इति निगदितं मातामहीश्राद्धं देशकुलधर्मवशेन ज्ञेयम् ।

तथा—

येनैव च पिता यातो येन यातः पितामहः ।
तमेव मार्गं यायाच्च नान्यं यायात्कदाचन ॥

इति न्यायासिद्धं कार्यम् । जीवन्मातृकेन तु सापत्नमातृमुख्यत्वमधिकृत्य मातृपार्वणं न कार्यम् । मुख्यत्वं हि जनन्या एव । तेनैव पुत्रिणीत्वेऽपि पितरि जीवति पितृव्यस्येव तस्या न मुख्यत्वम् । क्षयाहैकोद्दिष्टन्तु कार्यमेव । सकृन्महालयपक्षे तिथ्यादिविशेष उच्यते—

कालविधाने—

कन्या कुम्भगते सहस्रकिरणे तामिस्रपक्षे भृगो-
र्वारांशोदयमङ्गनातनययोर्जन्मत्रयं चात्मनः ।
हित्वानन्दकरीं चतुर्दशतिथिं श्राद्धं विदध्याद्बुधु-
स्त्वाष्ट्राकार्शिवसमारमन्त्रियमभे मित्रेन्दुविष्णवम्बुषु ॥ इति ।

अस्यार्थः–अत्र भृगुग्रहणमुपलक्षणम् । तेन श्राद्धकर्मणि शुभानां वारवर्गोदयाः प्रतिषिद्धाः ।

अत्रोद्देश्या उच्यन्ते—

तातम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं
सस्त्री स्त्रीतनयादि तातजननीस्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः ।
तातम्बाऽऽत्मभगिन्यपत्यधवयुक् जायापिता सद्गुरुः
शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥

अस्यार्थः—त्रितयशब्दस्य तातम्बाभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धः । सस्त्रीति मातामहादित्रयस्य विशेषणम् । अन्ये तु मातामहादीनां पृथक् तर्पणमिच्छन्ति श्राद्धवत् । स्त्रीतनयादीति तर्पयित्रपेक्षया । तातजननीस्वभ्रातर इति । तातभ्रातरः पितृव्याः। मातृभ्रातरो मातुलाः । स्वभ्रातरः तर्पणकर्तृभ्रातरः । तत्स्त्रियः पितृव्यमातुलस्वभ्रातृस्त्रियः । तातेति–पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसारोऽपत्यभर्तृयुक्ताः । ततश्च 'पितृष्वस्रे यथायोग्यं सभर्तृकायै सापत्यायै' इत्येवंप्रकारकं प्रयोगवाक्यमनुसन्धेयम् । जायापिता श्वशुरः । अन्यत् सर्वं स्पष्टम् । अत्र केषां केनविधिना कर्तव्यमित्यपेक्षायां तन्निर्णय उच्यते हेमाद्रौ—

तत्र पुराणवचनम्—

उपाध्यायगुरुस्वसृपितृव्याचार्यमातुलाः ।
श्वशुरभ्रातृतत्पुत्रपुत्रर्त्विक्शिष्यपोषकाः ॥
भगिनी स्वपितृदुहिता जामातृभागिनीसुताः ।

पितरौ पितृपत्नीनां पितुर्मातुश्च या स्वसा ॥
सखिद्रव्यदशिष्याद्यास्तीर्थे चैव महालये ।
एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ इति ।

अत्र पितराविति पितृसमावित्यर्थः, साक्षात्पितृमातृमातामहानां त्रिपुरुषोद्देशेन कर्तव्यत्वात् ।

तथा ब्रह्माण्डपुराणे—

कन्यागते सवितरि दिनानि दशपञ्च च ।
पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥ इति ।

अनेन वचनेन दर्शवत्सपत्नीकपितृमातामहवर्गद्वयस्य कर्तव्यत्वं प्रतिपादितम् , तथापि मातृश्राद्धं पृथक्कुर्यादिति स्मर्यते—

अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा ।
महालये गयायाश्च सपिण्डीकरणात्पुरा ॥
मातृश्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥ इति ।

एकोद्दिष्टविधानमुक्तं याज्ञवल्क्येन—

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।
आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ इति । (१।२५१)

तत्र पाणिहोमः कर्तव्य इत्याहाचार्यः—

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाऽष्टमम् ।
चतुर्ष्वेषु करे होमः पिण्डाश्चाऽत्र द्विजान्तिके ॥ इति ।

तत्र विशेषमाह मनुः—

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । (३।२१२)
(१)पर्युक्ष्य धर्मानास्तीर्य यतो ह्यग्निसमो द्विजः ॥ इति ।

अत्राऽऽचार्यवचनेन द्विजान्तिके पिण्डदानं कर्तव्यमित्युक्तम्, तदेकोद्दिष्टस्यैव पृथगनुष्ठानविषयम् । पार्वणश्राद्धे तन्त्राऽनुष्ठानपक्षे त्वेकत्र पिण्डदानं कर्तव्यम् । अत्रैकपाको वैश्वदेवं तन्त्रं पिण्डबर्हि-

(१) यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ।
अयं पाठो मनुस्मृतौ वर्तते । 'पर्युक्ष्य' इत्यादिपाठो मनौ नोपलभ्यते ।

श्चैकं स्मृत्यर्थसारेण महालयप्रकरणे उक्तत्वात् ।

स्मृतिसंग्रहेऽपि—

पद्येककर्तृकं श्राद्धमनेकन्तु यदा भवेत् ।
वैश्वदेवं तु तन्त्रेण पृथक् पाको न विद्यते ॥ इति ।

अथ संन्यासिनो महालयश्राद्धं द्वादश्यामेव कार्यमित्युक्तम् । मदनपारिजाते वायुपुराणे—

संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।
महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन तु ॥

अत्र द्वादश्यामित्यत्र नियमानुपादानेऽपि कालादर्शे नियममभिप्रेत्यैवाऽभिहितम् । यथा—

श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।
द्वादश्यामेव कुर्वीत यतेरिति विनिर्णयः ॥ इति ।

शस्त्रहतस्य पितुश्चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टे कृतेऽपि दिनान्तरे पार्वणं कार्यम् । एकोद्दिष्टेन पितामहादेस्तृप्त्यसिद्धेरित्युक्तमत्र तु पार्वणेन पितामहादीनामपि तृप्तेः सिद्धत्वान्न दिनान्तरे श्राद्धङ्कर्तव्यमित्याभिप्रायः । तेन सर्वोद्देशेन द्वादश्यामेव श्राद्धङ्कर्तव्यमिति विद्याकरश्रम्भुकरप्रभृतयोऽपि मन्यन्त इति अलं विस्तरेण ।

अथ मघात्रयोदशीश्राद्धमुच्यते । विष्णुपुराणे—

अपि नः स्वकुले जातो यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां मघासु च विशेषतः ॥

एतच्च मघात्रयोदशीश्राद्धम् अविभक्तैरपि पृथगेव कार्यम् । तथाच हेमाद्रौ स्मर्यते—

विभक्ता वाऽविभक्ता वा श्राद्धङ्कुर्युः पृथक् सुताः ।
मघासु च ततोऽन्यत्र नाऽधिकारः पृथक् विना ॥

विभक्तं विना मघाश्राद्धादन्यास्मिन् श्राद्धे पृथक् पृथगधिकारो नास्तीत्यर्थः ।

यत्तु वचनम्—

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धङ्कुरुते नरः।
पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम्॥

तत्केवलपितृवर्गश्राद्धविषयम्।

तथाच कार्ष्णाजिनिः—

श्राद्धं नचैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत्।
न तृप्तास्तस्य पेयस्य प्रजां हिंसन्ति तत्र ते॥

तेन वर्गद्वयस्य श्राद्धङ्कार्यमित्यभिप्रायः। अस्मिन् श्राद्धे पिण्ड-दानं न कार्यम्।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति।
कनीयांस्तु त्रयोदश्यां क्षयाहाऽभ्युदयाहते॥

अस्य फलमाह महाभारते व्यासः—

ज्ञातीनान्तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम्।
नावश्यन्तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे॥

अस्य मघात्रयोदशीश्राद्धकर्तुः गृहे युवानो नरा अवश्यं निश्चितं न म्रियन्त इत्यर्थः।

अथ चतुर्दशीश्राद्धमुच्यते।

तथासङ्ग्रहे—

वृक्षारोहणलोष्टाद्यैर्विद्युज्ज्वालाविषादिभिः।
नखिदंष्ट्रिविपन्नानां तेषां शस्ता चतुर्दशी॥
तच्छ्राद्धं दैवहीनञ्चेत् पुत्रदारधनक्षयः।
एकोद्दिष्टं दैवयुक्तमित्येवं मनुरब्रवीत्॥
तेषां मत्याब्दिकं श्राद्धं स्मृत्युक्तं पार्वणम्भवेत्।
प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं विधानतः॥
दैवयुक्तन्तु तच्छ्राद्धं पितृणामक्षयम्भवेत्। इति।
चतुर्दश्यान्तु तच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणात्परम्।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनः ॥

कालादर्शे—

श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये।
द्वादश्यामेव कुर्वीत यतेरिति विनिर्णयः ॥

शस्त्रहतस्य पितुर्महालये चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्राद्धे कृतेऽपि दिनान्तरे पार्वणश्राद्धङ्कार्यम्, एकोद्दिष्टश्राद्धेन पितामहादितृप्त्यसिद्धेः। नन्वेवं मृताहेऽप्येकोद्दिष्टश्राद्धे कृते पार्वणश्राद्धमपि पितामहादितृप्तिसिद्ध्यर्थं कर्तव्यं स्यात्? न, पितृमृताहे पितामहादेस्तर्पणीयत्वास्मरणेन तत्तृप्त्यर्थं श्राद्धस्याऽननुष्ठेयत्वात्।

महालये तु—

"काङ्क्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम्।
तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ॥
मध्वाज्यतिलमिश्रेण"

इति पितामहादेरपि तर्पणीयत्वस्मरणात्तत्तृप्तये दिनान्तरे पार्वणश्राद्धङ्कार्यमेव। यस्तु पितामहोऽपि शस्त्रादिना हतस्तस्य महालये पितामहश्राद्धमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टरूपं कार्यम्। तथाच स्मृत्यन्तरम्—'एकस्मिन्द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिः' इति। एकस्मिन्पितरि शस्त्रादिना हते द्वयोर्वा पितृपितामहयोः शस्त्रादिना हतयोश्चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधानात् प्रत्येकं श्राद्धङ्कार्यमित्यर्थः। द्वयोरेकोद्दिष्टेन प्रत्येकं श्राद्धे कृतेऽपि प्रपितामहतृप्तिसिद्ध्यर्थं दिनान्तरे पार्वणश्राद्धङ्कार्यम्। एकस्मिन् द्वयोर्वेत्यभिधानात् त्रिषु पितृपितामहप्रपितामहेषु शस्त्रादिना हतेषु नैकोद्दिष्टविधिरिति गम्यते। तेन त्रिषु शस्त्रादिहतेषु चतुर्दश्यां पार्वणविधिरेव।

तदुक्तं निर्णयदीपिकायाम्—

पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रघातास्त्वनुक्रमात्।
स भूते पार्वणङ्कुर्यादाब्दिकानि पृथक् पृथक् ॥

युक्तश्चैतत्। सपिण्डीकृतानां शस्त्रादिहतानां त्रयाणामपि च-

तुर्दशीरूपविहितकालसम्भवात् । तन्निबन्धनैकोद्दिष्टविधेरनवतारात् । अनेनैवाऽभिप्रायेणाऽपरार्केणाप्युक्तम्—'तत्र चैकस्य शस्त्रहतत्वेनैकोद्दिष्टविधानं, न तु त्रयाणां तथात्वे । तत्र तु पार्वणमेव' इति । त्रयाणां न तथात्वे शस्त्रहतत्वेनैकोद्दिष्टविधानं, किन्तु पार्वणमेवेति तस्याऽर्थः । देवस्वामिना तु 'त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दिष्टत्रयमेव कार्यम् आहत्यवचनाभावान्न पार्वणम्' इत्युक्तम् । यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यम् । यत्पुनः शाकटायनेनोक्तम्—

जलाऽग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा गृहे पथि ।
श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ इति ।

तत्प्रायश्चित्तार्थं विहितजलाग्न्यादिकृतमरणप्रयुक्तविषयम् । अस्मिन् शस्त्रहतश्राद्धे मघास्वपि पिण्डदानं स्यात् ।

तदुक्तम्—

प्रेतपक्षे चतुर्दश्यां मघायुक्तं दिनं यदि ।
पिण्डदानं प्रकुर्वीत यस्य शस्त्रहतः पिता ॥

पितेत्युपलक्षणम् । नच शस्त्रादिहतानां कथञ्चिच्चतुर्दश्यतिक्रमे विहितकालाऽतिक्रमाच्छ्राद्धस्याऽकरणमेवेति वाच्यम् । प्रशस्ततरकालालाभेऽपि महालये श्राद्धस्याऽनुष्ठानमावश्यकमिति प्राग्दर्शितत्वात् । ततश्च शस्त्रहतानामपि प्रशस्ततरपञ्चमपक्षचतुर्दश्यतिक्रमे पार्वणविधानेनैव दिनान्तरे कार्यम् ।

"संक्रान्तावुपरागे च पर्वोत्सवमहालये ।
निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीन्" । इति प्रजापतिस्मरणात् ।

इति चतुर्दशीश्राद्धविधिः ।

अथ तीर्थश्राद्धविधिः ॥

सदाचाररत्नाकरे हारीतः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ भुक्ते चोपोषितेऽपि वा ।
न कालनियमस्तत्र गङ्गाम्प्राप्य सरिद्वराम् ॥

काले वाऽप्यथवाऽकाले तीर्थश्राद्धं सदा नरैः ।
प्राप्तैरेव सदा कार्यं पितृतर्पणपूर्वकम् ॥
तीर्थमेव समासाद्य सद्यो रात्रावपि क्षणम् ।
स्नानञ्च तर्पणं श्राद्धं कुर्याच्चैव विधानतः ॥
पिण्डदानं ततः शस्तं पितृणाञ्चैव दुर्लभम् ।
विलम्बञ्चैव कुर्वीत न च विघ्नं समाचरेत् ॥

इदञ्च श्राद्धं स्नानतर्पणाद्यनन्तरमविलम्बेनैव कर्तव्यम् । तदुक्तं देवीपुराणे—

श्राद्धं तत्र च कर्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
श्वध्वाङ्क्ष(१)गृध्रकाकानां नैव दृष्टिहतं च तत् ॥
श्राद्धं तत्तैर्थिकम्प्रोक्तं पितृणां तृप्तिकारकम् ।
काले वाऽप्यथवाऽकाले तीर्थे श्राद्धन्तथा नरैः ॥
प्राप्तैरेव च कर्तव्यं पितृणाञ्चैव तर्पणम् ।
पिण्डदानञ्च तच्छस्तं पितृणाञ्चाऽतिवल्लभम् ॥
विलम्बो न च कर्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ॥ इति ।

प्राप्तैरेवेति । आवश्यकस्नानतर्पणाद्यनन्तरं कर्तव्यम् ।

अन्यत्राऽपि—

स्नानादिकं विधायाऽऽदौ तीर्थे मुण्डनमाचरेत् ।
तीर्थोपवासनियमं कृत्वा श्राद्धं समाचरेत् ॥

(२)अत्र महालये श्राद्धपक्षे हिरण्ये वाऽप्यनुव्रज्य तिलोदकम् इति-सुमन्तुवचनात्तीर्थे हेमश्राद्धपक्षे श्राद्धीयब्राह्मणविसर्जनानन्तरं तीर्थनिमित्तं तर्पणमाचरन्ति केचिन्नतु पूर्वम् । तदयुक्तम् , बहुभिर्वाक्यैस्तीर्थस्नानानन्तरमेव तद्विधानात् । तीर्थश्राद्धे निषिद्धकालवर्जनमपि नेत्याह शङ्खः—

तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

---

(१) 'कृष्णकाक इति ग. पुस्तके पाठः ।
(२) 'अत्र हेमश्राद्धपक्षे' ग. घ. पुस्तके पाठः ।

पात्रञ्च ब्राह्मणम्प्राप्य सद्यः श्राद्धं समाचरेत् ॥

तथा प्रभासखण्डे—

न वारं न च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणम् ।
यदैव दृश्यते तीर्थं तदा पर्वसहस्रकम् ॥

अतश्च तीर्थश्राद्धे तिथिवारनक्षत्रादिप्रयुक्तो निषेधो न प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः । इदं तीर्थनिमित्तकं श्राद्धं दशमासानन्तरं तीर्थप्राप्तावावश्यकम् । अन्तरा तत्फलेच्छया कृताकृतम् ।

सङ्ग्रहे—

संम्वत्सरं द्विमासोनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।
मुण्डनञ्चोपवासश्च ततो यत्नेन कारयेत् ॥ ।

इति यत्नपदयुक्तवचनोक्तमुण्डनादिसमानन्यायत्वात् चकारेणोपसङ्ग्रहाद्वा श्राद्धं गृह्यते । प्रयागे तु विशेषः

सङ्ग्रहे—

प्रयागे प्रतियात्रायां योजनत्रय इष्यते ।
क्षौरं तु विधिवत्कार्यं ततः स्नायात् सिताऽसिते ॥

योजनत्रयाऽधिकदेशतो गमने प्रतियात्रां क्षौरं चकारेण श्राद्धोपवासादि कार्यमित्यर्थः । विधवा तु यदि पुत्रवती तीर्थं गता तदा नैव कुर्यात् ।

सपुत्रया न कर्तव्यं भर्तुः श्राद्धं कदाचन ।

इतिवचनात् । अपुत्रया तु कार्यमेव । 'अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी' इति वचनात् । अनुपनीतोऽपि तीर्थश्राद्धङ्कुर्यात् ।

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।
श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥
भार्याविरहितो वाऽपि प्रवासस्थोऽपि भक्तिमान् ।
शूद्रोऽप्यमन्त्रकं कुर्यादनेन विधिना नृप ॥

इति पाद्मे सृष्टिखण्डे तीर्थे श्राद्धादिकमुपक्रम्योक्तेः । तत्र स्त्रिया अनुपनीतेन च यथादेशाऽऽचारं ब्राह्मणद्वारा करणीयं स्वयं वाऽमन्त्रकङ्कार्यम् ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—'अनुपनीताः स्त्रीशूद्राश्च श्राद्धमृत्विजा कारयेयुः । स्वयं वा अमन्त्रकं नामगोत्राभ्यां कुर्युः । देवेभ्यो नमः, पितृभ्यः स्वधा नमः, इति मन्त्राभ्याञ्च'इति ।

अन्योऽपि विशेषः सङ्ग्रहे—

अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।
विकिरं तृप्तिप्रश्नञ्च तीर्थश्राद्धेषु वर्जयेत् ॥
ब्राह्मणान्न परीक्षेत तीर्थकालं प्रचिन्तयेत् ।
प्राप्ततीर्थो यदा विद्वांस्तदा श्राद्धं समाचरेत् ॥
आवाहनं न तीर्थे स्यात् नाऽर्घ्यदानं तथा भवेत् ।
आहूताः पितरस्तीर्थे कृतार्घ्याः सन्ति वै यतः ॥

तीर्थे श्राद्धे पिण्डप्रतिपत्तौ विशेषो ब्रह्मवैवर्त्ते—

तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।
दक्षिणाऽभिमुखो भूत्वा पैत्री दिक् सा प्रकीर्तिता ॥ इति ।

अथ तीर्थप्रसङ्गात् गया श्राद्धं निर्णीयते ।

तत्र यद्यपि—

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति मरीचिवचनादविभक्तानां गयाश्राद्धे पृथगनधिकार इति प्रतीयते,

तथाऽपि आग्नेये गयामहात्म्ये—

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाद्भयभीरवः ।
गयां यास्यति यः पुत्रः स नस्त्राता भविष्यति ॥

इत्युपक्रम्य—

देवैस्सार्द्धं सम्प्रपूज्य देवमादिगदाधरम् ।
ऋणत्रयविनिर्मुक्तः तारयेत्सकलं कुलम् ॥

इति मध्येऽभिधाय—

विभक्ता वाऽविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं पृथक् सुताः ।

गयायान्तु ततोऽन्यत्र नाऽधिकारः पृथक् विना ॥

इत्युपसंहारादविभक्तैरपि पितृऋणापाकरणाय गयाश्राद्धं पृथगेव कर्तव्यमिति गम्यते।

अत एव वायुपुराणे—

एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः।
तेषां वै समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥

इत्यभिहितम्। समवेतानाम् अविभक्तानामित्यर्थः। गयायां पिण्डदानद्रव्याणि—

देवीपुराणे—

सक्तुभिः पिण्डदानञ्च संयावैः पायसेन च।
कर्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेन गुडेन च ॥

गुडेन वेति वा पाठः। संयावो गोधूमविकारः। पिण्याकस्तिलकल्कः।

अग्निपुराणे—

पायसेनाऽऽज्ययुक्तेन सक्तुना चरुणा तथा।
पिण्डदानं तन्दुलैश्च गोधूमैस्तिलमिश्रितैः ॥

वायुपुराणे—

पायसेनाऽथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा।
तन्दुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डदो भवेत् ॥

तथा—

तिलाज्यमधुदध्यादि पिण्डद्रव्येषु योजयेत्।

पिण्डाऽष्टाङ्गता ग्रन्थान्तरे उक्ता—

तिलमन्नं च पानीयं धूपं दीपं पयस्तथा।
मधु सर्पिःखण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥

गयायां संन्यासिना तु तेषु तेषु श्राद्धस्थलेषु पितृस्मरणपूर्वकं दण्डस्पर्शनमात्रं कार्यं नतु श्राद्धतर्पणादि।

तदुक्तं वायवीये—

दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः।

दण्डं स्पृष्ट्वा विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते ॥

स्पृष्ट्वेत्यन्तर्भावितणिजर्थः । तेन स्पर्शयित्वेत्यर्थः ।

गयायां मुण्डपृष्ठे च कूपे यूपे वटे तथा ।
दण्डं प्रदर्शयन् भिक्षुः पितृभिः सह मुच्यते ॥
मार्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरं स्मरेत् ॥

मार्तण्डो दक्षिणादित्यस्तस्य चरणे । अत्र पतितानामपि पित्रादीनां प्रथमवर्षानन्तरं श्राद्धं पिण्डदानं वा तत्स्वर्गकामनया कर्तव्यम् ।

क्रियते पतितानान्तु गते सम्वत्सरे क्वचित् ।
देशधर्मप्रमाणत्वाद् गयाकूपेषु बन्धुभिः ॥
मार्तण्डपादमूले च श्राद्धं हरिहरं स्मरन् ॥

इति श्राद्धचिन्तामणौ ब्रह्मपुराणेऽभिधानात् ।

इति गयाश्राद्धनिर्णयः ।

अथ नित्यश्राद्धं हेमाद्रौ—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डादिवर्जितम् ।
दातॄणामथ भोक्तॄणां नियमो न च विद्यते ॥
सर्वं सदक्षिणं राजन् नित्यं श्राद्धमदक्षिणम् ।
नामन्त्रणं न होमश्च नाह्वानं न विसर्जनम् ॥
महालये च दर्शे च क्षयाहे च पितुस्तथा ।
नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गात्सिध्यते यतः ॥

आमश्राद्धाऽधिकारिणः—

आपद्यनग्नौ(१) तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
आमश्राद्धम्प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे ॥

सुमन्तुः—

पाकाभावेऽधिकारः स्याद् विप्रादीनां नराऽधिप ।
अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥

(१) श्रौतस्मार्ताग्नीनामभावे इत्यर्थः ।

सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः ।
न पक्वं भोजयेद्विप्रान् स शूद्रोऽपि कदाचन ॥
भोजयन् प्रत्यवायी स्यान्न च तस्य फलं लभेत् ॥

इति सुमन्तूक्तेः । अस्याऽर्थः--विप्रादीनां त्रैवर्णिकानां देशान्तरगमनादिभिः कारणैरपत्नीकानामसन्निहितपत्नीकानां पाकासम्भवे आमश्राद्धाऽधिकारः स्यादिति । अपत्नीनामित्यनेन पत्न्यन्तरपुत्रशिष्यादि योग्यपाककर्त्रन्तरमुपलक्ष्यते । पाकाभाव इत्यनेनाऽऽमद्रव्यस्य सोमाभावे पूतिकवत् प्रतिनिधित्वमुक्तम् ।

तथा--

आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पत्न्यसम्भवे ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव दद्यादामं विशेषतः ॥

आमश्राद्धं क्वचिदावश्यकम् ।

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।
अमावास्यादिनियतं माससम्वत्सरादृते ॥ इति

आदिशब्देन संक्रान्त्यादिसाधारणनिमित्तकानि गृह्यन्ते। अनेन मासिकाब्दिकश्च यच्छ्राद्धं तत्पाकेन कर्तव्यम् ।

मृताहश्च सपिण्डश्च गयाश्राद्धं महालयम् ।
आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हिचित् ॥

अन्योऽपि विशेषो मदनपारिजाते गोभिलेनाऽभिहितः—

दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ।
अन्नेनाऽसम्भवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥ इति

अत्र दर्शरविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः, न्यायस्य समानत्वात् । अतः चन्द्रग्रहणेऽप्यावश्यकसपिण्डाद्युद्देशेन श्राद्धाऽधिकारिणा आमश्राद्धादिकं कर्तव्यम् । एवं मासिकेऽपि ज्ञेयम् । अत्र पत्न्यां रजस्वलायां सत्यामपि श्राद्धङ्कर्तव्यम् । अन्यथा दोषस्मरणात् ।

तथा च पितामहः—

रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहं यः परित्यजेत् ।
स वै नरकमाप्नोति यावदाभूतसम्प्लवम् ॥
मासिकानि सपिण्डानि अमावास्यां तथाऽऽब्दिकम् ।
अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्या रजस्वला ॥ इति ।

अन्यत्राऽपि--

वैदेशिको वा विगताग्निको वा रजस्वलायामपि धर्मपत्न्याम् ।
श्राद्धं मृताहे विदधीत पाकैर्नाऽऽमेन हेम्ना न तु पञ्चमेऽह्नि ॥

यत्तूशनसो वचनम्—

अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।
सिद्धान्नेन न कुर्वीत आमश्राद्धं विधीयते ॥ इति,

तत्पाकयोग्यस्त्र्यन्तराऽऽभावविषयम् । तथा हारीतः—

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।
अमावास्याऽदिनियतं माससंवत्सरादृते ॥ इति ।

मास इति मासिकम् । यत्पुनः पराशरमरीचिवचनम्—

आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं न तत्कुर्यान्मृतेऽहनि ॥ इति,

तदेतदपुत्रस्त्रीकर्तृकश्राद्धविषयम् । तथाच श्लोकगौतमः—

अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्दिके ।
रजस्वला भवेत्सा तु तत्कुर्यात्पञ्चमेऽहनि ॥ इति ।

यत्तु वचनम्--

सप्ताहात्पितृदेवानां भवेद्योग्या व्रतार्चने ॥

इति सप्ताहपर्यन्तमशुचित्वमुक्तम् । तद्रजोनिवृत्त्यभावविषयम् ।
रजोनिवृत्ते तु पञ्चमेऽहन्येव । अन्योऽपि विशेषो ग्रन्थान्तरे—

आमश्राद्धं यदा कुर्याद् विधिज्ञः श्राद्धदस्तथा ।
हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद् ब्राह्मणस्य विधानतः ।
आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथम्भवेत् ॥

गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन च ।

यत्तु—

आमेन पिण्डं दद्याच्चेद्विमान् पक्वेन भोजयेत् ।
पक्वेन कुरुते पिण्डमामान्नं यः प्रयच्छति ।
तावुभौ मनुजैः प्रोक्तौ नरकार्हौ न संशयः ॥ इति,

तदमावास्याविषयम् । आमश्राद्धे विशेषमाह व्यासः—

आमं ददत्तु कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणम् ।

धर्मप्रदीपे—

आमं चतुर्गुणं दद्यादथवा द्विगुणं तथा ।
हैममष्टगुणं तद्वदामे हैमेऽप्यसौ विधिः ॥
आमे हैमे तथा नित्ये नान्दीश्राद्धे तथैव च ।
व्यतीपातादिके श्राद्धे नियमान् परिवर्जयेत् ॥
गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ।
पिण्डदानं प्रकुर्वीत हैमे श्राद्धे कृते सति ॥
आमश्राद्धे च वृद्धौ च प्रेतश्राद्धे तथैव च ।
विकिरन्नैव कुर्वीत मुनिः कात्यायनोऽब्रवीत् ॥
आमश्राद्धमनङ्गुष्ठमग्नौकरणवर्जितम् ।
तृप्तिप्रश्नविरहितं कर्तव्यं मानवैर्ध्रुवम् ॥

धर्मप्रदीपे—

आवाहनाऽग्नौकरणं विकिरं पात्रपूरणम् ।
तृप्तिप्रश्नं न कुर्वीत आमे हैमे कदाचन ॥

आमद्रव्याऽभावे तु व्यासेनोक्तम्—

द्रव्याऽभावे द्विजाऽभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

अत्राऽपि आमश्राद्धोक्ता विशेषा अवगन्तव्याः । आमश्राद्धे हेमश्राद्धे च भोजनप्रयुक्तानामापोशानकर्मादीनां 'यथा सुखं जुष-

एवं, तृप्ताः स्थेत्यादीनां च द्वारकार्यकोपाग्निहुताचिरवगन्तव्या ।

तृप्तिप्रश्नोऽवगाहश्च जुपप्रश्नो यथासुखम् ।
आमश्राद्धे भवेन्नैतदपोशानं च पञ्चमम् ॥

अवगाहोऽङ्गुष्ठनिवेशनम् । केषुचिदूहोऽप्यवगन्तव्यः । तथाच मरीचिः—

आवाहने स्वधाकारे मन्त्राऊह्या विसर्जने ।
अन्यकर्मण्यनूह्याः स्युः आमश्राद्धे विधिःस्मृतः ॥

अस्याऽर्थः—आवाहने आवाहनमन्त्रे पितृन् हविष अत्तव इति पदस्थाने स्वीकर्तव्य इत्यूहः कार्यः । स्वधाकारे "नमोवः पितर"इत्यादिमन्त्रे 'इष' इतिपदस्थाने आमद्रव्यायेत्यूहः कार्यः । विसर्जने विसर्जनमन्त्रे "वाजे वाजेवत वाजिनो न" इत्यादिके तृप्ता इति पदगत'क्त'प्रत्ययस्थाने लृट्प्रत्ययेन तृप्स्यन्त इत्यूहः कार्यः । अन्यकर्मणि 'ब्राह्मणाङ्गुष्ठनिवेशनादौ' "विष्णो हव्यं रक्षस्व"इत्यादयो मन्त्रा अनूह्याः स्युः । "आमश्राद्धविधिःस्मृतः" इत्यत्राऽऽमश्राद्धग्रहणं हेमश्राद्धस्याप्युपलक्षणार्थम् ।

हेमद्रव्याऽभावे स्मृत्यन्तरोक्तम्—

तृणानि वा गवे दद्यात्पिण्डान्वापि विनिर्वपेत् ।
तिलोदकैः पितृन् वाऽपि तर्पयेत् स्नानपूर्वकम् ॥
अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाले समागते ।
तस्मिंश्चोपवसेदह्नि जपेद्वा श्राद्धसंहिताम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।
श्राद्धाऽहनि तु सम्प्राप्ते भवेन्निरशनोऽपि वा ॥ इति ।

पात्राऽभावे तु विशेषः स्मृत्यन्तरे प्रोक्तः—

पात्राऽभावे परं कृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः ।
निर्दिश्याप्यन्नमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततो नयेत् ॥ इति ।

पितृयज्ञविधिं श्राद्धविधिम् । अत्राऽपि यथासम्भवं व्यवस्था । अङ्गसम्पादनाभावेऽपि स्मृत्यन्तरोक्तम्—

अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् ।
स तदा वाचयेद्विप्रान् सकला सिद्धिरस्त्विति ॥

अतिदरिद्रस्य तु विष्णुपुराणे विशेषो दर्शितः—

सर्वाऽऽभावे वनङ्गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः ।
सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठेदिति ॥

नमेऽस्ति वित्तं न धनं नचाऽन्यत्
श्राद्धोपयोगि स्वपितॄन्नतोऽस्मि ।
तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ
भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ।
इत्येतत्पितृभिर्गीतं भाव्यं भावप्रयोजकम् ।
यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति भारत ॥

अथ सङ्कल्पश्राद्धमुच्यते ।

सङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।
नावाहनाग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥ इति ।

पात्रपूरणमर्घ्यदानम् । आवाहनस्य समन्त्रकस्य निषेधो न त्वाऽऽवाहनस्वरूपस्य, तदभावे देवतासान्निध्याऽभावप्रसङ्गात् । ततश्चावाहनमन्त्रमनुक्त्वैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणेषु ध्यायेदिति । स्मृत्यन्तरे तु—

सङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।
विकिरश्च न दातव्यः पिण्डांश्चैव न निर्वपेत् ॥ इति ।

तथा—

त्यजेदावाहनश्चार्घमग्नौकरणमेव च ।
पिण्डांश्च विकिरांश्चैव श्राद्धे सङ्कल्पसंज्ञके ॥

वृद्धशातातपस्तु—

पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।
स्वधावचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अक्षय्यं दक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं यथास्थितम् ।

"विकिरस्तु न लुप्यते" इत्यस्य यत्र पिण्डदानं न निषिद्धं, [क्षयाहादौ] तत्रचेत्संक्षेपेण पिण्डरहितं क्रियते; तदा तत्राऽपिण्डकेऽपि विकिरदानमित्यर्थः । सङ्क्षिप्तश्राद्धे विकिरदानमित्येतद् रूपनारायणादिभिरपि लिखितम् ।

अथ नान्दीमुखनिमित्तान्याह—

सङ्ग्रहकारः—

सीमन्तव्रतचौलनामकरणाऽन्नप्राशनोपायन-
स्नानाऽऽधानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च ।
पुंसूत्याऽऽवसथप्रवेशनसुतास्याऽवलोकाश्रम-
स्वीकारक्षितिपाभिषेकदयितार्त्तौ च नान्दीमुखम् ॥

सीमन्तं सीमन्तोन्नयनम् । व्रतानि प्राजापत्याग्नेयवैश्वदेवसौम्यगोदानव्रतानि [ब्रह्मचारिकर्तृकाणि]। चौलं चूडाकरणम्। सुतस्य नामनिर्देशः । अन्नप्राशनं सुतस्य प्रथमान्नभोजनम् । उपायनम् उपनयनम् । स्नानं समावर्तनम् । आधानमग्न्याधानम् । विवाहः सुतस्य सुतायाश्च । यज्ञो दर्शपौर्णमासज्योतिष्टोमादिः । तनयोत्पत्तिः पुत्रोत्पत्तिः । प्रतिष्ठासु देवताप्रतिष्ठासु च वापीकूपतडागारम्भादिप्रतिष्ठासु वा । पुंसूतिः पुंसवनम् । आवसथप्रवेशः नूतन गृहप्रवेशः । सुतस्याऽऽस्यावलोकः प्रथमं मुखप्रेक्षणम् । आश्रमस्वीकारो वानप्रस्थाद्याश्रमस्वीकारः । क्षितिपाऽभिषेकः राज्याभिषेकः । दयितार्त्तुः भार्यायां प्रथमरजःप्रादुर्भावः । एतेषु निमित्तेषु प्रमाणान्नान्दीमुखं विदध्यादित्यर्थः ।

नान्दीश्राद्धे विशेषः ।

मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात्पितॄणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥
वृद्धौ तु मातृपूर्वं तु श्राद्धङ्कुर्वीत बुद्धिमान् ।
अन्वष्टकासु सर्वासु पितृपूर्वं समाचरेत् ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्–"आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यादुदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो द्वौ दर्भौ पवित्रे" इति । कात्यायनः–'आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः पित्र्यमन्त्रवर्ज्यं जप ऋजवो दर्भा यवैस्तिलाऽर्थः संपन्नमितितृप्तिप्रश्नो दधि बदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखान्पितॄनावाहयिष्ये इति पृच्छति" इति । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान् पितॄनावाहयिष्य इति पृच्छति । नान्दीमुखाः पितरः। प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान् पितॄन्वाचयिष्य इति पृच्छति च। नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाः मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति । न स्वधां प्रयुञ्जीत । युग्मानाशये दत्रेति । अत्र नान्दीमुखाः पितर इति मातॄणां मातामहानामपि प्रदर्शनार्थम् ।

अथ क्षयाहे किं पार्वणं कार्यमेकोद्दिष्टं वेति विचार्यते

उभयथावचनदर्शनात् ।

वर्षे वर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोः सुतैः क्रिया ।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत् ॥ इति ।

यमोऽप्याह—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः ।
मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥ इति ।

व्यासस्तु पार्वणम्प्रतिषेधति—

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ।

अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकम् ॥ इति ।

जमदग्निस्तुपार्वणमाह—

आपाद्यसहपिण्डत्वमौरसोविधिवत्सुतः ।
कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥ इति ।

शातातपोऽप्याह—

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।
प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं छागलेयोदितो विधिः ॥

इत्येवं वचनविप्रतिपत्तौ दाक्षिणात्या व्यवस्थामाहुः—

औरसक्षेत्रजाभ्यां मातापित्रोः क्षयाहे पार्वणमेव कर्तव्यम्, दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टमिति जातूकर्णवचनात् ।

प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।
कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥ इति ।

तदसत्—नह्यत्र क्षयाहवचनमस्त्यपितु प्रत्यब्दमिति । सन्ति च क्षयाहव्यतिरिक्तानि प्रत्यब्दं श्राद्धान्यक्षयतृतीया-माघी-वैशाखीप्रभृतिषु । अतो न क्षयाहविषयपार्वणैकोद्दिष्टव्यवस्थापनाक्षमम् । उदीच्याः पुनरेवं व्यवस्थापयन्ति—अमावास्यायां भाद्रपदकृष्णपक्षे वा मृताहे पार्वणमन्यत्र मृताह एकोद्दिष्टमेवेति ।

अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।
पार्वणं तत्र कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥ इति स्मरणात् ।

तदपि न । अनिश्चितमूलेनानेन वचनेन निश्चितमूलानां बहूनां क्षयाहमात्रपार्वणविषयाणां वचनानाममावास्या-प्रेतपक्षमृताहविषयत्वेनाभिसङ्कोचस्यायुक्तत्वात्, सामान्यवचनानर्थक्याच्च । न च (१)पार्वणवचनानां पितृमातृक्षयाहविषयत्वेन (२)एकोद्दिष्टवचनानां च तदन्यक्षयाहविषयत्वेन व्यवस्था युक्ता । उभयत्रापि मातापि-

(१) 'एकोद्दिष्टवचनानां' घ० पाठः ।
(२) 'पार्वणवचनानां' घ० पाठः ।

तृसुतग्रहणस्य विद्यमानत्वात्। यदपि कैश्चिदुच्यते-मातापित्रोः क्षयाहे साग्निः पार्वणं कुर्यात्, निरग्निरेकोद्दिष्टम्।

वर्षे वर्षे सुतः कुर्यात्पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः।
पित्रोरनग्निमान् विप्र एकोद्दिष्टं मृतेऽहनि॥

इति सुमन्तुस्मरणात्। तदपि सत्प्रतिपक्षत्वादुपेक्षणीयम्।

बह्वग्नयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्नय एव च।
तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्॥

इतिस्मरणात्। तदत्र विज्ञानेश्वराचार्यास्त्वेवं निर्णयमाहुः यति-संन्यासिनां क्षयाहे सुतेन पार्वणमेव कर्तव्यम्।

एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह॥
सपिण्डीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा।

इतिप्रचेतसः स्मरणात्। अमावास्यायां क्षयाहे प्रेतपक्षक्षयाहे च पार्वणमेव।

अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः।

इत्यादिवचनस्योक्तरीत्या नियमवचनपरत्वात्। अन्यत्र क्षयाहे पार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्रीहियववद्विकल्प एव। तत्रापि वंशसमाचारव्यवस्थायां सत्यां सैव व्यवस्थिता। असत्यामैच्छिक इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

अथ स्त्रीश्राद्धनिर्णयः।

स्त्रीणां तु क्षयाहादिव्यतिरिक्तश्राद्धेषु पत्या सहैव श्राद्धं कार्यम्। तदाह कात्यायनः—

न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते।
स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यां तृप्तिरासां यतः स्मृता॥

मात्रा अंशाः।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्पितृभ्यः प्रदीयते।
सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः॥

बृहस्पतिरपि—

स्वेन भर्त्रा समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्वधासमम् ।
पितामही च स्वेनैव तथैव प्रपितामही ॥

जातूकर्ण्योऽपि—

क्षयाहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक् क्रिया ।
केचिदिच्छन्ति नारीणामन्यत्रापि महर्षयः ॥ इति ।

अन्यत्र अन्वष्टकादिष्वपि । तदुक्तम्—

अन्वष्टक्यं तथा वृद्धिं मातुः श्राद्धं मृतेऽहनि ।
एकोद्दिष्टं तथा मुक्त्वा स्त्रीणां नान्यत् पृथक् भवेत् ॥ इति

शातातपोऽपि—

नान्दीमुखेऽष्टके श्राद्धे गयायां च मृतेऽहनि ।
पितामह्यादिभिः सार्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत् ॥ इति ।

गारुडेऽपि—

अन्वष्टकासु यच्छ्राद्धं यच्छ्राद्धं वृद्धिहेतुकम् ।
पितुः पृथक् प्रदातव्यं स्त्रीषु पिण्डं सपिण्डता ॥ इति

कार्ष्णाजिनिरपि—

अष्टकादिषु वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।
मातुः श्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥ इति ।

षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।
न पृथक् पिण्डदानं तु तस्मात्पत्नीषु विद्यते ॥

मातुः श्राद्धे विशेष उक्तः प्रयोगपारिजाते—

माता मङ्गलसूत्रेण मृता यदि च तद्दिने ।
उद्दिश्य विप्रपङ्क्तौ तु भोजयेच्च सुवासिनीम् ॥
स्त्रीणां श्राद्धेषु देयाः स्युरलङ्कारास्तु योषितः ।
मञ्जरीमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः ॥

तथाच स्मृत्यन्तरे—

भर्तुरग्रे मृता नारी सहदाहमृतापि या।
सुवासिनीं नियुञ्जीत तस्याः श्राद्धे द्विजैः सह॥ इति।

अथ संन्यासिश्राद्धनिर्णयः।

तत्र प्रचेताः—

दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः।
अतः सुतेन कर्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा॥ इति।

शातातपः—

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम्।
न कुर्यात्पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे॥

उशनाः—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा।
अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते॥
सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः।
त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते॥

अथ पार्वणप्रसङ्गाद्विधवाकर्तृकपार्वणं निर्णीयते।

तदुक्तं स्मृतिसङ्ग्रहे—

चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि।
स्वभर्तृश्वशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च॥
ततो मातामहानां च श्राद्धदानं तथा भवेत्।

तथा—

श्वश्रूणां च विशेषेण मातामह्या अपि स्मृतम्।

विशेषेण कालतीर्थविशेषणेत्यर्थः। विधवायाः पूर्वं मातुः पार्वणं पश्चात्पितुः। कथम्? मातापित्रोरित्यत्र यद्येकशेषःस्यात्तदा क्रमो न प्रतीयेत। मातापित्रोरिति मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात् पाठक्रमादेवा-र्थक्रमो लभ्यते। 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'यवागूं पचति' इति वाक्यद्व-

स्वाभावात्। सम्बन्धेऽपि क्रमापेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेन च प्रथमं माता श्राद्धभाक्, ततः पितेति गम्यते । किञ्च 'शोणितातिरेके स्त्री भवति' इति श्रुत्या मातुरवयवानां स्त्रियामाधिक्यप्रतिपादनादेव स्त्रीकर्तृकत्वे मातापित्रोर्मातुरेव प्रथमं श्राद्धदानं युक्तम् । विस्तरासम्भवे विधवा पार्वणद्वयं कुर्यात् ।

तदुक्तं स्मृतिसमुच्चये—

भर्तृहीना तु या नारी प्रकुर्यात्पार्वणद्वयम् ।
एकं तु भर्तृपक्षस्य पितृपक्षस्य चापरम् ॥

तथा—

स्वभर्तृप्रभृति त्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ।
विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ॥
अपसव्यं कथं स्त्रीणां श्राद्धकार्ये भवेत्तदा ।
अञ्जलस्यैव निक्षेपो वामदक्षिणयोर्भवेत् ॥

अथाविभक्तकर्तृकश्राद्धनिर्णयः ।

तत्र पैठीनसिः—

विभक्तैस्तु पृथक्कार्यं प्रतिसंवत्सरादिकम् ।
एकेनैवाविभक्तेन कृते सर्वैस्तु तत्कृतम् ॥ इति ।

मरीचिः—

भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

'एको धर्मः प्रवर्तते' इदन्त्वेकपाकविषयमविभक्तौ चापि पृथक्पाकपक्षे प्रत्येकमेव श्राद्धादिकं कर्तव्यमित्युक्तं श्राद्धचिन्तामणौ हारीतवाक्यानुरोधेन । तच्च वाक्यम्—

भ्रातॄणामविभक्तानां पृथक् पाको भवेद्यदि ।
वैश्वदेवादिकं श्राद्धं कुर्युस्ते वै पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव यमेनाभिहितः—

अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधो मृताऽहनि ।

स्थानान्तरे पृथक् कार्यो दर्शश्राद्धं तथैव च ॥ इति ।

संसृष्टिनामप्येकेनैव श्राद्धादिकं कार्यमित्युक्तं चमत्कारचिन्तामणौ ।

वसतामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः ।
एकस्तु चतुरो यज्ञान् कुर्याच्छ्राद्धादिकं तथा ॥ इति ।

अथ जीवत्पितुर्यत्र श्राद्धनिषेधस्तदुच्यते ।

यथाह लौगाक्षिः—

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥ इति ।

क्रतुरपि—

अष्टकासु च संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु ।
चन्द्रसूर्यग्रहे पाते छायापूज्यस्य चागतौ ॥
जीवत्पिता नैव कुर्याच्छ्राद्धं काम्यं तथाऽखिलम् ॥ इति ।

अत्राष्टका अन्वष्टकाव्यतिरिक्ता एव । अन्वष्टक्ये(१) श्राद्धविधानात् ।

तदुक्तं मैत्रयगृह्यपरिशिष्टे—

अन्वष्टक्ये गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृताहनि ।
मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥ इति ।

अत्र गयाप्राप्तौ सत्यामिति दैवात् प्रासङ्गिकप्राप्तौ गयायां श्राद्धविधायकम् । 'अमाश्राद्धं गयाश्राद्धम्' इति तु श्राद्धोद्देशेनैव गयां गत्वा तत्र श्राद्धं न कर्तव्यमित्येतत्परम् । अतश्च न विरोधः ।

अथ पार्वणश्राद्धानुक्रमणी लिख्यते—

श्राद्धस्य चन्द्रसोमिभिः पार्वणस्योच्यते क्रमः ।
निरामिषैकभक्ताशी पूर्वेद्युर्विजितेन्द्रियः ॥
स्वयं द्विजो द्विजैर्वापि द्विजान्सायं निमन्त्रयेत् ।
प्रातः श्मश्रुनखच्छेदं सुस्नानीयमथार्पयेत् ॥

---

(१) मातृनवम्यामित्यर्थः ।

सामग्रीसहितः स्नातो मध्याह्ने श्राद्धमारभेत् ।
आहूय स्वागतं पृच्छेच्चरणौ क्षालयेत्ततः ॥
पादार्घदानाचमने श्राद्धदेशोपवेशनम् ।
पूरणं कर्मपात्रस्य प्राणायामस्मृर्ति ततः ॥
कुर्वीत पुण्डरीकाक्षदेवस्य त्रिर्जपेत्ततः ।
देवताभ्य इति श्राद्धप्रतिज्ञामासनार्पणम् ॥
आवाहनं दैवकर्मपूर्वं सर्वं समाचरेत् ।
हस्तार्घदानं पात्रस्य न्युब्जीकरणमर्पणम् ॥
गन्धादीनां वाससोऽपि कुर्यादाचमनं ततः ।
अग्नौकरणकं पात्रालम्भनं शेषरक्षणम् ॥
तिलान्विकीर्य देवादि कुर्वीत परिवेषणम् ।
अवगाह्य तथाऽङ्गुष्ठमन्त्रसङ्कल्पमाचरेत् ॥
अपोशानक्रियोङ्कारव्याहृतिप्रथमां जपेत् ।
गायत्रीं पित्र्यमन्त्रादीन् विकिराचमने ततः ॥
कुर्याच्चुलुकदानं च गायत्रीं मधुमध्विति ।
जपेत्तृप्तांस्ततः पृच्छेच्छेषान्वाज्ञामवाप्य च ॥
वेदिकालेपनैरेषा करणोल्मुकधारणे ।
कुर्यादास्तीर्य च कुशानवनेजनमप्यथ ॥
दद्यात्पिण्डानथाचामेद् दक्षिणाभिमुखो जपेत् ।
कुर्यात्प्रत्यवनेज्याथ नीवीविस्रंसनं तथा ॥
षडञ्जलीन् सूत्रदानमूर्जस्यकरणं जपेत् ।
देवताभ्य इतित्रिश्च पिण्डार्च्चं विदधीत च ।
द्विजानाचम्य सकुशजलाद्येभ्यः समर्पयेत् ॥
मूर्द्धाभिषेकमक्षय्योदकदानमथाशिषाम् ।
ग्रहणं विदधीताथ स्वधावाचनमाचरेत् ॥
अर्घ्यपात्रोत्थापनञ्च दक्षिणादानमप्यथ ।

पिण्डानुत्थाप्य कुर्वीत देवब्राह्मणवाचनम् ॥
देवताभ्य इति त्रिश्च जपेदथ विसर्जयेत् ।
अथाचम्य नमस्कुर्याद्दिवाकरमिति क्रमः ॥ इति ।

अथ श्राद्धकर्त्तुर्भोजनविधिरभिधीयते ।

मार्कण्डेयपुराणे—

ततो नित्यक्रियां कुर्याद् भोजयेच्च तथाऽतिथीन् ।
ततस्तदन्नं भुञ्जीत सहभृत्यादिभिर्नरः ॥

अनेन उपवासनिषेधो गम्यते । अत एव देवलः—

श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते वै कदाचन ।
देवा हविर्न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

परान्ननिषेधोऽपि—

योऽश्नाति परगेहेषु श्राद्धं कृत्वा तु तद्दिने ।
श्राद्धशेषं च नाश्नाति स चापि श्राद्धहा भवेत् ॥

आचार्योऽपि—

ततः करोति नित्यानि बन्धुभिः सह भुञ्जति ।
श्राद्धशेषमभुञ्जानः कर्त्ता निरयमृच्छति ॥

एतच्च पितृसेवितभोजनं सर्वविधात्किञ्चिदुपादाय कर्तव्यम् ।

तथाच मत्स्यपुराणे—

ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्यसुतबान्धवः ।
भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम् ॥

सामोत्पत्तौ तु—

वनस्पतिगते सोमे परान्नं यस्तु भुञ्जति ।
तस्य मासकृतो होमो दातारमधिगच्छति ॥
श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये विचक्षणाः ।
पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥
उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ॥

यत्तु देवलवचनम्—

श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् ।
हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥ इति ।

तद् एकादशीव्यतिरिक्तविषयम् । आघ्राणेनापि भोजनकार्यं सिद्ध्यति, तस्य भोजनकार्ये विधानादिति । एतद्भोजनं रात्रौ न कर्तव्यमित्युक्तम्

सङ्ग्रहे—

अयने रविसंक्रान्तौ रविवारेषु पर्वसु ।
मृताहे जन्मदिवसे न कुर्याद्रात्रिभोजनम् ॥

अथोच्छिष्टमार्जनं हेमाद्रौ—

चालयेद् भुक्तपात्राणि प्रथमं स्वस्तिवाचनात् ।
सूर्येऽस्तमित उच्छिष्टं संमार्ज्य निखनेद्भुवि ॥ इति ।

अत्र शूद्रायाश्च निषेधति मनुः—

श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥ इति (३।२४९)

यस्य तु गृहान्तरमस्ति तेन तु अस्तमयादुपरि तदुच्छिष्टं संशोधनीयम् । तद्दिने शूद्रस्य श्राद्धशेषभोजनदाने निषेधमाह आचार्यः ।

न शूद्रं भोजयेत्तस्मिन् गृहे यत्नेन तद्दिने ।
श्राद्धशेषं न शूद्रेभ्यो ददाति चाऽखिलेष्वपि ॥
शूद्रादीन् भोजयेत् यो वै दैवे श्राद्धे च मानवः ।
तस्य निष्फलतां याति श्राद्धं दैवं च तत्क्षणात् ॥

अथ अनग्निकवैश्वदेवकालो विधीयते ।

प्रातिवासरिको होमः श्राद्धादौ क्रियते यदि ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

अनेन अनग्निकस्य श्राद्धात्पूर्वं श्राद्धपाकेन पाकान्तरेण वा सर्वथा वैश्वदेवो न कर्तव्य इत्युक्तं भवति ।। साग्निकस्य तूत्तरत्र श्राद्धात्प्रागेव कर्तव्यताविधानात् । श्राद्धमध्ये तु वैश्वदेवं कार्यम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।
जुहुयाद् भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा तु तत्स्मृतम् ॥ इति ।

'अर्वाग्ब्राह्मणभोजनात्' इत्यनेनाग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवाहुतीर्जुहुयादित्युक्तं भवति । 'श्राद्धं कृत्वा भूतयज्ञादि स्मृतम्' इत्यनेन भूतयज्ञादेरेव श्राद्धान्ते कर्तव्यता भवति । एतद्वचनं पृथक्पाकविषयम् । पाकैक्ये दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अयमेकोऽनग्निकवैश्वदेवकालः । द्वितीयोऽपि भविष्यपुराणे—

पितॄन्सन्तर्प्य विधिवद्बलिं दद्याद्विधानतः ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात् कुर्यात् ब्राह्मणवाचनम् ॥ इति ।

बलिशब्दोऽपि तत्रैव व्याख्यातः—

येऽग्निदग्धामन्त्रेण भूमौ यन्निक्षिपेद् बुधः ।
जानीहि तं बलिं वीर श्राद्धकर्मणि सर्वदा ॥ इति ।

अनेन विकिरणसंज्ञकबलिप्रदानानन्तरं स्वस्तिवाचनात्पूर्वं वैश्वदेवं कुर्यात् , इत्युक्तं भवति । इदमपि पृथक्पाकविषयम् , श्राद्धस्य निवृत्तत्वात् । अयं तु द्वितीयः कालः । तृतीयोऽपि स्मृतिपुराणादौ उक्तः ।

तत्राह मनुः—

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।
ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ (३।२६५)

अस्य च मेधातिथिकृता व्याख्योच्यते—भुक्तवत्सु द्विजेषु यद्विकिरणपात्रस्थमन्नं भूमौ निपातितं तत्तस्माद्देशात्तावन्न मार्ष्टव्यम् ।

यावद् ब्राह्मणा न निष्क्रान्ताः। ततो निष्पन्न श्राद्धकर्माणि अनन्तरं वैश्वदेवादिकं कर्तव्यम् बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वादिति।

भविष्यपुराणे—

कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च।
वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥ इति।

पैठिनसि—

श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः।
कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं तथा ॥ इति।

तदेवमुक्तास्त्रयोऽनग्निकवैश्वदेवकालाः-एकोऽग्नौकरणानन्तरं, द्वितीयस्तु विकिरणादुपरि, तृतीयो ब्राह्मणविसर्जनात्पश्चादिति।

अत्र स्मृतिसङ्ग्रहे विशेष उक्तः—

वृद्धावादौ, क्षयाहेऽन्ते, दर्शे मध्ये, (१)महालये।
आचान्तेषु च कर्तव्यं वैश्वदेवं चतुर्विधम् ॥

अत्र वृद्धाचारतो व्यवस्था द्रष्टव्या।

इत्यनग्निकवैश्वदेव कालनिर्णयः।

अथ साग्निकवैश्वदेवकाल निर्णयः।

तत्र लौगाक्षिः—

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः।
पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुध ॥ इति।

पक्षान्तंकर्मान्वाधानम्। अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धम्। तच्चाने-कदैवत्यश्राद्धोपलक्षणार्थम्। ततश्चैकादशाहिकव्यतिरिक्तेषु श्राद्धेषु सर्वत्र साग्निकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः।

तथाच शाळङ्कायनः—

श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः।

---

(१) अन्नदानानन्तरं विप्रभोजनारम्भात्प्राक् इत्यर्थः।

एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते ॥

इति साग्निकवैश्वदेवकालनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

तत्र पित्रर्थपाकेन वैश्वदेवकरणे दोषमाह पैठिनसिः—

पितृपाकात्समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

एतत्सर्वं श्राद्धादौ मध्ये चानुष्ठीयमानवैश्वदेवविषयम् । श्राद्धान्ते तु श्राद्धशेषस्य वैश्वदेवे विनियोग उक्तः पैठीनसिना—

श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।
कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं तथा ॥

पिण्डदानात्पूर्वं पितृपाकेन वैश्वदेवादिकं न कुर्यात् ।

गृह्याग्निशिशुदेवेभ्यो यतये ब्रह्मचारिणे ।
पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डान्न निर्वपेत् ॥

यानि पृथक्पाकवैश्वदेवाभिधायिकानि वाक्यानि तानि प्रेतश्राद्धविषयाणि, 'शेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्' इति देवलेनाभिधानात् । यदि शेषप्रश्ने अयमभिसन्धिः । यदि संवत्सरे सपिण्डीकरणं तदा मध्ये यान्यूनमासिकादीनि श्राद्धानि भवन्ति, तत्र वैश्वदेवं पृथक्पाकेनैव भवति, शेषान्नाभावात् । यदि द्वादशाहे सपिण्डीकरणं तदैकादशेऽह्नि ब्राह्मणैः पृथक्पाकेनैव वैश्वदेव इत्युभयथा पृथक्पाकः । 'अस्मभ्यं दीयताम्' इति द्विजा ब्रूयुस्तदा शेषाभावात् पृथक्पाकेन वैश्वदेवकर्म स्यात् ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ॥
यती च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।
तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इत्यादीनि श्राद्धपाकव्यतिरिक्तविषयाणि ।

अथ श्राद्धाङ्गतिलतर्पणविधिरुच्यते ।

तत्र गर्गः—

पूर्वं तिलोदकं दत्त्वा अमाश्राद्धं तु कारयेत् ।
प्रत्यब्दे न भवेत्पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥

अमा अमावास्या ।

(१)पक्षश्राद्धे हिरण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकम् ॥ इति ।

(पारिजाते—

प्रत्यब्दाङ्गतिलं दद्यान्निषिद्धेऽपि परेऽहनि ।
वर्गैकस्य वचो येषामन्येषां तु विवर्जयेत् ॥ इति ।

सङ्ग्रहे—

दर्शे तिलोदकं पूर्वं क्षयाहे च परेऽहनि ।
महालये च पिण्डान्ते सकृच्छ्राद्धे परेऽहनि ॥
स्नात्वा नीरं समागत्य उपविश्य कुशासने ।
सन्तर्पयेत्पितॄन्सर्वान्स्नात्वा वस्त्रं च धारयेत् ॥ इति) ।(२)

तस्य विधानमाह सङ्ग्रहकारः—

अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
नामगोत्रस्वधाकारैर्द्वितीयान्तेन तर्पयेत् ॥

तिलाभावे आह गोभिलः—

तिलाभावे निषिद्धाहे सुवर्णरजतान्वितम् ।
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥(३)

स्मृत्यन्तरेऽपि—

तिलाभावे राजतेन खड्गहेमकुशैरपि । इति ।

---

(१) महालयश्राद्धे हेमश्राद्धे च विप्रविसर्जनान्ते तिलतर्पणं कार्य-मित्यर्थः ।

(२) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः 'ख' पुस्तके नास्ति ।

(३) नित्यतर्पणाभिप्रायमिदम् ।

तिलतर्पणरहितश्राद्धान्युच्यन्ते बृहन्नारदीये—

वृद्धिश्राद्धे सपिण्डे च प्रेतश्राद्धेऽनुमासिके ।
संवत्सर(१)विमोके च न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ इति ।

इति तिलतर्पणविधिः ॥

तिलतर्पणनिषेधस्तदपवादश्चोच्यते(२) ।

सङ्ग्रहे—

नन्दायां भार्गवदिने कृत्तिकासु मघासु च ।
भरण्यां भानुवारे च गजच्छायाह्वये तथा ॥
अयनद्वितये चैव मन्वादिषु युगादिषु ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

वृद्धमनुः—

सप्तम्यां भानुवारे च मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत्पितृघातकः ॥

तिलतर्पणनिषेधापवादौ स्नानाङ्गतर्पणव्यतिरिक्तपितृतर्पणविषयौ ।

तदाह वृद्धमनुः—

संक्रान्त्यादिनिमित्ते तु स्नानाङ्गे तर्पणे द्विजः ।
तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमादिशेत् ॥
भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
उपरागे पितुः श्राद्धे पातेऽमायां च संक्रमे ।
निषिद्धेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥(३)

---

(१) आब्दिकोत्तरदिनविहितमेतन्नामकं श्राद्धम् ।

(२) प्रसङ्गान्नित्यतर्पणविषयोऽयं विचारः ।

(३) श्लोकौ 'क' पुस्तके नस्तः ।

व्यतीपातग्रहणेन वैधृतेर्ग्रहणम् । पितृग्रहणं पितृव्यादिश्राद्धसङ्ग्रहार्थम् । अमावास्याग्रहणं सकलश्राद्धतिथेरुपलक्षणम् । संक्रान्तिग्रहणमयनद्वयव्यतिरिक्तसंक्रान्तिविषयम् ।

तीर्थे तीर्थविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

गर्गः—

कृष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् ।
पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेऽपि तर्पणम् ॥
निःपीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमतर्पितम् ।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

पाराशरः—

द्वादश्यां पञ्चदश्यां च संक्रान्तौ रविवासरे ।
वस्त्रनिष्पीडनं नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥

तिले विशेषमाह गोभिलः—

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्छबलैस्तिलैः ।
पितॄंस्तु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पयेत्सर्वतो द्विज ॥ इति ।

तत्र तिलग्रहणविधिमाह मरीचिः—

मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न दर्शयेत् ।
वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तस्तु दक्षिणः ॥ इति ।

मुद्रा प्रदेशिन्यङ्गुष्ठ सन्धियोगः । एतद्वामहस्ते तिलग्रहणे स्थानविशेषं व्यतिरेकेणाह सङ्ग्रहकारः—

(१)हस्तमूले तिलान् क्षिप्त्वा यः कुर्यात्तिलतर्पणम् ।
तज्जलं रुधिरं ज्ञेयं ते तिलाः कृमिसंमिताः ॥ इति ।

तत्राप्यलोमकस्थाने तिलान्निक्षिपेत् इति व्यतिरेकेणाह गोभिलः—

रोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वा यस्तु तर्पयते पितॄन् ।

---

(१) 'सलोमप्रदेशे' इत्यर्थः ।

पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन वा ॥ इति ।

एतत्सर्वमनुदुद्धृतोदकतर्पणाभिप्रायम्, उद्धृते तु विशेषाभिधानात् ।

तथाच योगियाज्ञवल्क्यः—

यद्युदुद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान्सम्मिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

अन्यथा अनुदुद्धृते । दर्भधारणे विशेष उक्तः । स्मृतिभास्करे—

कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवान् मनुष्यान्कुशमध्यतः ।

द्विगुणीकृत्य मूलाग्रैः पितॄन्सन्तर्पयेद्द्विज ॥ इति ।

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

देवर्षींस्तर्पयेद्धीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामपराजितदिङ्मुखः ।

संवृताङ्गुष्ठकाभ्यां तु सव्योपग्रहमेव च ॥

तृप्यन्त्विति समुच्चार्य तृप्यतामित्यथापि वा ।

विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनां विशेषतः ॥ इति ।

अपराजितादिक् ऐशानी । सङ्ग्रहेऽपि—

एकहस्तेन तोयेन न कुर्यात्पितृतर्पणम् ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः ॥

यत्तु व्याघ्रेणोक्तम्—

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

तच्छ्राद्धादिविषयम् । अत एव कार्ष्णाजिनिः—

श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष सनातनः ॥ इति ।

एतत्तर्पणमुदकादौ न कार्यम् । तथाच गोभिलः—

स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्वारि पितॄणां तन्निरर्थकम् ॥

शातातपः—

देवान्पितॄन्मनुष्यादीन्स्वशाखाविधिनोदितान् ।
एकैकाञ्जलिना तृप्तिं प्रथमान्तेन वाचयेत् ॥

अञ्जलिसंख्या उक्ता व्यासेन—

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रींस्त्रियं चैकैकमञ्जलिम् ॥

स्मृतिरत्नावल्याम्—

मातृमुख्यास्तु यास्तिस्रस्तासां दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
त्रींस्त्रींस्तु दद्यादन्यासां दद्यादेकैकमञ्जलिम् ॥

स्मृतिसङ्ग्रहे—

सम्बन्धमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् ।
वस्वादिरूपं सङ्कीर्त्य स्वधाकारेण तर्पयेत् ॥

अन्यत्र तु—

मातुस्त्रीनञ्जलीन्दद्यादन्यासामेकमञ्जलिम् ।
सापत्न्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥

स्मृतिसङ्ग्रहे—

सम्बन्धमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् ।
वस्वादिरूपं सङ्कीर्त्य स्वधाकारेण तर्पयेत् ॥

यमः—

सम्बन्धो नामगोत्रेण स्वधान्तेन नमोऽन्ततः ।
वस्वादिरूपं निर्दिश्य तर्पयेत्पितृपूर्वकम् ॥

नामग्रहणे विशेषमाह बौधायनः—

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु ।
गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥

इति श्री महाराजाधिराजसह्यगिलान्वयैकभूषणपरमानन्दादिष्ट 'धर्माधिकारि' रामपण्डितात्मज पण्डित विनायककृतायां श्राद्धकल्पलतायां विकृतिश्राद्धनिरूपणस्तम्बकश्चतुर्थः ॥

अथ नवश्राद्धानि ।

तानि च यथोक्तदाहादिसंस्कृतस्य भवन्तीति तदुपयोगितया तावत्संकारो निरूप्यते ।

तत्रादावग्निनिर्णयः । तत्राऽऽहिताग्नेः श्रौतेनानाहिताग्नेः स्मार्तेनेतरस्य लौकिकेनाग्निना दाहः कर्तव्य इत्याह—

वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यास्त्रिभिरग्निभिः ।
अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः ॥ इति ।

(मि० पृ० २९९)

अत्र विद्यमानेष्वाग्निषु तैरेव, तदभावे प्रेताधानमेवेति । एकेनौपासनेन । अत एव बौधायनः–"औपासनेन गृहिणाम्" इति ।

ब्राह्मेऽपि—

अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाह्यो गार्ह्याग्निना द्विजैः ।

औपासनेऽपि विद्यमाने तेनैव, तद्भावे प्रेतोपासनेनेति । इतरो ब्रह्मचारि–विधवा–प्रमुखः,

तदाह याज्ञवल्क्यः--

"आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ।
यमसूक्तं तथा गाथा जपद्भिर्लौकिकाग्निना ॥
स दग्धव्यः" इति । (३।२।)

तथा लौकिकेऽपि कश्चिन्निषेधतिदेवलः--

चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतकाग्निश्च कर्हिचित् ।
पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः ॥ इति ।

(मि० पृ० २९९)

शूद्रेण चाग्निकाष्ठाद्यानयनं श्मशाने न कारणीयम् ।

तदाह यमः—

यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च ।
प्रेतत्वं च सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते ॥ इति ।

(मि० पृ० २९९)

अत्रापरं विशेषमाह क्रतुः—

विधुरं विधवां चैव कपालस्याग्निना दहेत् ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च दाह्य उत्तपनाऽग्निना ॥
तुषाऽग्निना च दग्धव्या कन्यका बाल एव च । इति ।
अग्निवर्णं कपालं तु कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ।
करीषादिस्ततो योऽग्निर्जातः स तु कपालजः ॥

इति कपालाग्निः । उत्तपनाग्निस्तु—

दर्भैरग्निं तु प्रज्वाल्य पुनर्दर्भैस्तु संयुतः ।
पुनर्दर्भे तृतीयेऽग्निरेष उत्तपनीयकः ॥

आहिताग्नेस्तत्पत्न्याश्च श्रौतेनैवेत्युक्तं ब्रह्मपुराणे—

आहिताग्न्योश्च दम्पत्योर्यश्चादौ म्रियते भुवि ।
तस्य देहः सपिण्डैश्च दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥
पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।

आहिताग्नेर्भार्याया अपि मरणे अग्निहोत्रेणैव तस्या दाहः कार्यः । तदुक्तं क्रतुना—

एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

पूर्वमृताम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥

अनेकभार्यं प्रत्याह शौनकः—

पत्न्योरेका यदि मृता दग्ध्वा तेनैव तां पुनः ।
आदधीताऽन्यया सार्धमाधानविधिना गृही ॥ इति ।

तेनैव वैतानेनैव । एतज्ज्येष्ठाया एव मरणे,

कनिष्ठां तु मृतां पूर्वं दहेन्निर्मन्थ्यवह्निना ।

इति विशेषस्मरणात्, तथा—

द्वितीयां चैव यो भार्यां दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।
तिष्ठन्त्यां प्रथमायां हि सुरापानसमं भवेत् ॥

इति निषेधाच्च । अत्रापि विद्यमाने श्रौते स्मार्ते चाग्नौ तेनैव पत्न्या दाहस्तदभावे प्रेतात्वात् प्रेतोपासनाभ्यामिति । सहमरणे तु सहैव पितृमेधः । यद्वाऽनाहिताग्निपत्नीं निर्मन्थ्येन दहेत् । 'औपासनेनाहिताग्निं दहेन्निर्मन्थ्येन पत्नीम्' इति विष्णुवचनात् । अत्रापरे विशेषा याज्ञिकतन्त्राज्ज्ञेयाः । स चायं दाहो रात्रिमृतस्य रात्रावेव कार्य इत्युक्तं स्मृतिसंग्रहे—

रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं कृत्वा वपनवर्जितम् ।
वपनं नेष्यते रात्रौ श्वस्तदा वपनक्रिया ॥

देवजानीयेऽपि—

रात्रौ वा रात्रिशेषे च म्रियन्ते ये द्विजातयः ।
दाहं कृत्वा यथान्यायं द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्सुतः ॥

रात्रौ वा तच्छेषे वा मृतस्य दाहे क्रियमाणे सूर्योदयश्चेत्तदा प्रातरवयवपिण्डद्वयं दद्यात् ।

रात्रिदाहे वपनं प्रातरेव, "वपनं नेष्यते रात्रौ" इति वचनात् । पर्युषितदाहे प्रायश्चित्तमप्युक्तं स्मृतिरत्नावल्याम्—

शवं रात्र्युषितं चेत्त्रीन् कृत्वा कृच्छ्रान्दहेत्सुतः । इति ।

धर्मतत्त्वालोकेऽपि—

दिवा वा यदि वा रात्रौ शवं तिष्ठति कर्हिचित् ।
तत्पर्युषितमित्याहुर्दहने तस्य का गतिः ॥
पञ्चगव्येन संस्नाप्य प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।

यत्तु निगमवाक्यम्—

सन्ध्यायां च तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्म च ।
नवश्राद्धं च नो कुर्यात्कृतं निष्फलतां व्रजेत् ॥ इति,

तद्दिनमृतस्याऽऽकस्यादिना रात्रिदाहनिषेधपरमिति । रा-

त्रिदाहेऽपरोऽपि विशेष उक्तः स्कन्दपुराणे—

यदि रात्रौ भवेत्तस्य समाप्तिर्दहनस्य च।
परेऽह्न्युदिते सूर्ये कार्या तस्योदकक्रिया॥
दग्धस्य तु नवै कार्या रात्रौ जातूदकक्रिया।

धर्मतत्त्वालोकेऽपि—

तिलोदकं पिण्डदानं नग्नप्रच्छादनं तथा।
रात्रौ न कुर्यात्सन्ध्यायां यदि कुर्यान्निरर्थकम्॥

अथ दाहकालेऽग्निनाशे विशेषमाह यमः—

यजमाने चितारूढे पात्रन्यासे तथा कृते।
वर्षाद्यभिहते चाग्नौ ततः पृच्छामि याज्ञिकाः॥
शेषं दग्धावदग्धेन निर्मन्थ्यं तत्र कारयेत्।
शेषालाभे तथा कुर्याद्दग्धशेषस्य वा पुनः॥
अप्सु प्रास्यन्ति शेषं तमाग्नेयास्ताः स्मृता बुधैः।

शेषमरणीप्रभृतिकाष्ठशेषं दग्ध्वा दग्धेनैवाग्न्युत्पादनसमर्थेन निर्मन्थ्यं कृत्वाऽग्निमुत्पाद्य तेनाग्निना दहेत्। अरण्यादिकाष्ठशेषालाभे दग्धशेषकाष्ठस्य सम्बन्धी यो मथिताग्निस्तेन, तस्याऽप्यभावे अप्सु प्रक्षिपेदित्यर्थः। एवमनाहिताग्नेरपि, न्यायसाम्यात्। इयान् विशेषो यदरण्यभावान्मन्थाभाव इति मदनः। दाहश्च नग्नस्य न कार्य इत्याह प्रचेताः—

नग्नदेहं दहेन्नैव किञ्चिद्देयं परित्यजेत्।

ऋटमल्लविलासे ब्रह्मपुराणमपि—

दरिद्रोऽपि न दग्धव्यो नग्नः कस्याञ्चिदा यदि।
केनापि वस्त्रखण्डेन छादनीयः प्रयत्नतः॥
यत्र तत्र भवेद्दुःखी यदि नग्नस्तु दह्यते॥

शवस्य चण्डालादिस्पर्शे प्रायश्चित्तमुक्तं धर्मप्रदीपे—

चण्डालसूतिकोदक्यास्पृष्टे प्रेते तथैव च।
तस्य पापविशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रान्पञ्चदशाचरेत्।

तथोर्ध्वदैहिकं कर्म नरैः कार्यं यथाविधि ॥

अथ दाहाद्यपवादः । तत्र मनुः—

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः ।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥
नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव च ॥ (५।६८)

निदध्युर्निखनेयुः ।

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद् भुवि ।
यमगाथा गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन् ॥

इति यमवचनात् । संन्यासिनामपि न दाहः ।

तदुक्तं दिवोदासे ब्रह्मपुराणे—

त्रयाणामाश्रमाणां च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः ।
यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यं नवाऽन्येषां करोति सः ॥

ब्राह्मेऽपि—

सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य वा ।
न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया ॥

महाभारतेऽपि—

न दग्धव्यो न दग्धव्यो विदुरोऽयं कदाचन ।
ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्दाहो न विद्यते ॥

एतदेकदण्डिपरम् । त्रिदण्डिनां तु दाहो वक्ष्यते । पतितानामपि न दाहः ।

तदुक्तं कहरे ब्राह्मे—

पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
न चाश्रुपातः पिण्डश्च कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥
(परा० विद्व० पृ० १३३)

आत्मघातिनामपि न दाहः । तदुक्तं मदने—

आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि तथा गंगातोये संस्थापनं स्मृतम् ॥ (मि० २९८)

आपस्तम्बोऽपि—

व्यापादयेदिहात्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः।
विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकक्रिया॥

मनुरपि—

वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम्।
आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया॥ (५–८९)

विषोद्बन्धनशस्त्राद्यैरात्मानं यस्तु घातयेत्।
मृतोऽमेध्येन लेप्तव्यो नाऽन्यं संस्कारमर्हति॥(शु० च० १०६)

इति पराशरस्मरणं च। अमेध्येन मूत्रादिनाऽतिप्रसङ्गनिवृत्तये राज्ञा लेपनीय इत्याहुः। तदेतत्प्रायश्चित्ताकरणे। प्रायश्चित्तकरणे तु पतितात्मघातिनोरपि सम्वत्सरानन्तरं दाहादिकं कर्तव्यमिति वक्ष्यते। तथाऽन्येषामपि—

याज्ञवल्क्यः—

पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः।
सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः॥ (३।६)

वेदबाह्यलिङ्गधारणं पाखण्डम्। अनाश्रिताः सत्यधिकारे आश्रमरहिताः। स्तेना ब्राह्मणस्वर्णव्यतिरिक्तस्य। सुराप्य इत्यादिषु लिङ्गमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वादिति मिताक्षराव्याख्या। लाहरव्याख्या तु पाखण्डानाश्रिताः पाखण्डान् बौद्धादीनाश्रितास्तद्दीक्षायां प्रविष्टा इति। तथा शास्त्रविहितमार्गेणेच्छापूर्वकं मृतानामपि न दाहः।

तदुक्तमङ्गिरसा—

चण्डालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद् ब्राह्मणादपि।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम्॥
उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते।
नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति॥

तथा लाहरेऽपि—

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्त्यकर्म च।

ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात्कटधारणम् ॥

ब्रह्मदण्डो ब्रह्मशापः, कटः शवखट्वा। विष्णुदाल्भ्यसंवादेऽपि-

जलाग्निमहिषीभिस्तु मृताश्चाम्बुचतुष्पदैः।
पाषाणैः करभैः सिंहैः कुञ्जरैश्चित्रकैः श्वभिः ॥
विस्फोटैर्वृश्चिकैः सर्पैः कीटकैश्च मृताश्च ये।
हत्यायुक्ता मृता ये च व्याघ्रैस्तु निहतास्तथा ॥
कण्ठपाशैर्मृता ये च ये च म्लेच्छैर्निपातिताः।
आत्मघातकरा ये च कृमिभिस्तु मृता नराः ॥
चौरैस्तु निहता ये च विद्युत्पातेन ये मृताः।
शृङ्गिभिर्निहता ये च ये च कारागृहे मृताः ॥
उत्पातेषु मृता ये च पश्चकेषु मृताश्च ये।
गर्ह्यस्थानान्मृता ये च सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥
नद्यां च पतिता ये च वाप्यां कूपतडागयोः।
जलाशयेषु चान्येषु दुर्गाच्च पतिताश्च ये ॥
आश्रमात्पतिता ये च चण्डालाद्यैर्हताश्च ये।
शय्यायां च मृता ये च शूद्रसंसर्ग एव च ॥

माधवीये ब्रह्मपुराणे—

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता।
निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥
परदारानुमन्तुश्च दोषात्तत्पतिभिर्हताः।
असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥
कृत्वा तैर्निहतास्तांश्च चण्डालादीन् समाश्रिताः।
शस्त्राग्निगरदाश्चैव पाखण्डाः क्रूरबुद्धयः ॥
क्रोधात्पापं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बधबन्धनम्।
गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
कुशिल्पजीविनो ये च सूनालङ्कारधारिणः।

भुखेभगास्तु ये जीवाः क्लीबप्राया नपुंसकाः ॥
ब्रह्मदण्डहता ये च येऽथवा ब्राह्मणैर्हताः ।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥

पराशरोऽपि—

ब्रह्मदण्डाभियुक्तानां तेषां स्यान्नाग्निसंस्क्रिया ।
श्राद्धादिसत्क्रियाभाजो न भवन्तीह ते क्वचित् ॥

शङ्खोऽपि—

मृगव्यग्न्यानाशकाम्भोभिर्मृतानामात्मघातिनाम् ।
न पिण्डं तस्य नाशौचं शस्त्रविद्युद्धताश्च ये ॥

आहिताग्नेरप्येवंविधमरणेऽग्न्यादीनां प्रतिपत्तिः

स्मृत्यन्तरे—

वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।
पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥

वृथामृतः अविहितमार्गेण मृतः । सचायं दाहादिक्रियानिषेधो बुद्धिपूर्वकमरणे ।

तदाह गौतमः—

"गोब्राह्मणहतानामन्वक्षं राजक्रोधाच्चायुधिप्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्" इति । प्रायो महाप्रस्थानम्, अनाशकम् अनशनम्, प्रपतनम् भृगुपतनम्, एतैश्च बुद्धिपूर्वं मृतानाम् । तथा दर्पादिना चण्डालादिनिग्रहं कुर्वन्यस्तैर्हतस्तस्य, तथा दुष्टदंष्ट्र्यादीन्ग्रहीतुमाभिमुख्येन गच्छतो गावश्च प्रतिकूलमाचरतो बाहुभ्यां नदीं तरतश्च मरणे । एवं सर्वत्रानुसन्धेयम् । एवं व्याख्यामूलं च प्रागुदाहृतब्रह्मपुराणवचनमेवेति । एषामौर्ध्वदेहिकादिकर्तुः प्रायश्चित्तं मदनपारिजाते—

कृत्वाऽग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वाहनं कथाम् ।
रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥

(पि० पृ० २९०)

एतच्च बुद्धिपूर्वे । अबुद्धिपूर्वके तु संवर्तः—

एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।
कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

तथा पतितौर्ध्वदेहिकेऽपि प्रायश्चित्तं ब्रह्मपुराणे—

एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्नचान्यथा ॥ इति ।

एवमात्मघातिप्रभृतीनां दाहादौ निषिद्धे तदौर्ध्वदेहिकं कथं कार्यमित्यपेक्षायां षट्त्रिंशन्मते—

गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।
ऊर्ध्वं सम्वत्सरात् कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥

अत्रापरं विशेषमाह पराशरः—

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रैर्हतो यदि ।
आहिताग्निर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥
दहेत्तं ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्जितम् ।
दग्ध्वाऽस्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥
स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत्पुनर्दहेत् ।

तदेतन्नारायणबलिं कृत्वा कार्यमिति वृद्धयाज्ञवल्क्यच्छागलेयावूचतुः—

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥

तथा दिवोदासे—

पूर्णे सम्वत्सरे तेषामथ कार्या दयालुभिः ।
आषाढ्यैकादशीं शुक्लां नारायणबलिक्रिया ॥

आषाढ्येकादशीं प्राप्येत्यर्थः ।

विष्णुदाल्भ्यसम्वादेऽपि पूर्वोक्तान् जलाग्नीत्याद्यपमृत्यूनभिधायोक्तम्—

एतेषां पापमृत्यूनां कुर्यान्नारायणक्रियाम् ।

व्यासोऽपि—

नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्न तदन्यथा ॥

तदयं निर्गलितोऽर्थः—सर्वेषामेव दुर्मृतानामविशेषेण दाहादौ निषिद्धे लौकिकाग्निना येन केनचिद्दाहयित्वाऽस्थीनि च क्षीरेण क्षालयित्वा क्वचित्पुण्यप्रदेशे निखाय सम्वत्सरानन्तरं श्राद्धसम्प्रदानत्वयोग्यतार्थं नारायणबलिं कृत्वा वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं च कृत्वा सर्वमौर्ध्वदेहिकं कार्यमिति ॥

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः—

अस्थीनि यस्याविकृतानि सन्ति यावन्ति देहस्य परिस्फुटानि ।
मूर्द्धादिपादान्तशरीरक्लृप्तिं तैरेव कुर्यात्पुनरग्निदाहे ॥
क्षीरेण संक्षाल्य तथोदकेन गङ्गादितीर्थस्य सहस्रकुम्भैः ।
पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैश्च युक्तैः स्नानं च कुर्युः पुरुषादिसूक्तैः ॥
एवंविधं चेत्कृतमस्ति कर्म स याति यस्यास्थि पदं च विष्णोः ।
छिन्नानि भिन्नानि परिस्फुटानि भस्मानि चाऽस्थीनि पुनः प्रयोगे ॥
यो वै समाहृत्य परेतकर्म कुर्वन्विपश्चिद्विपदं प्रयाति ।

भस्मानि भस्मीभूतानि । पुनःप्रयोगे पुनः संस्कारे । विपदं नरकमिति यावत् ।

कथं हि दाहे करणीयमस्य समित्सु पालाशतरूद्भवासु ।
कृत्वा स्वशाखोक्तशरीरक्लृप्तिं प्राणप्रतिष्ठां च विधाय पश्चात् ॥
कुर्यात्परेतस्य शरीरशुद्धिं ततो विदध्यात्पुनरग्निदाहम् ।
यथा कथञ्चिदस्थिनाशे पालाशीं तनुं कुर्यादित्यर्थः ॥

तदुक्तं ब्राह्मे—

सम्वत्सरान्ते पालाशपत्रवृन्तादिनिर्मितम् ।
तद्गात्रमग्नौ सन्दह्य शेषं कर्म समाचरेत् ॥ इति ।

तत्र दुर्मरणे प्रायश्चित्तमाह विश्वादर्शः—

'चण्डालाद्यैर्हतो वाऽप्यशुचिरपि मृतश्चान्द्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रैः

शुद्धः सप्तान्त्यजैर्वा' इति ।

अस्यार्थः—चाण्डालोदकसर्पवैद्युतब्राह्मणैः सप्तान्त्यजैर्वा रजकचर्मकारनटबुरुडकैवर्त मेदभिल्लैर्हतः यश्च खट्वादौ वा अशुचिर्मृतः सहि पुत्रादिकृतचान्द्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रैः शुद्धो भवतीत्यर्थः । धर्मप्रदीपेऽपि–चण्डालादुदकादित्युपक्रम्य नारायणबलिं कृत्वेत्यभिधाय—

तेषां पापविशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रान् पञ्चदशाचरेत् ।

इत्युक्तम् । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि चाण्डालादिहतानुपक्रम्य—

दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः।
प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयम् ॥

इत्युक्तम् । स्मृत्यन्तरेऽपि—

चाण्डालादिहते विप्रे त्वन्तरिक्षे मृतेऽपि वा ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रैस्तु शुद्धिस्तत्र प्रकीर्तिता ॥ इति ।

खट्वामरणे प्रायश्चित्तं धर्मप्रदीपे—

ऊर्ध्वोच्छिष्ट अधोच्छिष्ट खट्वादौ मरणे तथा ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचमरणेऽपि च ॥ इति ।

तथाऽन्तरिक्षमरणेऽपिप्रायश्चित्तं धर्मतत्त्वालोके—

ऊर्ध्वोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरिक्षे मृतिर्यदा ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचमरणेऽपि च ॥ इति ।

आत्मघातप्रायश्चित्तन्तु तत्तद्वर्णहननाविहितमेव । सामान्यतस्तु चान्द्रायणद्वयं तप्तकृच्छ्रचतुष्कं च । अथवा त्रिंशत्कृच्छ्राणीति स्मृतिसारः ।

तदुक्तं विष्णुदाल्भ्यसम्वादे—

प्रायश्चित्तं ततः कुर्याद् द्दष्टं चान्द्रायणं तु वा ।
महान्ति चात्र दानानि धेन्वादीन्यष्ट दापयेत् ॥

यस्मिन्पापे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तद् दृष्टम् । अनुक्तप्रायश्चित्तेषु चान्द्रायणमिति । एवं पतितानामपि मरणानन्तरं शरीरं गङ्गादिपुण्यनदीतोये सम्वत्सरं यावत्संस्थाप्य वर्षानन्तरं तत्तत्पापेषु विहितं सामान्यतोविहितं च प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणबलिं विधाय सर्वमौर्ध्वदेहिकं पुत्रादिः कुर्यादिति ।

पतितशरीरं गङ्गादितोये संस्थाप्यमित्युक्तं—

मदने—

आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं स्मृतम् ॥ (मि०पृ०२९८)

गङ्गेति पुण्यनद्युपलक्षणम् । वर्षानन्तरं कार्यमित्युक्तं षट्त्रिंशन्मते—

गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।
ऊर्ध्वं सम्वत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥ इति ।

'नारायणबलिः कार्य'इत्युक्तं विष्णुदाल्भ्यसम्वादे । जलाग्नीत्याद्यपमृत्यूनुपक्रम्य—

हत्यायुक्ता मृता ये च व्याघ्रैस्तु निहतास्तथा ।

इति मध्येऽभिधाय—

एतेषां पापमृत्यूनां कुर्यान्नारायणक्रियाम् ।

इत्युपसंहारात् । हत्येति पातित्यहेतूपलक्षणम् । साधारणं प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यमित्युक्तं दिवोदासे शातातपेन—

पतिते च मृते शुद्धौ प्राजापत्यानि षोडश ।
मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ॥
एवं कृते विधाने तु प्रकुर्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥
इति । (निसि. पृ. १९२०)

एतदेव साधारणं प्रायश्चित्तं, पातित्यमात्रपुरस्कारेण प्रवृत्तत्वात् । असाधारणं तु तत्तत्पापेषु प्रतिपदोक्तमेव । तदत्रासाधारणेन साधारणं समुच्चीयत इति । तदेतत्सर्वमभिसन्धाय व्याति-

रेकमुखेनाह स्मृत्यर्थसारः—"ब्राह्मणादिहतानां पतितानां च प्राय-श्चित्तकरणे" इति। सपिण्डीकरणं नास्तीत्यग्रेतनेन सम्बन्धः।

अत एव माधवीये ब्रह्मपुराणेऽपि—

क्रियते पतितानां तु गते सम्वत्सरे क्वचित्।
देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपेषु बन्धुभिः॥
मार्तण्डपादमूले च श्राद्धे हरिहरं स्मरन्।

इति वर्षानन्तरं गयाश्राद्धं विहितम्।

नन्वेवं पतितानामपि श्राद्धादौ क्रियमाणे—

पतितानां न दाहःस्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः।
न चाश्रुपातः पिण्डश्च कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्॥
एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्नचान्यथा॥

इति ब्रह्मपुराणवचनविरोधः स्यादिति चेत्? नैवम्। त-स्यान्यार्थपरत्वात्। तथाहि यस्त्वौद्धत्यादिना महापातकादिपत-नीयप्रायश्चित्तान्यकुर्वन्—

दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्सदा।
अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह॥

इत्यादिमनुयाज्ञवल्क्योक्तविधिना पुत्रादिभिर्निरुदकीकृ-तस्तथा—"तस्य विद्यागुरुयोनिसम्बन्धांश्च सन्निपात्य सर्वाण्यु-दकादिप्रेतकार्याणि कुर्युः" इत्यादिगौतमादिवाक्यविहितपुत्रा-दिकृतप्रेतकार्यश्चतस्य मरणे दाहान्त्येष्टिसञ्चयनाश्रुपातपिण्डदा-नश्राद्धानि पुत्रादिर्न कुर्यात्। यतो जीवतएव तस्मिन्नौर्द्ध्वदेहिकस्य कृतत्वात्पुनः करणमयुक्तम्। अत एव तथाविधसम्भाषणादौ प्राय-श्चित्तविधानमपीति युक्तमेवेदं सर्वम्। यस्तु पुनः प्रमादादिना महा-पातकादिपतनीयकर्माभिभूतस्तत्तत्पापेषु प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्न-नुतिष्ठन्नेव मृतस्तस्य सम्वत्सरानन्तरं तत्तत्पापानुसारेण नाराय-णबलिपूर्वकं प्रायश्चित्तं कृत्वाऽस्थिपर्णशरयोर्यथासम्भवं दाहं

विधाय सर्वमौर्ध्वदेहिकं पुत्रादिः कुर्यादिति। तदेतत्सर्वं दिवोदासचन्द्रप्रकाशाभ्यां प्रमादात् म्लेच्छादित्वं गतस्य गयाकूपे पिण्डदानेन शुद्धिः स्यादिति प्राच्यमतमुपन्यस्य तन्मते द्वादशाब्दिकप्रायश्चित्तपूर्वकं नारायणबलिना पर्णशरदाहं कृत्वौर्ध्वदेहिकं पुत्रादिः कुर्यादिति विवेचितम्। तथाऽग्रेऽपि पुनर्महापातकिनः प्रायश्चित्तमाचरतो मृतस्य दाहशौचादिकं सर्वं कर्तव्यम्।

पतितोऽपि च यः कुर्वन्विशुद्धिं मरणान्तिकम्।
तस्याशौचादि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि॥

इति स्मृतेरिति। मरणान्तिकं प्राप्त इत्यर्थ इति स्वयमेवाभिहितम्। एवं प्रायश्चित्तार्थमरणेऽपि।

तदाह गौतमः—"यस्य प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुध्येत्सर्वाण्येवैतस्मिन्नुदकादीनि प्रेतकार्याणि कुर्युः" इति। तथा राज्ञा पापविशेषे ताडनरूपे दण्डे क्रियमाणे मृतस्यापि। तथाच ब्रह्मपुराणम्—

राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा॥

अथवा पतितानां संवत्सरादूर्ध्वमौर्ध्वदेहिकविधानादर्वागौर्ध्वदेहिकनिषेधपरमिदं वचनजातमिति सिद्धं पतितस्यापि श्राद्धादिकमिति।

नन्वेवं—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ॥

तथा—

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः॥

इत्यादिवाक्यैः पतिते पितरि पितामहस्यैव श्राद्धं विहितं, तद्यदि पतितस्यापि औवूर्ध्वदेहिकं क्रियेत तर्हि तन्नोपपद्यते।

समुल्लङ्घ्य पितामहश्राद्धादिकरणे कारणाभावादिति चेत्? स-त्यम्, तद्यदि यथाश्रुतमेव गृह्येत तदाऽनेकवचनविरोधःस्यात्। तथाहि—ब्राह्मणादिहते पतिते च पितरि पितामहस्यैव श्राद्धं कार्यं न पितुरित्युच्यमाने—

ब्राह्मणादिहतानां च पतितानां तथैव च।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम्॥

इति वाक्येनौर्ध्वदेहिकादिविधानं नोपपद्येत। किञ्च पतिते पितरि—

माता म्लेच्छत्वमापन्ना पिता वाऽपि कथञ्चन।

इत्युपक्रम्य—

पितरं विष्णुमुच्चार्य तदूर्द्ध्वं च पितामहम्।

इत्यादिप्रथमस्तबकोदाहृतदेवलवचनेन तन्नामोच्चारणस्थाने विष्णुनामोच्चारणमात्रविधानादस्त्येव तस्यापि श्राद्धमिति यदुच्यते तदसङ्गतं स्यात्। तथा संन्यस्तेऽप्यसङ्गतं स्यात्।

संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि।

इत्यादिवचनविरोधात्। तथैव व्युत्क्रममृतेऽपि, "यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात्" इति विष्णुवचनविरोधात्। एतेन जीवति मृते चैतत्समानमेवेति मूर्खप्रलापितमपास्तम्।

तस्मादेतदेवं व्याख्येयम्—ब्राह्मणादिहते पितरि संवत्सरानन्तरमौर्ध्वदेहिकविधानादन्तरा पितामहश्राद्धस्य तावत्कालं लोपप्रसङ्गात्पौत्रेण तदधिकारमाप्तं स्वयं कर्तव्यमेवेत्यनेनोपदिश्यते। अन्यथा पूर्वोक्तानेकवचनविरोधःस्यात्। विकल्पस्य चाष्टदोषदुष्टत्वात्। तथा पतिते संन्यस्ते च जीवति तदधिकारमाप्तं कार्यं, मृते तु तस्यापि। व्युत्क्रममृत इतित्वेवं व्याख्येयम्—पितामहे जीवति पितरि च मृते प्रपितामहाय दद्यात्'येभ्य एव पिता दद्यात्'

इतिवचनेन मृतस्य पितुर्जीवत्पितृकत्वेन प्रपितामहस्यैव देवदत्त-पितृकर्तृकश्राद्धे देवत्वात्। तेन येभ्य एवेत्यत्रैरूप्येण घटते। अन्ये तु पितृशब्दः क्वचित्स्वपितृपरः क्वचिच्च पितृपरइत्याहुः। तन्न, वैरूप्यादेवेति। तदत्र—

व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता।

इति वचनविहितसपिण्डीकरणाकरणपक्षमभिप्रेत्य प्रपितामह-श्राद्धविधानमिति सर्वमनवद्यम्। एवं ब्राह्मणादिहतस्य संन्यस्तस्य व्युत्क्रममृतस्य च श्राद्धाद्यङ्गीकुर्वतां पतितमात्रस्यैव श्राद्धं प्रद्विषतां पूर्वोदाहृतवचननिचयविरोधश्चापहरतां कीदृशोऽयं धर्मशास्त्रज्ञाना-भिमान इति न विद्मः। तस्मात्संवत्सरान्ते सर्वेषामौर्ध्वदेहिकं कार्यमितिसिद्धम्। स्मृतिसारे संवत्सरादर्वागपि तत्तत्पापानुसारेण द्विगुणादिकं प्रायश्चित्तं विधाय नारायणबलिं च कृत्वौर्ध्वदेहिकं कार्यम्, आयुषः अनित्यत्वेन संवत्सरानन्तरमौर्ध्वदेहिकलोपप्रसङ्गादित्युक्तम्। अभ्युपगतश्चैतन्मदनेनापि। संवत्सरादर्वाक्करणपक्षे विशेषश्च विष्णुदाल्भ्यसंवादे—

षष्ठे मासि द्विजातेश्च तृतीये क्षत्रियस्य च।
मासान्ते चैव वैश्यस्य सद्यः स्त्रीशूद्रयोर्मता॥
मासान्ते वाऽपि सर्वेषां कुर्यान्नारायणक्रियाम्। इति।

अथ यः प्रमादात्पूर्वोक्तनिमित्तैर्विपद्यते विद्यत एव तस्य क्रियादिकमित्याहाऽङ्गिराः—

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताऽग्न्युदकादिभिः।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया॥

सुमन्तुरपि—“भृग्वग्निजलसङ्ग्रामदेशान्तरस्थसंन्यासानशन-महाध्वनिकानामुदकक्रिया कार्या सद्यः शौचं भवति” इति। माधवीये ब्रह्मपुराणेऽपि—

प्रमादादपि निःशङ्कस्त्वकस्माद्विधिचोदितः।

शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषविद्युज्जलादिभिः ॥
चण्डालैरथवा चौरैर्निहतो यत्र कुत्रचित् ।
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ॥ इति ।

अथ ये विहितोपायेन मृतास्तेषां दाहाशौचाद्यभावो नारायणबलिर्वा नास्ति, किन्तु यथोपादिष्टमेव । तथाचादिपुराणे—

दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमानपि ।
प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥
अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव च ।
गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥
प्रयागवटशाखायां देहत्यागं करोति वा ।
स्वयं देहविनाशस्य प्राप्ते काले महामतिः ॥
उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकानात्मघाती भवेत्क्वचित् ।
महापापक्षयात्स्वर्गे दिव्यान्भोगानवाप्नुयात् ॥
एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
नराणामथ नारीणां सर्वकालेषु सर्वदा ।
ईदृशं मृतकं येषां जीवानां कुत्रचिद्भवेत् ।
आशौचं स्यात् त्र्यहं तेषां वज्रानलहतेषु च ॥
वाराणस्यां म्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
काष्ठपाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ॥
अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ।
प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित्क्वचित् ॥

विवस्वान्—

सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च ।
प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ॥
धर्मार्जनासमर्थस्य कर्तुः पापाङ्कितस्य च ।
ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमोक्षणम् ।

इच्छन्ति जीवितं देवा धर्मार्थं तु द्विजातिषु ।
अधर्मजीविनस्तीर्थे देहत्यागो विधीयते ॥

धर्मार्जनासमर्थस्य द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तासमर्थस्येति मदनः । ब्रह्मगर्भः—

योऽनुष्ठातुमशक्तोऽपि मोहाद्व्याध्युपपीडितः ।
सोऽग्निवारिमहायात्रां कुर्वन्नोऽमुत्र दुष्यति ॥
सर्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य मृतकर्मणः ।
व्याधितस्य स्मृतं तीर्थे मरणं तपसोऽधिकम् ॥

वृद्धगार्ग्यः—

महाप्रस्थानगमनं ज्वलनाम्बुप्रवेशनम् ।
भृगुप्रपतनं चैव वृथा नेच्छेत्तु जीवितम् ॥

एतल्लुप्तचेष्टानां गृहस्थावस्थायामपीति लाहरः ।

मनुशातातपौ—

वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥

वसिष्ठोऽपि फलमुखेनाह—

भृगुप्रपतनाद्राज्यं नाकपृष्ठमनाशकात् । इति ॥

व्यासोऽपि—

जले सप्त सहस्राणि चतुर्दश हुताशने ।
अनाशकस्य राजेन्द्र फले संख्या न विद्यते ॥

तथा ब्रह्मपुराणेऽपि—

अपराजितामास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।
आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

महाभारते—

समाः सहस्राणि च सप्त वै जले दशैकमग्नौ पतने च षोडश ।
महाहवे षष्टिरशीतिगोग्रहे अनाशने भरत चाक्षया गतिः ॥
अनशनविधिना मरणं भरणं विप्रजनस्य च ।
मुक्तेः करणं त्रिविधं स्मरणं हरिहरचरणयुगलस्य ॥

अथ विहितमरणप्रसङ्गादन्वारोहणं निरूप्यते ।

तत्र हारीतः—

मृते भर्तरि या नारी समारोहेद् हुताशनम् ।
साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥
मातृकं पैतृकं चाऽपि यत्र चैवं प्रदीयते ।
कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं वाऽनुगच्छति ॥

अङ्गिरसात्रपि—

तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे ।
तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥
व्यालग्राही यथा व्यालं बिलादुद्धरते बलात् ।
तद्वदुद्धृत्य सा नारी सह तेनैव मोदते ॥
तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाऽप्सरोगणैः ।
क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

तथा—

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः ।
पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या ॥

तथा—

आर्त्ताऽऽर्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा ।
मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥
यावच्चाग्रे मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् ।
बालसंवर्धनं मुक्त्वा बालापत्या न गच्छति ।
व्रतोपवासनिरता रक्षेद्गर्भं च गर्भिणी ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारेऽपि--तच्चान्वारोहणं गर्भिण्या निषिद्धम् । ब्राह्मणगर्भिण्या ब्रह्महत्यासमम् , क्षत्रियादिगर्भिण्याः क्षत्रियादिवध एवेति । अथ कथंचिदिन्वारूढा ब्रह्मचर्येण वा तिष्ठेदित्युक्तं विष्णुना--भर्तरि प्रेते ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं चेति । कामाकामाभ्यां व्यवस्थितो विकल्प इत्यपरार्कः । अन्वारोहणे तु महानभ्युदय इति मिताक्षरा । अन्ये तु तपस एव मुख्यत्वं, विष्णुना प्रथमोपादानादित्याहुः । वस्तुतस्तु—

यावच्चाग्ने मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् ।
तावन्न मुच्यते सा हि स्त्रीशरीरात्कथञ्चन ॥

इत्यादिवचनादन्वारोहणस्यैव मुख्यत्वं प्रतिभाति ॥

अथ रजस्वलाया अपि सहगमविधिः ।

तत्र स्मृतिरहस्यवाक्यानि—

यदा स्त्रियामुदक्यायां पतिः प्राणान्परित्यजेत् ।
द्रोणमेकं तण्डुलानामवहन्याद्विशुद्धये ॥

द्रोणप्रमाणं तु—

पलद्वयं तु प्रसृतिर्द्विगुणं कुडवं स्मृतम् ।
चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥
चतुर्भिराढकैर्द्रोण एतद्द्रोणस्य लक्षणम् ।
मुसलाभिघातैस्तदसृक् स्रवते योनिमण्डलात् ॥
विरजस्का मन्यमाना स्वे चित्ते तदसृक्क्षयम् ।
दृष्ट्वा शौचं प्रकुर्वीत पञ्चमृत्तिकया पृथक् ॥
त्रिंशद्विंशद्दशपञ्च गवां दत्त्वा त्र्यहःक्रमात् ।
विप्राणां वचनं लब्ध्वा समारोहेद्धुताशनम् ॥
नारीणां सरजस्कानामियं शुद्धिरुदाहृता ॥ इति ।

रजस्वलाऽप्येतदुक्तप्रायश्चित्तेन शुद्धा सती तदैव समारोहणं कुर्यात् । स्वर्गसोपानपद्धतौ तु विशेषः प्रयोगरूपेणाभिहितः ।

कात्यायन्या शुद्धा स्त्री अष्टोत्तरशतवारं स्नात्वा तां पुनः पुनः स्पृशेत्। ततः सा तिलतैलेन सार्षपेण वाऽभ्यङ्गं विधाय पिण्याकेन शिरोऽङ्गानि च प्रक्षाल्य स्नात्वाऽऽचम्य बहिर्निर्गत्य वासोऽन्तरं परिधायान्येभ्यस्तद्वस्त्रं दद्यात्। ततः पञ्चगव्यं प्राश्य विष्णुचरणोदकेन स्नायात्। ब्राह्मणाय गामेकां दद्यात्। यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणाश्चेति।

तत्रैव प्रकारान्तरमप्यभिहितम्। अथवा अष्टोत्तरशतैर्जलपूर्णैर्घटैः संस्थापितैः प्रज्वालितवह्निसन्निधाने रजस्वलामेकेन घटोदकेन स्नापयेत्। ततोऽग्निसमीपे स्थित्वा यावत्स्वेदो भवति तावदग्निं तापयेत्। पुनरेकेन घटेन स्नापयेत्। एवमष्टोत्तरशतैरपि घटैरित्यपि ग्रन्थान्तरात्—इति। अथवा चतुर्थेऽहनि रजोनिवृत्तौ स्नाता शिष्टाचाराविरुद्धमार्गेण कुर्यात्। तथा च स्मृतिरहस्ये बृहद्यमः-

हुताशं या समारूढा चतुर्थेऽह्नि पतिव्रता।
तस्या भर्तुर्दिनात्कार्यं वृषोत्सर्गादि सूतकम्॥ इति।

दिवोदासस्तु—यदि ब्राह्मणी रजस्वला भर्त्रा सह मुमूर्षुस्तदा रजोदर्शनदिनात्पञ्चमेऽहनि स्नाता पतिदाहाग्न्यस्थिमतीं चितिं प्रविशेत्, क्षत्रियादिस्तु कालान्तरेऽप्यनुगच्छेदित्याह। चतुर्थदिनेऽपि प्रकारोऽयमेवेति।

अथ चितिभ्रष्टायाः प्रायश्चित्तम्।

तत्रापस्तम्बः—

चितिदग्धा तु या नारी मोहाद्विचलिता भवेत्।
प्राजापत्येन शुद्ध्येत तस्माद्वै पापकर्मणः॥

दिवोदासे विशेषः—

चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाद्विचलिता यदि।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं पुनश्चाग्निं विशेन्नचेत्॥
तावन्न मुच्यते सा हि स्त्रीशरीरात्कथञ्चन॥ इति।

अङ्गिराः—

साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते ।
नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिचित् ॥

स्कान्देऽपि—

कन्यां विवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः ।
भर्तुः सहचरी भूयाज्जीवतोऽजीवतोपि वा ॥
अनुव्रजन्ती भर्तारं गृहात्पितृवनं मुदा ।
पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
यमदूताः पलायन्ते सतीमालोक्य दूरतः ।
तपनस्तप्यतेऽत्यर्थं दहनोऽपि न दह्यते ॥
कम्पन्ते सर्वतेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः ।

इत्यादिस्मृतिपुराणवचनेष्वन्वारोहणं श्रूयते । तच्चारोहणं द्विविधम्—सहगमनमनुगमनं चेति । सहगमनं च भर्तृशरीरेण तदस्थिभिर्वा तत्प्रतिनिधिभूतपर्णशरेण वा सह एकचित्यारोहणम् । भर्तृशरीरादिसाहित्यव्यतिरेकेण केवलं भर्तृमात्रोद्देशेन भिन्नचित्यारोहणमनुगमनम् । तत्र च ब्राह्मण्याः सहगमन एवाधिकारः—

पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।
अन्यासामेव नारीणां धर्मोऽयं परमः स्मृतः ॥

इत्युशनसःस्मरणात् । यानि तु—

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।
इतरेषु तु वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥
जीवती तद्व्रतं कुर्यान्मरणादात्मघातिनी ।
या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ॥
सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥

इत्यादीनिवाक्यानि, तान्यपि पृथक्चितिविषयाण्येव, पूर्ववाक्यानुरोधात् । तेन ब्राह्मण्या एकचित्यारोहणमेव न पृथक्चित्या-

रोहणं कार्यम् । तदेतत्स्पष्टमाचष्ट स्मृत्यर्थसारः—ब्राह्मण्या एक-चित्यारोहणमेव न पृथक्चित्यारोहणं कार्यम् । सवर्णायाः पत्या सहैकचित्यारोहणमसवर्णायाः पृथक् चित्यारोहणमेव इति । अतः क्षत्रियादिस्त्रीणां पृथगपृथग्वेत्यनियतमिति मिताक्षरास्वरसः ॥

अथ सहगमनेति कर्तव्यता स्मृत्यर्थसारे—अन्वारोहणं करिष्यामीतिसङ्कल्प्य पतिंनमस्कृत्य चितिमारुह्य सर्वप्रयोगं कारयेत् । यद्वा सङ्कल्प्य प्रयोगे कृते दह्यमाने भर्तरि तं नत्वाऽग्निं प्रविशेदिति ।

अथ देशान्तरमृते पत्यौ तच्छरीरालाभे तदस्थिभिः पर्णशरेण वा सहगमनमस्तीत्युक्तं दिवोदासे भरद्वाजेन--

पृथक्चितिं मृते पत्यौ न विप्रा गन्तुमर्हति ।
साऽप्यनुम्रियते पर्णशरदाहे तथाऽस्थिभिः ॥ इति ।

भर्तृशरीरालाभे तदस्थिभिः सह तत्संस्कारार्थं क्रियमाणेन कुशपुत्रकेण वा सहाग्निं कालान्तरेऽपि ब्राह्मणी प्रविशेद्यदि भर्तृशरीरं पृथक्चितिसंस्कृतं न स्यादिति । अभ्युपगतं चैतत्पारिजातेनापि-'देशान्तरमृते पत्यौ ब्राह्मण्यास्तदस्थिभिस्सह गमनं भवत्येव'इति । तेनास्थिपर्णशराद्यभावे न विप्रा गन्तुमर्हति इति पूर्वार्द्धार्थो युक्त एव। इतरासां तु अस्थ्याद्यभावेऽपि पादुकादिभर्तृचिह्नेनापि सह भवतीत्युक्तं पारिजातेन । तन्मूलं तु दिवोदासेन ब्रह्मपुराणमाविष्कृतम्--

देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥ इति ।

एवञ्च स्नेहसम्बन्धिनीनां भृत्यानां च पृथक्चितिमृतिरेव,

जारेण सह या काचिदनुयाति हुताशनम् ।
न साऽऽत्मानं न भर्तारं तारयेत्पापभाग्घि सा ॥

इति दिवोदासे स्मृत्यन्तरे निषेधात् । स चाऽयं 'स्त्रीणामगर्भिणीनामबालापत्यानामाचाण्डालं साधारणो धर्म' इति मिता-

शरा । तन्मूलं च दिवोदासे स्मृत्यन्तरम्—

अथ संघातमृते विशेषः ।

स्मृत्यर्थसारे—

स्त्रीपुरुषमरण एकस्मिन्दहनकाले प्राप्ते सवर्णानां समानधर्माणां पत्न्या सह दहनं कृत्वा उदकपिण्डादिकं पतिपूर्वं कृत्वा पश्चात्सापिण्ड्यं कार्यम् । असवर्णानां समानधर्माणां पत्नीनां सह दहनम्, उदकपिण्डादिकं च ज्येष्ठपूर्वं पृथगेव, पितापुत्रयोः समानधर्मयोः कपालाग्निना दाह्ययोर्दाहः सहैव कार्यः, उदकादिकं पितृपूर्वं पृथगेवेति । भ्रातॄणामसवर्णानां समानधर्माणां कपालाग्निना दाह्यानां पृथक् सह वा दाहः, उदकादिकं ज्येष्ठपूर्वं पृथगेवेति ॥

अथ त्रिदण्डिसंस्कारः ।

तत्र बौधायनः—

> कर्मनिष्ठे तु संन्यस्ते पितर्युपरते सुतः ।
> दहनं तस्य कर्त्तव्यं यस्मान्यच्छेषसंज्ञितम् ॥

वृद्धिगृह्ये बौधायनः—

अथ परिव्राजकस्य संस्कारविधिं व्याख्यास्यामः—अनाहिताग्निवत्सर्वमस्य कुर्यात्संस्कारवैगुण्ये पुनः शरीरग्रहणं प्राप्नोत्यतः स्वस्थावस्थो भिक्षुः पूर्वं प्रतिपादयेच्छिष्येभ्योऽन्यस्मैवा, ते संस्कारं कुर्युः, शिरःप्रमाणं गर्तं खनेत् । प्रणवेन प्रोक्ष्येन्धनप्रक्षेपः कुशैः परिस्तरणं चतुष्कैः कुशोदकेन शवं स्नपयेत्, प्रणवेन शवं गर्ते स्थापयेत् । मित्रस्य त्वा चक्षुषेति प्रतीक्ष्य शवं प्राक्शिरसं स्थापयेत् । विष्णोर्विक्रमणसीति गर्ताच्चनिःक्रमणं प्रणवेनेन्धनप्रक्षेपणं त्रीणि पदा विचक्रम इति पदत्रयं नीत्वा तद्विष्णोः परमं पदम् इति पश्येत् । विष्णोः स्थानमसीति संस्कारस्थानेन्यस्य सखा मा गोपायेति त्रिदण्डं दक्षिणहस्ते सादयति येन देवाः पवित्रेण इति जलपवित्रं मुखे यदस्य

पारेरजस इति शिक्यं वामकरे सप्तव्याहृतिभिर्भिक्षाभाजनमुदरे इदं विष्णुरित्यासनं कट्यामथेन्धनान्युरसि निक्षिप्य प्रणवेन प्रज्वालयेत्। रसातले मृत्तिकां प्रक्षिप्य निखनेत् प्रणवेनापो गृहीत्वा वैश्वानरं प्रदक्षिणीकृत्यापोऽग्नौ प्रणवेन क्षिपेत्। निःशेषं दग्ध्वा प्रणवेनाग्निमार्जनं कृत्वा त्र्यहेणैकाहेन वाऽस्थिमार्जनं चतुष्केण कृत्वा प्रणवेनोदके प्रवाहयेत् इति। चतुष्कं नाम प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरोमन्त्रसमूहः। एवं यथोक्तसंस्कारकरणे फलमुदाहरन्ति—

गवां शतसहस्रस्य सम्यक् दत्तस्य यत्फलम्।
तत्फलं लभते चान्ते विष्णोश्च स्मरणं भवेत्॥
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च।
ततोऽधिकं लभेद्विद्वान् यः करोति क्रियामिमाम्॥इति।

अत्र च व्यवस्थोक्ता चन्द्रप्रकाशे—

प्राक् साग्निकानां भिक्षूणां निदध्याद्वा जले क्षितौ।
निरग्नीनां दहेद्विप्रः प्रमीतानां कलेवरम्॥

अन्यदपि—

कुटीरकं सन्दहेत्तु पूरयेच्च बहूदकम्।
हंसं जलेषु निक्षिप्य परमहंसं प्रपूरयेत्॥

इति त्रिदण्डिसंस्कारविधिः।

अथ ब्रह्मचारिसंस्कारः।

विधानमालायाम्—

येषां कुले ब्रह्मचारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि।
तत्कुलं क्षयमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात्॥
ग्रहत्वं प्राप्नुयाद्बोधिद्रुमेऽनवरतं वसेत्।
तस्य तस्य च वंशस्य गतिमिच्छन्महीयसीम्॥
विधानं च विधायाशु और्ध्वदैहिकमाचरेत्।
मृतस्य म्रियमाणस्य षडब्दव्रतमादिशेत्॥

त्रिंशत्त्रयो ब्रह्मचारिभ्यो दद्यात्कौपीनिकाम्बरान्।
हस्तमात्राः कर्णमात्रा दद्यात्कृष्णाजिनानि च॥
पादुकाछत्रमाल्यानि गोपीचन्दनमेव च।
मणिप्रवालमालाश्च ब्रह्मसूत्राणि चार्पयेत्॥
मन्त्रैस्तत्तल्लिङ्गकैश्च ब्रह्मसायुज्यसिद्धये।
अभावे व्रतिनां पूज्या गृहस्थाः साधवः शुभाः॥
एवं कृते विधाने च विघ्नस्तस्य न जायते।

ब्रह्मचारिणोऽर्कादिविवाहं कृत्वा दाहादिकं कार्यमित्याह शौनकः—

ब्रह्मचारिमृतौ रीतिं कथयामि समासतः।
तत्रावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तं प्रशान्तये॥
द्वादशाब्दं षडब्दं वा त्र्यब्दं शक्त्याऽथवा चरेत्।
स्नातको ब्रह्मचारी च निधनं प्राप्नुयाद्यदि॥
संयोज्य चार्कविधिना दग्धव्यौ तौ ततः परम्।
कृत्वाऽग्निस्थापनं तत्र आघारान्तं विधाय च॥
ततो व्याहृतिभिर्होमो ह्यग्निर्व्रतपतिस्तथा।
अग्नये व्रतानुष्ठानफलसम्पादनाय च॥
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यस्ततः स्विष्टकृतादिकम्।
एवं व्रतं विसृज्याथ नत्वाऽर्कसविधे पुनः॥
शाखां वाऽऽहृत्य रजनीचूर्णेन विनिलेपयेत्।
वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य पीतवस्त्रादिभिस्तथा॥
पुनरग्निं प्रतिष्ठाप्य आघारान्तं विधाय च।
अग्निर्बृहस्पतिश्चैव विवाहविधियोजकः॥
यस्मै त्वमिति मन्त्रेण कामाय जुहुयात्ततः।
ततोऽन्ते च व्याहृतयस्ततः स्विष्टकृदादिकम्॥
एवं विधाय तां शाखां शवेन सह दाहयेत्॥ इति।

अथ कुष्ठिसंस्कारः ।

तत्र यमः—

मृतस्य कुष्ठिनो देहं निखनेद्दोष्ठभूमिषु ।
वासरत्रितयं पश्चादुद्धृत्यान्यत्र तद्दहेत् ॥
न गङ्गाप्लवनं कार्यं न निक्षेपो विधीयते ।
षडब्दव्रतचर्या च विधायान्त्यक्रतुं चरेत् ॥
ततः सञ्चयनं तस्य गङ्गायां प्रक्षिपेत्सुधीः ।
मासि मासि ततः कुर्यान्मासिश्राद्धानि पार्वणात् ॥
सङ्कल्पविधिना केचित्प्रवदन्ति मनीषिणः ।
इत्येतत्कुष्ठिनामन्त्यं कथितं कर्मकोविदैः ॥
स्मृतिविद्भिरनूचानैर्यमाद्यैः पूतविग्रहैः ।

अथ गर्भिणीसंस्कारः ।

तत्र बौधायनः—"अथ गर्भिणी म्रियेतात ऊर्द्ध्वं क्रियां विदधीत श्मशानं नीत्वा जलवत्तदेत्योग्रं पश्चात्तिष्ठन् प्रेतायाः सव्यपार्श्वे "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे" इति सुवर्णमन्तर्धायावलिखेत् कुमारं दृष्टमनुमन्त्रयीत जीव मम पुत्र इति इमं बालं स्थापयेत्प्रेतोदरे हिरण्यमन्तर्धाय 'यस्ते स्तनः शश' इति बालस्यानुमुखं स्तनं निधाय श्मशानमागत्य प्रेतहृदयं पञ्चभिर्होमः कार्यः ।

तत्र मन्त्राः—

प्रदाय स्वाहा सर्वप्राणापानव्यानोदानसमानं चक्षुः श्रोत्रं मनः सरस्वतीत्येतैश्चतुर्थ्यन्तैर्मृतं शिशुमुदरे निक्षिप्याव्रणमुदरं कृत्वा प्रेतं चितामारोप्य यथोक्तेन दहेत् । तद्दिवसे भूम्यादि दद्यादिति । प्रयोगसारे—

गर्भिण्यां तु मृतायां वै गर्भजीवनशङ्कया ।
विमोच्य गर्भं दग्धव्या ह्येवं धर्मो न हीयते ॥
गर्भिण्योर्द्वयसंस्कारं शिशुसंस्कारमेव च ।

गर्भिण्या मरणे प्राप्ते पञ्चगव्यैर्जलैः सह ॥
आपोहिष्ठादिभिर्लिङ्गैः प्रोक्ष्य कर्ता समाहितः ।
प्रेतं श्मशाने नीत्वाऽथ उल्लिखेत्सव्यभागकम् ॥
पुत्रमादाय जीवंश्चेत्स्तनं दत्त्वाऽन्यथा ततः ।
यस्ते स्तन इत्यनया व्याहृत्या गृहमानयेत् ॥
उदरं चाव्रणं कृत्वा पृषदाज्येन पूरयेत् ।
मृद्भस्मकुशगोमूत्रैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः ॥
स्नात्वाऽऽच्छाद्यान्यवस्त्रेण पितृमेधेन दाहयेत् ।
संस्थिते सति पुत्रेण व्याहृत्या चानयेत् गृहम् ॥
शिशोस्तु मरणे प्राप्ते तत्रैव निखनेद् भुवि ॥ इति ।

स्वर्गसोपानपद्धतौ—

यदा गर्भवती नारी सशल्या संस्थिता भवेत् ।
कुक्षिं भित्वा ततः शल्यं निर्हरेद्यदि जीवति ॥
प्रमीतं निक्षिपेत्तं तु प्रायश्चित्तं ततः परम् ।
सा त्रयस्त्रिंशता कृच्छ्रैः शुद्ध्यते शल्यदोषतः ॥
सगर्भदहने तस्या वर्णजं वधपातकम् ।
प्रायश्चित्तं चरित्वा तु शुद्ध्यन्ते पापकारिणः ॥
दग्ध्वा तु गर्भसंयुक्तां त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेत् । इति ॥

दिवोदासप्रकाशेऽपि—

गर्भिण्यां तु मृतायां वै गर्भजीवनशङ्कया ।
विमोच्य गर्भं दग्धव्या एवं धर्मो न हीयते ॥

अथ सूतिकासंस्कारः ।

तत्र सङ्ग्रहकारः—

सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥
पुण्यर्ग्भिरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।

तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥

प्रेतमञ्जर्यामपि—

सूतिकामरणे प्राप्ते सर्वौषध्यनुलेपनम् ।
अमृतकी तु संस्पृष्टः शूर्पाणां तु शतं क्षिपेत् ॥

धर्मप्रदीपेऽपि—

सूतिका स्त्री मृता यत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
पञ्चगव्यं न्यसेत्तस्य शुद्धोदकलशेष्वपि ॥
कारयेयुः स्त्रियः स्नानमुदक्यायास्तथैव च ।
तस्याः पापविशुद्ध्यर्थं कृच्छ्राणां पञ्चदशाचरेत् ॥

अथ सूतिकामरणे दिनविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषः ।

स्मृतिसङ्ग्रहे तत्रादौ प्रथमेऽह्नि—

सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता ।
त्रिवर्षपूर्णपर्यन्तं शुद्ध्येत्कृच्छ्रेण सर्वदा ॥

अथ द्वितीयेऽह्नि—

सूतिका तु यदा नारी रजसा च परिप्लुता ।
म्रियते चेत्तदा सा तु द्विवर्षं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

अथान्यत्रिके—

सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाना मरणं गता ।
अब्दकृच्छ्रेण शुद्ध्येत व्यासस्य वचनं यथा ॥

अत्राशक्तस्य पक्षान्तरमाह स एव—

सूतिका तु यदा साध्वी त्रिस्नाना मरणं गता ।
त्रिषण्नवदिनादर्वागेकाब्देन विशुद्ध्यति ॥

दशाहोत्तरमासाभ्यन्तरमरणे तु विशेषमाह स एव—

सूतिका तु यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् ।
मासमेकावधिर्यावत्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति ॥

अत्र च पुत्रादिर्यथोक्तं प्रायश्चित्तं गोदानादि प्रत्याम्नायेन त-

त्कालमेव कृत्वा दाहादिकं कुर्यादिति सर्ववाक्यानामर्थः, शुद्ध्यर्थत्वाचस्य । तत्कालाकरणे च शुद्ध्यनुत्पादादिति माञ्चः ।

अथ रजस्वलासंस्कारः ।

सङ्ग्रहे—

पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।
वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥

प्रेतमञ्जर्यामपि—

उदक्या सूतिका वाऽपि मृतास्याद्यदि तां तदा ।
आशौचे त्वनतिक्रान्ते दाहयेदन्तरा यदि ॥
उद्धृतेन तु तोयेन स्नापयित्वा तु मन्त्रतः ।
आपोहिष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाश्चतसृभिः ॥
पवमानानुवाकेन यदन्तीति च सप्तभिः ।
ततो यज्ञपवित्रेण गोमूत्रेणाथवा द्विजः ।
स्थापयित्वाऽन्यवसनेनाच्छाद्य शवधर्मतः ॥
दाहादिकं ततः कुर्यात्प्रजापतिवचो यथा ॥

'पवमानः सुवर्चनः' इति पवमानानुवाकः । 'यदन्ति यच्च दूरकम्' इति सप्त ऋचः । यज्ञपवित्रम् 'आपो अस्मान' इति । इत्यादिमन्त्रैः पूर्वोक्तद्रव्यैश्च प्रेतां रजस्वलां संस्नाप्य त्रिरात्रमध्येऽपि दाहः कार्यः । अत्र च प्रायश्चित्तमुक्तं बौधायनेन—

अन्तरिक्षे मृता ये च वन्हौ वाऽथ जलेऽपि वा ।
उदक्या सूतिका चैव चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥ इति ।

अत्र च उदक्या चरेदित्यस्योदक्यापुत्रादिर्यथोक्तं प्रायश्चित्तं गवादिप्रत्याम्नायेन कृत्वौर्ध्वदेहिकं कुर्यादित्यर्थः ।

धर्मप्रदीपेऽपि सूतिकाशुद्धिमभिधायोक्तम्—

कारयेयुः स्त्रियाः स्नानमुदक्यायास्तथैव च ।
तस्याः पापविशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रान्पञ्चदशाचरेत् ॥ इति ।

प्रयोगसारेऽपि—

उदक्यामरणे प्राप्ते पञ्चगव्येन यत्नतः ।
संस्नाप्य ब्राह्मणैर्दर्भैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः ॥
चतुर्दशातिकृच्छ्राणि चरित्वा शुद्धिमाप्नुयात् । इति ॥

इदं त्वापद्विषयम् । वस्तुतस्तु त्रिरात्रानन्तरमेव संस्कारमाह वृद्धशातातपः—

रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारादीनि नाचरेत् ।
ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्स्नातायाः शवधर्मेण दाहयेत् ॥ इति ।

तथा प्रेत मञ्जर्यामपि—

रजस्वलायां प्रेतायां न संस्कारोदकक्रियाः ।
स्थापयित्वा त्रिरात्रं तु शवधर्मेण दाहयेत् ॥

यावता त्रिरात्रपूर्त्तिर्भवतीत्यर्थः ।

अथ पञ्चकमृतसंस्कारः ।

दिवोदासे गरुडपुराणे—

आदौ कृत्वा धनिष्ठार्धमेतन्नक्षत्रपञ्चकम् ।
रेवत्यन्तं सदा दुष्यमशुभं सर्वदा भवेत् ॥
दाहस्तत्र न कर्तव्यो विषादः सर्वजातिषु ।
न जलं दीयते तस्य ह्यशुभं सर्वदा भवेत् ॥
पञ्चकानन्तरं कार्यं कर्तव्यं सर्वमन्यथा ।
पुत्राणां गोत्रिणां तस्य संतापो ह्युपजायते ॥
गृहे हानिर्भवेत्पृष्ठे ऋक्षेष्वेषु मृतस्तु यः ।
ऋक्षाणामथ नो मध्ये दाहस्तु विधिपूर्वकः ॥
क्रियते मानुषाणां तु सद्यआहुतिकारणात् ।
विप्रैर्नियमतः कार्यो मन्त्रैस्तु विधिपूर्वकः ॥
शवस्य तु समीपे तु क्षेप्तव्याः पुत्तलास्ततः ।
दर्भमयाश्चत्वारः ऋक्षमन्त्राभिमन्त्रिता ॥

ततो दाहः प्रकर्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सह ।
सूतकान्ते सुतैः कार्यं दानं शान्तिकपौष्टिकम् ।
एवं कृते विधौ तस्य स प्रेतो लभते गतिम् ।
बालवृद्धस्य यूनश्च पञ्चकेषु मृतस्य च ॥
विधानं यो न कुर्वीत विघ्नस्तस्य प्रजायते ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

कुम्भमीनास्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते ।
न तस्योर्ध्वगतिर्दृश्या सन्ततौ न शुभं भवेत् ॥
न तस्य दाहः कर्तव्यो विनाशः स्वेषु जातिषु ।
पञ्चकानन्तरं कार्यं कार्यं दाहादिकं खलु ॥
अथवा तद्दिने कार्यो दाहस्तु विधिपूर्वकम् ।
क्रियते मानुषाणां तु सद्यः सन्ततिकारणात् ॥
विप्रस्य नियतः कार्यो दाहस्तु विधिपूर्वकम् ।
धनिष्ठा पञ्चके जीवो मृतो यदि कथञ्चन ॥
त्रिपुष्करे याम्यभे च कुलजान्मारयेद् ध्रुवम् ।
तत्रानिष्टविनाशार्थं विधानं समुदीर्यते ॥
दाहदेशे शवं नीत्वा स्नापयेच्च प्रयत्नतः ।
दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पञ्चोर्णासूत्रवेष्टिताः ॥
यवपिष्टेनानुलिप्तास्ताभिः सह शवं दहेत् ।
प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः ॥
प्रेतहर्ता पञ्चमश्च नामान्येतान्यनुक्रमात् ।
प्रथमां शिरसि न्यस्य द्वितीयां नेत्रयोर्न्यसेत् ॥
तृतीयां वामकुक्षौ तु चतुर्थीं नाभिमण्डले ।
पञ्चमीं पादयोर्न्यस्य तत्र पञ्चाहुतीर्हुनेत् ॥
दत्वा चोदकधारां तु निर्दहेच्च ततः शवम् ।
सूतकान्ते ततः पुत्रः कुर्याच्छान्तिकपौष्टिकम् ॥

कांस्यपात्रस्थितं तैलं वीक्ष्य दद्याद् द्विजन्मने ।
ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रवरुणप्रीतये ततः ॥
माषमुद्गयवव्रीहिप्रियङ्ग्वादि प्रयच्छति ।
स्वर्णदानं रुद्रजाप्यं लक्षहोमो द्विजार्चनम् ॥
गोभूदानं षडंशेन कुर्याद्दोषोपशान्तये ।

बौधायनीयशान्तिसर्वस्वे—

ये पञ्चके मृता विप्रास्तेषां शान्तिं विधानतः ।
अतीते सूतके कुर्यात्केचित्तद्दक्षयोगतः ॥
स्वगृह्योक्तविधानेन कृत्वाऽग्नेः स्थापनं ततः ।
यमादिभ्यो निरुप्याथ श्रपयित्वा पृथक् पृथक् ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै क्रमात् ॥
एकैकामाहुतिं हुत्वा चान्ते स्विष्टकृदादिकम् ।
कृष्णाङ्गां कृष्णवस्त्रां च हेमनिष्कसमन्विताम् ॥
दद्याद्विप्राय शान्ताय प्रीतो भवतु मे यमः ।

अत्र च मूलादर्शनादन्यथैव विभावितो विधिः केनचित् ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि तन्मुखे ।
न्यस्याहुतित्रयं दद्यात्कर्ता वह वपामिति ॥
ततो निर्हरणं कुर्यादेष साग्नेर्विधिः स्मृतः ।
इतरं निखनेदेव जले वा प्रतिपादयेत् ॥
द्विपादर्क्षमुखे तद्वद्धिरण्यशकलं मुखे ॥ इति ।

अथ त्रिपादर्क्षमृतसंस्कारः ।

स च यद्यपि पृथक् न श्रूयते तथाऽपि पञ्चकविधिना त्रिपु-

ष्करविधिना वाऽत्र संस्कारः कर्तव्यः । शान्तिकं च तथैव कार्यम् । परन्तु कर्तव्यप्रतिमादौ त्रित्वसंख्या कार्या ।

पञ्चकस्य विधानेन त्रिपादर्क्षमृतं नरम् ॥
संस्कुर्याच्छान्तिकं चान्ते तद्वत्कुर्वीत पुत्रकान् ॥

इतिस्वर्गसोपानपद्धतौ स्मृत्यन्तरवचनात् ।

अथ देशान्तरमृताहिताग्निसंस्कारः ।

तत्र दिवोदासप्रकाशे ब्रह्मपुराणम्—

आहिताग्नौ विदेशस्थे मृते सति कलेवरम् ।
निधेयं नाग्निभिर्यावत्तदीयैरपि दह्यते ॥
तावच्च दक्षिणाग्नौ च कुशैरास्तीर्य वेदिकाम् ।
अधोमुखीं तु समिधं कारयित्वा विधानवत् ॥
परकीयेन वत्सेन दुग्ध्वा तां गां च तद्गृहे ।
गोक्षीरेणाथ तेनैव जुहुयादग्निहोत्रकम् ॥
पश्चादग्नीन्समारोप्य यज्ञभाण्डानि तान्यपि ।
उपयच्छेत विप्राय ततो दपदमेव हि ॥
मथित्वाऽग्निप्रणयनं कृत्वा तत्कुणपं दहेत् ।

देशान्तरमृतस्य कृतलौकिकाग्निदाहस्यापि तदस्थ्नामपि यज्ञपात्रैर्दाहः कार्यः ।

तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

विदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्यज्य सर्पिषा ।
दाहयेदूर्णयाऽऽच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥
अस्थ्नामलाभे पर्णानि शकलान्युक्तयाऽऽवृता ।
दाहयेदुक्तसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकम् ॥

अथ प्रोषितस्य जीवन्मृतानाकर्णने संस्कारः ।

जातूकर्ण्यः—

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव चागमः ।
ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
तदानीमेव सर्वाणि प्रेतश्राद्धानि सञ्चरेत् ॥ इति ।

तथा दिवोदासे—

देशान्तरं गतः कश्चित्पुनर्व्याहृत्य नागतः ।
पुत्रस्तस्य न जानाति जीवन्तं च तथा मृतम् ॥
वृद्धस्य दशवर्षाणि यूनः पञ्चदशैव तु ।
प्रमादाद्वर्षमेकं तु ततो नारायणो बलिः ॥ इति ।

जटमल्लविलासेऽपि—

अनाकर्णितवार्त्तस्य प्रोषितस्य पितुः सुतः ।
ऊर्द्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षादौर्द्ध्वदेहिकमाचरेत् ॥

पितृव्यतिरिक्तविषये बृहस्पतिः—

यस्य न श्रूयते वार्ता यावद् द्वादशवत्सरम् ।
कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवधारणम् ॥

कालादर्शेऽपि —

अन्येषां द्वादशादब्दात्पूर्वमुक्तैव तत्तिथिः ॥ इति ।

अत्र व्यवस्थामाह प्रयोगसारः—"पूर्ववयस्के प्रोषिते एकविंशत्यब्दादूर्द्ध्वं, मध्यमवयस्के पञ्चदशाब्दादूर्द्ध्वम्, अन्त्यवयस्के द्वादशादूर्द्ध्वं चान्द्रायणत्रयं त्रिंशत्कृच्छ्राणि चरित्वा पश्चात्संस्कारं कुर्यात्" इति।

अस्य च पैतृमेधिकारम्भकाल उक्तो जाबालिना—

यन्मासे यत्र दिवसे यो गतस्तस्य तद्दिनम् ।
कुर्यात्प्रतिकृतेर्दाहं दिनाज्ञानेऽपि तत्कुहूः ॥

अथ कृतौर्द्ध्वदेहिकस्यापि प्रत्यागतस्य संस्कारः ।

तत्र वृद्धमनुः—

जीवन् स्यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्ज्य तम् ॥
उद्धृत्य स्नापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥
द्वादशाहं व्रतं कुर्यात्त्रिरात्रमथवाऽस्य तु ।

स्नात्वोद्वहेततां भार्यामन्यां वा तदलाभतः ॥
अग्नीनाधाय विधिवद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥
इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्ततः ॥ इति ।

आहिताग्नेर्यत्र पुरोडाशस्तत्रानाहिताग्नेश्चरुः ।

तथाच गृह्यप्रायश्चित्ते—

"य एवाहिताग्नेः पुरोडाशास्त एवानाहिताग्नेश्चरवः" इति ॥

कालादर्शेऽपि—

यद्यागच्छेत्पुमाञ्जीवन्पैतृमेधिकसंस्कृतः ।
घृतमध्ये स्थापयित्वा तमुत्थाप्य शुभे क्षणे ॥
संस्कृतं जातकर्माद्यैरुपनीतं विधानतः ।
द्वादशाहं त्रिरात्रं वा विहितोपोषणव्रतम् ॥
गिरावागत्य पूर्वां वा तदभावे परां स्त्रियम् ।
ऊढवन्तं च संस्कुर्याच्चरुणाऽऽयुष्मतेन च ॥

अत्र प्रोषिते जीवत्येव तद्वार्तानाकर्णने मिथ्यैव मरणाकर्णने वा तत्संस्कारे क्रियमाणे पत्न्यपि यदि सहगमनं करोति, तदा तस्यास्तद्वैधं सहगमनं भवत्येव, भर्तृमरणज्ञानस्यैव सहगमननिमित्तत्वात् । तत्प्रमात्वस्य तु गौरवेणोपादानसम्भवात् प्रतीक्षाकालविधायकशास्त्रबाधाच्च ।

अत एव मार्कण्डेयपुराणे—कुवलयाश्वचरिते पातालकेतुना मिथ्यैव कुवलयाश्वमरणे उक्ते मदालसायाः प्राणत्यागः संस्कारश्च लिङ्गं दृश्यते । पुत्रावूचतुः—

ततस्स राजा संस्कारं पुत्रपत्नीमलंभवत् ।
निर्गम्य च बहिस्तातो ददौ पुत्राय चोदकम् ॥ इति ।

तेन यथा मरणज्ञानं तत्संस्कारे निमित्तं तथा सहगमनस्यापि निमित्तमिति । अत एव तादृशमरणे स्त्रियाः श्राद्धादावपि—

अग्रतः पृष्ठतो वाऽपि तद्व्रत्या म्रियते तु या ॥

इत्यादिना निर्णयः पूर्वमुक्त एव ।

तथा—

स्नात्वोद्वहेत तां भार्यामन्यां वा तदलाभतः ।

इत्यनेनापि सहगमनादिना तन्मरणे तदलाभो भवतीति सूचितम् ॥

अथ यथोक्तसंस्कारसंस्कृतस्य पिण्डोदकदानविधिः ।

तत्र पारस्करः—

"मृन्मये तां रात्रिं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः प्रेतात्र स्नाहि पिबेदं क्षीरम्" ॥

धर्मप्रदीपेऽपि—

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ।

मत्स्यपुराणेऽपि—

यस्मात्प्रेतपुरं प्रेतो द्वादशाहेन नीयते ।
गृहपुत्रकलत्रं च द्वादशाहं स पश्यति ॥
तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।
सर्वथा तापशान्त्यर्थमध्वश्रमनाशनम् ॥

अथ अवयवपिण्डदानविधिः ।

ब्रह्मपुराणे—

मृन्मयं भाण्डमादाय नरः स्नातः सुसंयतः ।
सुशुद्धं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥
ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्दिशि ।
तण्डुलप्रसृती तत्र प्रक्षाल्य द्विः पचेत्स्वयम् ॥
सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रं केशकीटविवर्जितम् ।
द्वारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वा गौरमृत्तिकाम् ॥
तत्पृष्ठे संस्तरेद्दर्भान् ग्राम्याग्रानदेशसम्भवान् ।
ततोऽवनेजनं दद्यात्संस्मरेद्गोत्रनामनी ॥

तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः सिञ्चितं तत्समेव हि ।
दद्यात्प्रेताय पिण्डं तु दक्षिणाभिमुखः स्थितः ॥
फलमूलगुडक्षीरतिलमिश्रं तु कुत्रचित् ।
अर्घैः पुष्पैस्तथा दीपैर्धूपैस्तोयैश्च शीतलैः ॥
ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ।
प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्बाष्पमयी शिखा ॥
तावत्स सम्मुखस्तिष्ठेत्सर्वं तोये क्षिपेच्चतः ।
दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु ॥

लाहरे वृद्धप्रचेताः—

नवान्यादाय भाण्डानि आलुकं चरुकं तथा ।
तोयार्थं तु ततो गच्छेत्गृहीत्वा पुरुषं पुरः ॥
गृहीत्वा लकुटं यत्नात्सर्वदुष्टनिवारणम् ।
ततो गृहं सम्प्रविशेत्प्रेतस्यान्नं तु यत्सदा ॥
तस्य प्रसृतिमादाय कर्तव्या पिण्डकर्मणि ।
द्विःप्रक्षाल्य तु तां सम्यक् चरुं सम्पादयेत्ततः ॥
तं सबाष्पमथादाय दर्भेषु विनिवेशयेत् ।
दक्षिणाग्राश्च दर्भाः स्युः स च वै दक्षिणामुखः ॥
द्वारदेशे प्रदातव्यो न देवायतने क्वचित् ।
पिण्डमुद्धृत्य तत्सर्वं नामगोत्रेण चार्पयेत् ॥
वाग्यतः प्रयतश्चैव तिष्ठेत्प्रेतस्य सन्निधौ ।
ततो बाष्पे निवृत्तेऽस्य नद्यां तु प्रक्षिपेत्तु तत् ॥

अथ पिण्डनिर्वापदेशः ।

तत्र शुनःपुच्छः—

द्वारदेशे प्रदातव्यो देवतायतनेषु वा । इति

वृद्धप्रचेतसा देवतायनं निषिद्धम्—

द्वारदेशे प्रदातव्यो न देवायतने क्वचित् । इति ।

ब्राह्मेऽपि—

द्वारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वै गौरमृत्तिकाम् । इति ।

अत्र च यथासम्भवं विकल्पः ॥

शङ्खोऽपि 'भूमौमाल्यं पिण्डं पानीयमुपले वा दद्युः' ।

अथ पिण्डद्रव्याणि ।

तत्र शुनःपुच्छः—

फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुडेन च ।
तिलमिश्रं तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥
शालिना सक्तुभिर्वाऽपि शाकैर्वाऽप्यथ निर्वपेत् ॥

द्रव्यनियममप्याह स एव—

प्रथमेऽहनि यद् द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ।

कर्तृनियमोऽपि परिशिष्टे—

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥

ब्राह्मेऽपि—

प्रथमेऽहनि यो दद्यात्प्रेतायान्नं समाहितः ।
यत्नेनाहःसु शेषेषु स एव प्रददात्यपि ॥

देशनियमोऽपि परिशिष्टे—

यत्रैको दीयते पिण्डस्तत्र पिण्डान् समापयेत् ।

कर्तृदेशविषये विशेषो मैत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टे—

स्वगृहे विद्यते पुत्रः पिता ग्रामान्तरे मृतः ।
केनापि तत्र चारब्धमग्निपिण्डोदकादिकम् ॥
पुत्रः सञ्चयनात्प्राक्चेद्गच्छेदूर्ध्वं स आचरेत् ।
स्वगृहे तत्र वा सर्वं प्रेतकार्यं सपिण्डनम् ॥

तथा—

भयस्थानेऽथवा मार्गे मृतस्तत्र च संस्कृतः ।
न तिष्ठति जनः पिण्डं तत्र तत्र च वर्त्तयेत् ॥

मन्त्रैर्दाहोऽस्थिसञ्चयनं च संस्कारस्तस्मिन्कृते तत्र च भयादिना स्थातुमशक्तौ यत्र यत्र प्रेतकार्यकृद्गच्छेत्तत्रैव पिण्डोदकदानादि सपिण्डनान्तं समापयेदित्यर्थः ।

इतिश्राद्धकल्पः ॥

तदेवं विरोधे यथाचारमापदनापदादिभेदेन वा व्यवस्थाऽभ्यूहनीया । अन्ये त्वस्य पूर्वापवादत्वमेवाहुः ।

सहगमनेऽपि द्रव्याद्येकत्वनियमो धर्मवृत्तौ—

प्राणांस्त्यजति या नारी भर्तारमनु वै मृता ।
तस्या अपि यथा कुर्यात्पितृसंस्कारसत्क्रियाम् ॥
अग्निश्चरुस्तथा होमो ह्युपस्थानं तथैव च ।
सकृदेव हि कर्तव्यो विना पिण्डं तिलोदकम् ॥
उत्तरीयं शिलापात्रमग्निश्चैव तथा चरुः ।
एकमेव भवेत्कर्ता दम्पत्योः सहयायिनोः ॥
नवश्राद्धं सपिण्डान्तं श्राद्धं षोडशकं तथा ।
एक एव सुतः कुर्याद्दम्पत्योस्तु पृथक् पृथक् ॥ इति ।

पिण्डानां च गात्रपूरकत्वमुक्तं पाद्मे—

शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकाश्च समासतः ॥
गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन यथाक्रमम् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
जानुजङ्घं तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः ॥
दन्तलोमान्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन च ।
दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्ययः ॥ इति ।

एवं दशमपिण्डस्य दशमदिनकर्तव्यताप्राप्तौ वर्णविशेषेणोत्कर्षमाह—

देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि ।
वैश्यानां पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ॥
शूद्राणां दशमः पिण्डो मासे पूर्णे विधीयते ॥ इति ।

अत्रापरो विशेषो विष्णुनाऽभिहितः—'यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः' इति । ब्राह्मणस्य दश, क्षत्रियस्य द्वादश,

वैश्यस्य पञ्चदश, शूद्रस्य त्रिंशदित्यर्थ इति मिताक्षरा ।

तदुक्तं हारे पारस्करेण—

ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।
वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ॥

उक्तसंख्यायामसमर्थान्प्रति संख्यान्तरमाह स एव—

प्रेतेभ्यः सर्ववर्णेभ्यः पिण्डान्दद्युर्दशैव तु ।
श्राद्धकर्मणि संप्राप्ते पिण्ड एको विधीयते ॥

याज्ञवल्क्येन तु पिण्डत्रयमेवाभिहितम्—

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ इति ।

पिण्डपितृयज्ञप्रक्रियया मन्त्रवर्जितया प्राचीनावीतित्वादिरूपया प्रेतायान्नम् अन्नमयः पिण्डो दिनत्रयं देयम् । इति हारमिताक्षरयोरर्थः ।

अत्रेयं व्यवस्था चतुर्णामपि वर्णानां यावदाशौचं विष्णुपारस्कराभ्यां प्रतिपादितं पिण्डदानं मुख्यः कल्पः । तत्राशक्तौ—

देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि ।

इत्यादिब्रह्मपुराणोक्तो दशमपिण्डोत्कर्ष एव मध्यमः कल्पः । तत्राप्यशक्तौ दशदिनेष्वेव दशपिण्डदानमिति जघन्यः कल्पः । पिण्डाल्पत्वबहुत्वाभ्यां प्रेतस्योपकारतारतम्यमिति विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु योगिवाक्यमनुपनीतविषयमित्यनुपदमेव वक्ष्यामः । इहापरं वक्तव्यमेकादशाहश्राद्धविचार एव वक्ष्यते । अत्राशक्तं प्रति पक्षान्तरमप्युक्तं धर्मप्रदीपे—

प्रथमेऽह्नि तृतीये वा पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ।
द्वौ द्वौ पिण्डौ प्रदातव्यौ शेषांस्तु दशमेऽहनि ॥ इति ।

अथ ह्रस्वाशौचे पिण्डविधिः ।

तत्र शातातपः—

आशौचस्य च ह्रासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव तु ।

पारस्करः—

प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा॥

त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽन्हि वस्त्रादि क्षालयेत्तथा॥ इति।

दक्षस्त्वन्यथाऽऽह—

प्रथमेऽहनि तं पिण्डं द्वितीये चतुरस्तथा।

तृतीये पञ्च वै दद्याद्दशापिण्डविधिः स्मृतः॥

ब्रह्मपुराणेऽपि—

त्र्यहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव तु।

द्वितीये त्वन्हि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि॥ इति।

अनयोः पक्षयोस्त्र्यहाशौचे याद्दच्छिको विकल्प इति चिन्तामणिः॥

अथ युद्धहतस्य पिण्डविधिः।

मनुः—

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च।

सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः॥ इति।(म.५।९८।)

यज्ञः पिण्डदानादिरूपः, सन्तिष्ठते समाप्तो भवतीत्यर्थः।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

सद्यःशौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा॥ इति।

अत्र पक्षद्वयेऽप्येकादशाहादिकमेकादशाह एवेति वक्ष्यते॥

अथानुपनीतपिण्डविधिः।

तत्र प्रचेताः—"असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु" इति।

मरीचिरपि—

प्रेतपिण्डं बहिर्दद्याद्दर्भमन्त्रविवर्जितम्।

प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः॥ इति।

एतदप्यनुपनीतविषयमिति मिताक्षरा, पूर्ववाक्यानुरोधात्।

अत्रानुपनीतस्य त्रिवर्षस्य कृतचौलस्य च त्रिरात्रमाशौचं, दाहोदक-दाने त्वनित्ये,

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात् तूष्णीं संस्कारमेव च ।
सर्वेषां कृतचूडानां नाम्नि वाऽपि कृते सति ॥ (म.५।७०।)

इति लौगाक्षिवचनात् ,

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाम्नि वापि कृते सति ॥

इति मनुवचनाच्च । तथा पिण्डोऽपि विहितः प्रचेतसा—'अ-संस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्' इति । तस्य च त्रिरात्रव्यापि-त्वम् , 'यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः' इति विष्णुव-चनात् । तथाचानुपनीतस्यापि पिण्डत्रयदानमित्यागतम् । तदेव च स्पष्टीकृतं याज्ञवल्क्येन—

(१)पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ इति ।

एवं तावत्प्रेतोपकारतारतम्यं दशपिण्डविधिना विकल्पो वाऽस्य न दोषः, प्रत्युतानेकप्रचेतोविष्ण्वादि वाक्यैकमूलत्वकल्पनालाघवमेव गुणः । किञ्च प्रचेतोवाक्यविहितपिण्डमात्रस्यावच्छेदकसं-ख्याकाङ्क्षायां 'प्रेतायान्नं दिनत्रयम्' इत्यपेक्षितसंख्याविधानमपि स्यात् । न च विष्णुवाक्यानुरोधात्त्रिरात्रव्यापित्वेनास्य त्रित्वसं-ख्या लब्धैवेति किमनेनेति वाच्यम् । अर्थप्राप्तायास्तस्याः स्पष्ट-विधानेनाकाङ्क्षापूरणमित्युक्तमेवेति ।

दिवोदासेऽपि—

अव्रते निधनं प्राप्ते विप्रादौ शूद्रजातिवत् ।
क्रियाः सर्वाःसमुद्दिष्टाः सपिण्डीकरणं विना ॥
उदकं पिण्डदानं च कृतचूडे विधीयते ॥ इति ।

शूद्रवदित्यनेनामन्त्रकत्वमुक्तम् । उपनयनोत्तरं सर्वेषां स्वजा-

---

(१) 'पिण्डपितृयज्ञप्रक्रियया प्राचीनावीतित्वादिरूपया' ।

त्युक्तमेव । शूद्रस्य तूपनयनाभावात्कुतः प्रभृति जात्याशौचादिप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम्—

अनुपनीतो विप्रस्तु राजा चैवाधनुर्ग्रहः ।
अगृहीतप्रतोदस्तु वैश्यः शूद्रस्त्ववस्त्रयुक् ॥
म्रियते यत्र तत्र स्यादाशौचं त्र्यहमेव तु ।
द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां तु षडाब्दिकम् ॥
पञ्चाब्दिकस्तु शूद्राणां स्वजात्युक्तमतः परम् ॥ इति ।

द्विजन्मनामुपनयनधनुर्ग्रहणप्रतोदग्रहणकालः षडाब्दिकः, शूद्राणां तु वस्त्रग्रहणकालः पञ्चाब्दिकस्तेन शूद्रस्य कृतचौलस्याऽऽवस्त्रग्रहणकालादापञ्चमवर्षात् त्रिरात्राशौचमुक्तं पिण्डदानं च अतऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमित्यर्थः ।

अथ कुमारीणां पिण्डविधिः ।

दिवोदासे मरीचिः—

स्त्रीणाममन्त्रकं कार्यं तथाऽव्रतसुतस्य च ।
प्राग् द्विजातेर्व्रतादेशात्ताश्च कुर्यात्तथैव तत् ॥

ताः क्रियाः तदौर्द्ध्वदेहिकम् । आपस्तम्बोऽपि—

मित्रबन्धुसपिण्डेभ्यः कुमारीभ्य एव च ।
नियमान्मासिकं कार्यं सम्वत्सरमतोऽन्यथा ॥

अतोऽन्यथेति नियमं विना, साम्वत्सरिकश्राद्धमिच्छया कुर्यान्नवेत्यर्थः । कृतचूडाया अनूढायाः पूर्वं क्रियामात्रं पित्रा कार्यमिति श्रीदत्तः। अन्ये तु कृतवाग्दानाया अपि सपिण्डनवर्जं क्रियामाहुः ॥

अथ पाथेयश्राद्धम् ।

तत्र शातातपः—

भूलोकात्प्रेतलोकं तु गन्तुं श्राद्धं समाचरेत् ।
तत्पाथेयं हि भवति मृतस्य मनुजस्य हि ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नेन पुत्रः पाथेयसंज्ञकम् ।

तत्पाथेयं समुद्दिष्टं यातुः प्रेतपुरं प्रति ॥
सर्वेषां तत्समुद्दिष्टमेकोद्दिष्टं नवादिवत् ॥ इति ।

नवादिवत् नवश्राद्धवदित्यर्थः ।

अथास्थिसञ्चयनम् ।

तत्र सम्वर्तः—

प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।
अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥ इति ।

विष्णुः'—चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्यात्तेषां गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः' इति ।

पैठीनसिः—

गत्वाऽरण्ये चतुर्थेऽह्नि पूर्वाह्णे त्वस्थिसञ्चयः ।

कात्यायनोऽपि—

अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थ्नां सञ्चयनं भवेत् ।

एवं कालनानात्वे वर्णविशेषेण व्यवस्थोक्ता दिवोदासनिबन्धे ब्रह्मपुराणेन—

कुर्युस्तृतीये विप्रस्य चतुर्थे क्षत्रियस्य च ।
पञ्चमे वैश्यजातेस्तु शूद्रस्य दशमेऽहनि ॥
अस्थ्नां तु सञ्चयः प्रेते क्रियते देशगौरवात् ।

त्र्यहाद्याशौचेऽपि विशेष उक्तस्तत्रैव—

त्र्यहाशौचे द्वितीयेऽह्नि कर्तव्यस्त्वास्थिसञ्चयः ।
सद्यःशौचे तत्क्षणं तु कर्तव्य इति निश्चयः ॥

अस्थ्यादिदाहे विशेषमाह शौनकः—

पालाशेष्वस्थिदाहे च सद्यः सञ्चयनं भवेत् ।

भृग्वादिमरणे तु द्वितीयदिने—

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

इति मनुस्मरणात् । यत्तु सर्वपक्षाणां सर्वविषयत्वेनोपन्यसनं, तद्व्यवस्थापकवाक्यादर्शनमूलकमिति न श्रद्धेयम् । न च व्यवस्थापक्षे सप्तमनवमदिनपक्षयोर्निर्विषयतास्यादिति वाच्यम् ?

श्राद्धचिन्तामणिना—

सप्तमे वैश्यजातेस्तु नवमे शूद्रजन्मनः ।

इत्यस्यैव पाठस्यादरणात् । अत्र वारनक्षत्रनिषेधोऽपि यमेनोक्तः—

भौमार्कमन्दवारेषु तिथियुग्मेषु वर्जयेत् ।
वर्जयेदेकपादर्क्षे द्विपादर्क्षेऽस्थिसञ्चयम् ॥
प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादर्क्षे विशेषतः ॥ इति ।

तदेतद्दाहदिनादेव यथोक्तादिने कार्यमित्याहाङ्गिराः—

अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः ।
शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्तु यथाविधि ॥ इति ।

साग्निकानग्निकयोः सूतकं संस्कारोत्क्रान्तिदिनादेव, सञ्चयनं तूभयोरपि संस्कारदिवसादेवेति लाहरः ॥

अथेतिकर्तव्यता ।

ब्रह्मपुराणे—

स्नात्वा त्रिरात्रं कुर्वन्ति प्रेतायोदकतर्पणम् ।
श्मशाने देवतायोगं चतुर्थे दिवसे ततः ॥
भवन्ति पूजिता यस्मात्तत्रस्थाः शङ्करादयः ।
नमः क्रव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा ॥
येऽस्मिन्श्मशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः ।
तेऽस्मत्सकाशाद् गृह्णन्तु बलिमष्टाङ्गमुत्तमम् ॥
एवं कृत्वा बलीन् सर्वान्क्षीरेणाभ्युक्ष्य वाग्यतः ।
ततो यज्ञियवृक्षोत्थां शाखामादाय वाग्यतः ॥
अपसव्यं क्रमाद्वस्त्रं कृत्वा कश्चित्सगोत्रजः ।
प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति प्रधानाङ्गोद्भवानि च ॥
पञ्चगव्येन सुस्नाप्य क्षौमवस्त्रेण वेष्ट्य च ।
प्रक्षिप्य मृन्मये भाण्डे नवे साच्छादने शुभे ॥
अरण्ये वृक्षमूले वा शुद्धे संस्थाप्य तान्यथ ।

तस्स्थानाच्छनकैर्नीत्वा कदाचिज्जाह्नवीजले ॥
काश्चित्क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा समाहितः ।
गृहीत्वाऽस्थीनि तद्भस्म नीत्वा तोये विनिक्षिपेत् ॥ इति ।

इतोऽपि विशेषोऽन्यतोऽवगन्तव्यः । अत्र विशेषमाह शौनकः—

अजिनं कम्बला दर्भा गोकेशाः शाणमेव च ।
भूर्जपत्रं ताडपत्रं सप्तध वेष्टनं स्मृतम् ॥
हैमं च मौक्तिकं रौप्यं प्रवालं नीलकं तथा ।
निक्षिपेदस्थिमध्ये तु शुद्धिर्भवति नान्यथा ॥
ततो होमं प्रकुर्वन्ति तिलाज्येन विचक्षणः ।
उदीरतेति सूक्तेन हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥
ततो गत्वा क्षिपेत्तीर्थे स्पर्शदोषो न विद्यते ।
मूत्रं पुरीषाचमनं कुर्वन्नास्थीनि धारयेत् ॥
हेमश्राद्धं ततः कुर्यात्पितॄनुद्दिश्य यत्नतः ।
पिण्डदानं प्रकुर्वीत ततश्च तिलतर्पणम् ॥ इति ।

अथासम्बन्ध्यस्थिवहने प्रायश्चित्तं ब्रह्मपुराणे—

मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।
अस्थीन्यन्यकुलोत्थानि नीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां नयन्ति गङ्गामपि ये तु केचित् ।
सद्भावकस्यापि दयाभिभूतास्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि ॥
कुलद्वयं चाप्यथ वर्जयित्वा मातापित्रोर्जन्मभूम्याश्रितं च ।
अस्थीनि चान्यस्य वहन्नयन् वा भाग्यक्षयं लभते दुष्कृतं च ॥

अथ नवश्राद्धानि ।

तत्राङ्गिराः—

प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमे तथा ।
नवमैकादशे चैव नवश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥

वशिष्ठोऽपि—

सप्तमेऽह्नि तृतीये च प्रथमे नवमे तथा ।

एकादशे दिनेऽपि स्युर्नवश्राद्धानि षट् तथा ॥

एतेषां वर्णविशेषे व्यवस्थोक्ता भविष्यत्पुराणे—

नव सप्त विशां राज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् ।
आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः ॥

अत्र च 'आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षट्'इति वचनेन सर्वशाखीयब्राह्मणानां षडेवेति प्राप्ते शाखाविशेषेण व्यवस्थामाह शिवस्वामी—

नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः ।
आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषा तैत्तिरीयिणाम् ॥ इति ।

सचायं व्यवस्थापक्षोऽत्र पक्षद्वयस्य व्यवस्था शिवस्वामिना दर्शितेत्यनेन माधवाचार्यैरप्यङ्गीकृतः । यत्तु केनचिदाश्वलायनानामपि षडेव नवश्राद्धानि प्रयोगे प्रतिपाद्यान्तिमाभिधानानन्तरं शिवस्वामिमते नैतत्तन्मते पञ्चैव नवश्राद्धानिपूर्वोक्तानीत्यभिहितं, तच्छिवस्वामिवचनस्य व्यवस्थापकत्वेन विशेषत्वमनभिसन्धायाङ्गिरोवचनेन तुल्यविषयतामवगत्याष्टदोषदुष्टविकल्पाश्रयणेन स्वस्य मीमांसाभिनिवेशख्यापनमेव कृतमिति मन्यामहे । किञ्च—

यत्राश्वलायनेनोक्तो विशेषः कोऽपि न स्वयम् ।
तत्र बौधायनं ग्राह्यं बह्वृचादिभिरादरात् ॥

इत्यादिवाक्येनाश्वलायनाभ्यर्हिततरेण बौधायनेनापि पञ्चैव नवश्राद्धानि प्रतिपादितानि । यथा—"मरणाद्विषमदिनेष्वेकैकनवश्राद्धं कुर्यादानवमाद्यन्नवमं विच्छिद्येतैकादशेऽह्नि कुर्यात्" इति । व्याकृतं चैतन्मदनपालेन—'आनवमादित्यस्याभिविधौ नवमभिव्याप्य नवश्राद्धं कुर्यात् । नवमदिनकर्तव्यं नवश्राद्धं कुर्यात् । नवमदिनकर्तव्यं नवश्राद्धं यद्यन्तरितं तर्हि तदेव तदेकादशेऽह्नि कुर्यादिति ।

केचित्पञ्चैव नवमं भवेदन्तरितं यदि ।
एकादशेऽह्नि तत्कुर्यादिति स्मृतिकृतो विदुः ॥

इति वसिष्ठस्मरणात् तेनापि पञ्चैव नवश्राद्धान्याश्वलायनानां प्रतीयन्ते। अपि च एकादशादिनकर्तव्यं नवश्राद्धमभिधाय शिवस्वामिमते नैतदिति वदता एकादशदिनकर्तव्यमेव शिवस्वामिनोऽनभिमतमिति कथमवधारितम्। तद्वाक्यविहितपञ्चसंख्यायाः प्रथमदिनकर्तव्यहानेनाप्युपपत्तेः। तथासति च 'मरणदिनाद्विषमदिनेषु' इति बौधायनीयवाक्येनापि एकमूलकता स्यादित्यलम्।

अथ यस्यकस्यापि नवश्राद्धस्यान्तराये निर्णयमाह कण्वः—

नवश्राद्धं मासिकं च यद्यदन्तरितं भवेत्।
तत्तदुत्तरसातन्त्र्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते॥

सातन्त्र्यं समानतन्त्रत्वम्, उत्तरनवश्राद्धदिनमिति यावत्।

धर्मप्रदीपेऽपि—

दैवाद्यदि नवश्राद्धमतीतं प्रथमेऽहनि।
तृतीयेऽहनि कर्तव्यं विषमे वाऽप्यसम्भवात्॥

अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव—

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे।
नवश्राद्धं न कुर्वीत त्रिपादे पञ्चके तथा॥

नवश्राद्धे द्रव्यमाह ऋष्यशृङ्गः—

नवश्राद्धं सपिण्डत्वं पक्वान्नेन समाचरेत्।
एकोद्दिष्टादिकं चान्यद्यथाशक्ति न हापयेत्॥

अथोदकदानम्।

ब्रह्मपुराणे—

एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकं च दीयते।
द्वितीये द्वौ तृतीये त्रींश्चतुर्थे चतुरस्तथा॥
पञ्चमे पञ्च षट् षष्ठे सप्तमे सप्त चैव हि।
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवव दशमे दश॥

येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।
तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥
जात्युक्ताशौचतुल्यास्तु वर्णानां क्वचिदेव तु ।
देशधर्मान्पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान्त्रपत्यपि ॥

वृद्धप्रचेताः—

दिने दिनेऽञ्जलीन्पूर्णान्प्रक्षिपेत्प्रेतकारणात् ।
तावद्वृद्धिश्च कर्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ॥

प्रचेताः—

नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥
सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्दशाञ्जलीन् ॥
द्वादश क्षत्रिये दद्याद्वैश्ये पञ्चदश स्मृताः ।
त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेद् गृहम् ॥
ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत् ॥

हारे आदित्यपुराणे—

आदौ तु वस्त्रं प्रक्षाल्य तेनैवाच्छादितस्ततः ।
कर्तव्यं तु सचैलं तु स्नानं सर्वमलापहम् ॥
ततः पाषाणपृष्ठे तु सर्वैर्देयं तिलोदकम् ।
एकेनैकेन देयास्तु विप्रायाञ्जलयो दश ॥
राज्ञे द्वादश देयास्तु वैश्याय दश पञ्च च ।
त्रिंशच्छूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिगताय च ॥
अपसव्यं ततः कृत्वा वस्त्रयज्ञोपवीतके ।
दक्षिणाभिमुखैर्विप्रैर्देयं तोयाञ्जलित्रयम् ॥
वामाङ्गुष्ठप्रवाहेण भूपात्रेवाथवा क्वचित् ।
असावमुकगोत्रस्तु प्रेतस्तृप्यत्विदं पठन् ॥

अत्र च विप्रादिभ्यो दशादिसंख्या-तज्जलाञ्जलिदानमेकं कर्म, अञ्जलित्रयदानं तु कर्मान्तरम्। यद्वा प्रत्यहं देयस्याञ्जलेः संकलनैषेति लाहरः।

कात्यायनोऽपि—

अथानपेक्षमेत्यापः सर्व एव शवस्पृशः।
स्नात्वा सचैलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले॥

विष्णुः-निर्हृत्य बान्धवाः प्रेतं संस्कृत्यापदक्षिणं चितिमभिगम्य सवाससो निमज्जनं कुर्युः, प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वैकं पिण्डं कुशेषु दद्युः। विशेषमाह गौतमः—'प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमेषूदकक्रिया' इति।

अत्र मन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः—

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः। (३।१।५)

कात्यायनः—

गोत्रनामप्रदान्ते च तर्पयामीत्यहं वदेत्।
दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा सलिलं तु पृथक् पृथक्॥

वसिष्ठः—'सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीरन् युग्मा दक्षिणामुखाः'। बैजवापः-"उदकं दत्त्वा सकृदुन्मज्ज्याप्सु सव्यपाणेः कनिष्ठयाऽवलिखति कनिष्ठं पाणिमितरस्मिन्नेकमुदकाञ्जलिं प्रेताय दद्युरमुष्मै स्वधा" इति। शङ्खः—'अपसव्ये वासोयज्ञोपवीते कृत्वाऽञ्जलिना वा शनैतत्ते उदकमित्युक्त्वा' इति।

अत्रापवादमाह याज्ञवल्क्यः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता न वा॥ इति।

मनुरपि—

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥ (म. ५।८८)

वृद्धमनुः—

क्लीबाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना व्रात्या विकर्मिणः।

गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥ इति ।

अथोदकानर्हाः-तेच पाखण्ड्यनाश्रितादयो दाहाद्यनर्हगणनवेलायामेव प्रतिपादिताः ।

अथाशौचादिनकर्तव्यधर्माः ।

ऋष्यशृङ्गः—

न स्वधां च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके ।
भाषिते तच्च ते पिण्डयन्नदत्तस्य पूरकम् ॥
यस्य न ज्ञायते गोत्रं नाम्ना तत्पिण्डमाहरेत् ।

धर्मप्रदीपेऽपि—

अष्टादश च वस्तूनि प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् ।
आशिषो द्विगुणा दर्भाः स्वस्त्यस्तु प्रणवस्तथा ॥
अग्नौकरणमुच्छेषश्राद्धं वा वैश्वदेविकम् ॥
विकिरं च स्वधाकारः पितृशब्दस्तथैव च ।
अनुशब्दं न कुर्वीत उल्लेखनमथोल्मुकम् ।
अपोनिषेवणं चैव आवाहनमनुव्रजम् ॥ इति ।

मरीचिः—

प्रथमेऽन्हि तृतीयेऽन्हि सप्तमे नवमे तथा ।
ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ।

ज्ञातिभिः सपिण्डैरित्यर्थः ।
तेनासपिण्डानां सूतकान्नभोजने दोषः ।

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ॥

इति यमस्मरणात् । उभयत्र जननमरणयोः ।
दशाहानीत्याशौचकालोपलक्षणम् ।

कुलस्य सूतकयुक्तस्यान्नमसपिण्डैर्न भोक्तव्यमित्यर्थः ।
सपिण्डानां पुनर्भोजने न दोषः ।
सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ॥

इति तेनैवाभिधानात् । इहापरमपि वक्तव्यं विस्तरभयान्नो-च्यते ।

अथ मरणाशौचे ताम्बूलमपि न भक्षणीयम् ।

तथा सङ्ग्रहे—

मातापित्रोः क्षयश्राद्धे तथैव क्षयसूतके ।
ताम्बूलं चर्वयेद्यस्तु पितृहा स निगद्यते ॥

आश्वलायनः "नैतस्यां रात्रावन्नं पचेयुस्त्रिरात्रमक्षाराळवणाशिनः स्युः । द्वादशरात्रं महागुरुषु । ये त्वक्षारमिति, ळवणाविशेषणमित्याहुस्ते ळवणरसज्ञानशून्या रसनेन्द्रियहीना लोकोक्त्यैव निरस्ताः । किञ्च 'अक्षाराळवणाशिन' इत्यत्राळवणाशिन इति नञमप्यपश्यन्तश्चक्षुर्हीना एव स्फुटम् । न च ळवणातिरिक्तं क्षारं नास्त्येवेति वाच्यम् ।

अग्निपुराणे—

क्षारं क्षौद्रं च ळवणं मधु मांसं तथैव च ।
तिलमुद्गादृते शैब्यं माषगोधूमकोद्रवाः ॥
चीनकं देवधान्यञ्च चणकं च तथैक्षवम् ।
स्विन्नधान्यं तथौषध्यमेष क्षारगणः स्मृतः ॥

अन्यत्रापि—

गोक्षीरं गोघृतं चैव धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
अक्षाराः कथिता ह्येते क्षाराश्चान्ये प्रकीर्तिताः ॥ इति ।
कूष्माण्डं चणका राजमाषाश्चैव मसूरिकाः ।
ऐक्षवं चैव कुल्माषा माषधान्यं कपित्थकम् ॥
मूलकं मधु माधूकं चिञ्चिणी राजिका निशा ।
द्रव्याणि दशचत्वारि क्षाराण्येतानि वर्जयेत् ॥
व्रतोपवासदिवसे पारणासु च सर्वदा ।
पुण्येषु चैव मासेषु तथाऽऽशौचादिनेष्वपि ॥

इत्थं विवस्वान्राजेन्द्र मनुं समुपदिष्टवान्।

इति पद्मपुराणवचनात्।

गौतमः—

"मत्स्यमांसादि न भक्षयेयुराप्रदानात्"।

यावच्छ्राद्धे मांसं दीयते तावन्न भोज्यं नवश्राद्धेषु च तन्निषेधात्,

नवश्राद्धेषु सर्वत्र न मांसं दीयते बुधैः। इति।

अधःशय्यासनादीनामुपभोगादिवर्जिताः।

अक्षाराऌवणान्नाः स्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा॥

अधःशय्यासना इति खट्वापीठादिनिवृत्तिः।

अङ्गिराः—

ब्रह्मचर्यं क्षितौ स्वापस्त्याज्यं मीमांसनं च तैः।

ब्रह्मचर्यं मैथुनाभावः।

विष्णुपुराणे—

शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं संयोगो न तु योषिताम्॥

यथाऽस्थिसञ्चयात्प्रागिष्यते तथाऽस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमपि सपिण्डानामिदं सर्वं नेष्यत इत्यर्थः।

दिवा नक्तं च भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभ।

ब्राह्मे—

आशौचमध्ये यत्नेन भोजयेच्च स्वगोत्रजान्।

मार्कण्डेये—

प्रथमेऽन्हि तृतीयेऽन्हि सप्तमे नवमेऽथ वा।

वस्त्रत्यागं बहिः स्नानं कृत्वा दद्यात्तिलोदकम्॥

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसम्वाहनं च यत्।

तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्नन्ति स्वबान्धवाः॥

अथाशौचिनां विहितनिषिद्धानि।

तत्र कश्यपः—एषूहस्सु ब्राह्मणो नयजेन्न याजयेन्नाधीयीत नाध्यापयेन्न प्रतिगृण्हीयात् ।

जाबालः—

सन्ध्यापञ्चमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च ।
तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥

सन्ध्याया न स्वरूपतस्त्यागोऽपितु मन्त्रवत्याः । नैत्यकं स्नानजपादि । स्मृतिकर्म श्राद्धादि ।

मनुः—

जननाद्दशरात्रं च शावे च समुपस्थिते ।
नाधीयीत द्विजो नित्यं न चैवाकालिकेषु च ॥
महागुरौ द्वादशाहं वेदस्याध्ययनं त्यजेत्(१) ॥ इति ।

सम्वर्तः—

हानिं तेषां प्रकुर्वीत तथा मरणजन्मनोः ।

तेषां पञ्चमहायज्ञानाम् ।

शङ्खः—

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
प्रेतपिण्डक्रियावर्जमाशौचे विनिवर्तते ॥

होमो वैश्वदेवहोमः ।

विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः ।

इति सम्वर्तस्मरणात् । यदपि 'आशौचे होमदानप्रतिग्रहस्वाध्याया निवर्तन्ते' इति विष्णुवचने होमपदं तदपि वैश्वदेवपरमेव । एवं सर्वत्रनिषेधवाक्ये होमपदं वैश्वदेवहोमपरं बोध्यम् । काम्यहोमपरं वा, तस्य प्रतिप्रसवात् । पितृकर्म दर्शश्राद्धादि, प्रेतपिण्डक्रियाविधानात् । त्यक्तोपादानकालश्चोक्तो हारीतेन—

ततस्त्वेकादशदिने यज्ञः स्वाध्ययनानि च ।
प्रवर्तन्ते क्रियाश्चैव इत्येतन्मैत्रिरब्रवीत ॥

(१) अयं श्लोकः मनुस्मृतौ नोपलभ्यते ।

दशाहान्ते पुनः क्रिया' इति च । यमोऽपि—

एकादशेऽह्नि कुर्वीत दानमध्ययनं तपः ।

अत्र एकादशदिने इति 'दशाहान्ते' इति च स्वस्वाशौचान्त्य-दिनानन्तरदिनोपलक्षणार्थम् ।

तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमविवर्जितः ।
क्षत्रियो द्वादशाहं च वैश्यो मासार्द्धमेव च ॥
शूद्रश्च मासमासीत निजकर्मविवर्जितः ॥ इति ।

विष्णुपुराणे—

सर्वकालमुपासीत सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

सन्ध्याविषयेविशेषमाह पुलस्त्यः—

सन्ध्यामिष्टिं चरुंहोमं यावज्जीवं समाचरेत् ।
न त्यजेत्सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥ इति ।

तत्र सन्ध्यायां प्रकारविशेषमप्याह स एव—

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृते द्विजः ॥

अस्यार्थः—

प्राणायाममन्त्रव्यतिरिक्तमन्त्रान् मनसोच्चारयेत् । प्राणायाममन्त्रांस्तु मनसाऽपि नोच्चारयेत् ; किन्तु अमन्त्रमेव प्राणायामं कुर्यात् ।

तदाह भरद्वाजः—

सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायाममन्त्रकम् ।
तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥
गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।
मार्जनं तु नवा कार्यमुपस्थानं न चैवहि ॥ इति ।

मार्जनं वैकल्पिकमुपस्थानं तु नास्त्येव ।

अत एव च्यवनोऽपि—

अध्यान्ता मनसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जिता ॥ इति ।

एवं सर्वत्रामन्त्रकत्वे प्राप्तेऽर्घ्यदाने विशेषमाह स एव—

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।

पैठीनसिरपि—"सूतके सावित्र्या वाऽञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्" इति । तदेवं सन्ध्याविधानेन निषेधवाक्यानामविशेषेण प्रवृत्तानां विशेषेऽवस्थापनं क्रियते । प्राणाग्निहोत्रमपि कार्यमित्युक्तं विद्याकरे—

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

अपोशानद्वयं त्यक्त्वा पञ्चप्राणाहुतीरपि ॥

अत्र सर्वत्र सूतकपदं मृतकस्याप्युपलक्षणमिति बहवः ।

अथ श्रौतस्मार्तहोमेति कर्तव्यतामाह ।

याज्ञवल्क्यः—

वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः । (३।१।१७)

वितानोऽग्नीनां गार्हपत्यादीनां समूहस्तत्र भवा अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्याः । उपास्यते प्रत्यहमित्युपासनो गृह्याग्निस्तत्र भवाः सायंप्रातर्होमरूपाश्च क्रियाः 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' तथा 'अहरहः स्वाहा कुर्यात्' इत्यादिश्रुतिविहितत्वात्कार्याः । यद्यपि 'वैतानोपासनाः कार्याः' इति सामान्येनोक्तं तथाऽपि अन्येनैव कारयितव्यम् 'अन्य एतानि कुर्युः' इति पैठीनसिस्मरणात् । यद्यपि साङ्गे कर्मण्यकर्तृत्वं, तथाऽपि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं स्वयं कुर्यादिति विज्ञानेश्वरव्याख्या । लाहरव्याख्या त्वेकवचनान्तं पाठमादाय वितानस्येयं वैतानी सा चासावुपासना च 'हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च' इति वचनविहिताऽशौचेऽपि कार्या । तथा वितान सबन्धिन एव प्रत्यक्षश्रुतिविहिता अग्निहोत्रादिकाश्च क्रियाः कार्याः । अत्र च वितानेन क्रियाणां विशेषितत्वात् । प्रत्यक्षश्रुतिविहिता अपि ब्रह्मयज्ञादि-

क्रिया न कार्याः, अवैतानिकत्वात् । श्रुतिविहितत्वेनच विशेषणाद्विश्वानर्यादयो न कार्याः, प्रत्यक्षश्रुतिविधानाभावादिति । मनुरपि—

न वर्द्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ।
न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

अस्याऽऽद्यपदार्थमाह मेधातिथिः—'यस्यैषा बुद्धिः—'य उक्ताऽयहादयः कल्पास्ते तुल्यवद्विकल्पन्ते इति एकाहादिपक्षं परित्यज्य निष्कर्मतासुखानुरोधेन दशाहपक्षमुपाश्रयामि' इति, तं प्रत्युच्यते न वर्द्धयेदघाहानि इति । नैते तुल्या अपि तु व्यवस्थिता एवेति' । अन्ये त्वमुं पादमन्यथा व्याचक्षते—अतीतेष्वप्यहस्सु यावत्स्नानादिक्रिया न कृतास्तावन्नैव शुद्धिः, 'विप्रः शुद्ध्यत्यपः स्पृष्ट्वा' इत्यादिवचनात् । तत्राशुचित्वादननुष्ठाने न दुष्यामीति स्नानादिषु शुद्धये न प्रवर्तते, तस्येदमुच्यते—'न वर्द्धयेत्' इति । अतीतेष्वहःसु बाह्यशौचे न विलम्बितव्यमिति । नारायणसर्वज्ञस्तु मेधातिथिव्याख्यामेवानुमेने ।

अथ द्वितीयपाद्यर्थमाह मेधातिथिः—प्रत्यूहेदिति । अशुचित्वात्सर्वश्रौतस्मार्तनिवृत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते । अग्निषु क्रियाः सायंहोमाद्या न प्रत्यूहेन्न प्रत्यस्येत् । प्रत्यूहो निरासः, अननुष्ठानमिति यावत् । न च स्वयं कुर्याद्यत आह—न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽपीति । सनाभ्योऽपि नाशुचिः स्यात्किं पुनरन्यः । तथाच गृह्ये—'नित्यानि निवर्तेरन्वैतानवर्जं, शालाग्नौ चैके' इत्युक्त्वा आह 'अन्य एतानि कुर्युः' इति । नारायणसर्वज्ञस्तु द्वितीयपाद्यर्थमन्यथैवाह—न प्रत्यूहेद्विघ्निता न कुर्यादग्निषु श्रौतेषु होमादिक्रिया नित्याः । तच्छ्रौताग्निसम्बन्धिकर्म सनाभ्यः सपिण्डोऽन्योपि यः साग्निः सोऽपि स्वतो होमासम्भवेऽस्याग्निषु होमं कुर्वन्नाशुचिः किमुत स्वयमित्यर्थ इति । प्रदीपस्तु आर्त्विज्यपरतया व्याचष्टे—श्रौतस्मार्ताग्निषु या हविर्यज्ञपाकयज्ञा-

दिनित्यक्रिया उक्तास्ता आशौचेऽपि न त्यजेत् । तत्राऽशौचपर्युदासात् । नचेति । तद्धविर्यज्ञादि कर्मार्त्विज्यं कुर्वाणः सनाभ्योऽपि यजमानस्य सपिण्डोऽपि नाशुचिः सुतरां यजमान इति । तदिदमसंमतं लाहरस्य । आशौचे सत्यपि ताः कुर्यात् । ननुचाशुचेः क्रियास्वनधिकारात्तत्प्रत्यूह एवोचित इत्यत आह नचेति । अत्र कुर्वाण इत्यात्मनेपदाधिकारात्तत्कर्म कुर्वन्सनाभ्योऽपि जातमृतयोः प्रत्यासन्नोऽपि नाशुचिर्भवति, किन्तु शुचिरेवेति गम्यते । तेन सनाभ्यानामार्त्विज्येऽपि भवत्येवाशौचमिति ॥

तदेवं व्याख्याविप्रतिपत्तौ देशकालानुरोधेन यथाचारं व्यवस्था ज्ञेया ।

पारस्करः—नित्यानि निवर्तेरन् इति निषेधः । तत्र प्रतिप्रसवः वैतानवर्जमिति । तेन वैतानस्य नित्यैव कर्तव्यता ।

अत्र विशेषमाह हारीतः—

कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शनात्स्वयम् ।
न तु सत्रस्य विच्छेदं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
त्रेताधर्मोपरोधार्थमुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ इति ।

आशौचे स्नात्वाऽऽचम्य वैतानिकं कर्माग्निहोत्रादिकं तत्तत्काले स्वयं कुर्यात् । सत्रं नित्यानुष्ठेयमग्निहोत्रादि । त्रेतासाध्यस्य धर्मस्योपरोधार्थमनुरोधार्थमनुष्ठानार्थमिति यावत् । उपस्पृश्याऽऽचम्य पिता यजमानो यतः शुचिः स्यादिति पूर्वत्रैव हेतुकथनमित्यर्थः ।

उक्तं च गोभिलेन—

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुचिस्तात्कालिकी भवेत् ।
पञ्चयज्ञान्न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥ इति ।

वैद्याग्रपादोऽप्याह—

स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।
श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते स्मृत्यन्तरमपि—

वर्जयेत्सूतके कर्म नित्यनैमित्तिकादिकम् ।
आहिताग्नेः सदा शुद्धिः सद्य एव विधीयते ॥ इति ।

जाबालोऽपि—

उभयत्र दशाहानि सपिण्डानामशौचकम् ।
स्नानोपस्पर्शनात्पश्चादग्निहोत्रार्थमर्हति ॥

आशौचे यानि कर्माणि कर्तव्यानीति विशेषविधिरस्ति तेषु तात्कालिकी कर्मसङ्कल्पपूर्वक्षणमारभ्य कर्मापवर्गक्षणपर्यन्तं तत्कर्मयोग्यत्वलक्षणा शुद्धिर्वेदितव्या, येषां पुनर्पञ्चमहायज्ञादीनामाशौचे कर्तव्यताविधिर्नास्ति तेषु कर्मस्वयोग्यतैवेत्यर्थः । यदि तु स्वयमशक्तस्तदा सापिण्डेनाप्यग्निहोत्रादि कारयेत् ।

तदुक्तं मनुना—

'प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः' ।
न च तत्कर्म कुर्वाणस्सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

तच्छ्रौताग्निसाध्यं कर्म कुर्वन्सनाभ्यस्सपिण्डोऽपि नाशुचिः, किन्तु शुचिरेवेत्यर्थः । अस्यचान्ये व्याख्यापक्षाः पूर्वं प्रदर्शिता एव । तस्याप्यसम्भवेऽन्येन कारयितव्यम्, 'अन्य एतानि कुर्युः' इति पैठीनसिस्मरणादिति केचित् । अन्ये असपिण्डा इत्यर्थः । एवं यथाकथञ्चिदपि कर्तव्यमेव श्रौतं, न तु त्याज्यम् ।

तदाह जाबालः—

जन्महान्योर्वितान्यस्य कर्मत्यागो न विद्यते । इति ।

मरीचिस्तु प्रत्यवायमेवाह—

दर्शं च पौर्णमासं च कर्मवैतानिकं च यत् ।
सूतकेऽपि त्यजन्मोहात्प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥

पुलस्त्योऽपि—

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।
न त्यजेत्सूतके वाऽपि त्यजन्गच्छेदधो द्विजः ॥ इति ।

सन्ध्या यथा सूतके उपादिष्टा, इष्टिराहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासादिका, चरुराहिताग्नेः स्थालीपाकादिरूपः ।

अत्र प्रयोगपारिजातः—श्रौतानामप्यग्निहोत्रादीनां प्रथमारम्भात्प्रागा शौचे एव । प्रतिप्रसवविधीनां प्रथमारम्भोत्तरकालानुष्ठेयाग्निहोत्रादिविषयत्वादिति व्याचष्टे । यत्तु—

तौ चापि सूतके शावे पर्वणीष्टिं महापदि ।
स्त्रीधर्मिण्यां च भार्यायां न कुर्यातां कदाचन ॥

इत्याश्वलायनवचनम्, तत्काम्येष्टिपरम्, "काम्या इष्टीश्च वर्जयेत्" इति वसिष्ठस्मरणात् । यद्वा विहितप्रतिषिद्धत्वादिष्टौ विकल्पः । ताविति प्रकरणात् श्रौतस्मार्तानुष्ठातारौ । यदपि च—

स्मार्ताग्निः सूतके शावे स्वयं न जुहुयाद्द्विजः ।
श्रौताग्निस्तु सकृद्धुत्वा समाप्ते वा स्वयं हुनेत् ॥

इत्याश्वलायनवचनं, तस्याप्ययमर्थः—श्रौताग्निस्सूतकसम्भावनायां प्रथममेवाऽग्रेतनान् होमानाकृष्य सकृदेव जुहुयात् । समाप्ते वा सूतकेऽतीतहोमान प्रायश्चित्तपूर्वकान् । न च होमत्रयातिपाते पुनराधानमिति वाच्यम् । वचनेन दशरात्रं होमातिपातेऽपि होमस्यैवोक्तत्वात् । तदेवं स्वयं होमाशक्तौ सपिण्डस्यान्यस्य च अभावे आकृष्योत्कृष्य वा होमः कार्य इति पक्षान्तरमुपादिश्यते इति न विरोधः ॥

अथ स्मार्तहोमनिर्णयः ।

तत्र जाबालः—

जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ।
शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥

जातूकर्णेऽपि—

सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं कर्म कथं भवेत् ।
पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

पिण्डयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । चरुः श्रवणाकर्माश्वयुज्यादिकः स्थालीपाकहोमश्च । होम औपासनहोमः । असगोत्रोऽसपिण्डः । सपिण्डनिषेधस्याशौचानिमित्तत्वादाशौचरहितेन ब्रह्मचारिणासपिण्डेनापि होतव्यमिति गम्यते । कारयेदिति । विधिवत्स्मार्तकर्माणि त्यागमात्रे एव यजमानस्य शुद्धिर्नेतरत्र, तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वात् । अत एव बृहस्पतिः—

सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने ।
प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत् ॥

यद्गृह्येऽग्नौ हावयेदित्यनारभ्योक्तं तत्किंविषयमिति प्रश्नपूर्वकं तद्विषयमाह कात्यायनः—

हावयेदिति किं तत्स्यादनारभ्य विधानतः ।
सूतके च प्रवासे च स्वाशक्तौ श्राद्धभोजने ॥
एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत् ॥

पारस्करस्तु स्मार्तकर्मणः पाक्षिकमनुष्ठानमाह—'शालाग्नौ चैके' इति । नित्यानि निवर्तेरन्निति निषेधस्य शालाग्नौ चैक इति पाक्षिकः प्रतिप्रसवः । तेन गृह्याग्निमाध्यवैकल्पिकमनुष्ठानम् । तत्रानुष्ठानपक्षे विशेषमाह—'अन्य एतानि कुर्युः' इति । अन्येऽसपिण्डाः कुर्युः अन्यैः कारयेदित्यर्थः । तदेतत्स्पष्टमेवाभिहितं पूर्ववाक्यैः । तेन स्मार्ताग्नौ स्वयं होमो न कर्तव्य इति तत्त्वम् । तदेतत्स्पष्टमाहाश्वलायनः,—

स्मार्ताग्निः सूतके शावे स्वयं न जुहुयाद्द्विजः । इति ।

अन्याभावे विशेषमाह स एव—

स्मार्ताग्निनाऽऽत्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु ।
समारोप्य तदन्ते तु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥ इति ।

आत्मनः सूतकादिषु सम्भावितेषु अन्येषां चाभावे सूतकात्प्रागेव समारोप्य सूतकान्ते विहृत्य प्रायश्चित्तपूर्वकमतीतहोमं कुर्यादित्यर्थः ॥

अथ श्रौतहोमे द्रव्याणि ।

तत्र कात्यायनः-सूतक इत्युपक्रम्य—

होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः ।

सम्वर्तोऽपि—

होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा ।
पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥

तत्र-श्रौताग्नावित्यर्थः । शुष्कान्नं—व्रीहियवादि ।

अथ स्मार्तहोमद्रव्याणि ।

तत्र कात्यायनः—

अकृतं हावयेत्स्मार्ते तदभावे कृताकृतम् ।
व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥

ब्रह्मचारिणं प्रत्याह कात्यायनः—

न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित् । इति ।
सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ।

इत्युपक्रम्य—"सद्यः शौचं विधीयते"

इति याज्ञवल्क्येनाशौचाभावबोधनात् ॥ (३।१२९)

अथ काम्येऽपि प्रतिप्रसवः ।

तत्र पुलस्त्यः—सद्यः शौचमित्यनुवृत्तौ—

सान्निहत्यमुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानकर्मफलैषिणः ॥

अस्यार्थमाह पारिजातः-दानधर्मसाध्यफलकामस्यापि राहुग्रस्ते दिवाकरे सति सन्निहिततीर्थविशेषे स्नात्वा दाने प्रवृत्तस्य सद्यः शौचम् । तथा अन्नसत्रधर्मप्रवृत्तस्य तत्फलार्थिनोऽपि सद्यः शौचमिति ।

अङ्गिराः—

राज्यनाशस्तु येन स्याद्विना राज्ञः स्वमण्डले ।
प्रयास्यतश्च संग्रामे होमे प्रास्थानिके सति ॥

मन्त्रादितर्पणे चाऽपि प्रजानां शान्तिकर्माणि ।
गोमण्डलादौ वैश्यानां कृषिकालात्ययेष्वपि ॥
आशौचं न भवेल्लोके सर्वत्रान्यत्र विद्यते ॥

अथ नैमित्तिकेऽपि क्वचित्प्रसवमाह

बृहस्पतिः—

कन्याविवाहे संक्रान्तौ सूतकं न कदाचन । इति ।

विवाहे पूर्वसम्भृतसम्भारे,

यज्ञे सम्भृतसम्भारे विवाहे श्राद्धकर्मणि ।

इति स्मृत्यन्तरात् ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
शेषमन्नं परैर्देयं दातॄन् भोक्तृंश्च न स्पृशेत् ॥

इति वचनाच्च । यज्ञेऽपि पूर्वं [संभृत] संभार इत्येव पूर्ववाक्यानुरोधात् । विवाह इति चौलाद्युपलक्षणार्थम् । यज्ञ इति प्रतिष्ठाद्युत्सवमात्रोपलक्षणम् ।

पैठीनसिरपि—

विवाहोत्सवयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।
न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥ इति ।

विप्लवाभावेऽपि क्वचिद्देशविशेषेण शुद्धिरनेनोक्तेति विज्ञानेश्वरः ।

वृद्धवसिष्ठोऽपि—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात्सूतके मृतकेऽपि च ।
अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति ॥

तथा मदनेऽपि—

मृतके सूतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥ इति ।

नित्यनैमित्तिककाम्येष्वनन्यगतिकेष्वपि क्वचित्प्रतिप्रसवमाह

जमदग्निः—

सूतके मृतके वाऽपि जाह्नव्या सलिलेति स्थः ।

नाभिमात्रे जले स्थित्वा कुर्याद् दानजपादिकम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यमप्यनन्यगतिकमिति शेषः ।

तथा पुलस्त्योऽपि—

अम्बुमध्ये गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु ।
राहोर्दर्शनकाले च सूतकं नैव विद्यते ॥ इति ।

अम्बुमध्ये गवांगोष्ठे इति चावश्यकनित्यकाम्याभिप्रायेण, इतरत्सर्वमावश्यकनैमित्तिकाभिप्रायेण । अथान्येष्वपि केषुचित् केषांचित्प्रतिप्रसवः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ।
गोब्राह्मणार्थे संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥(४।१।२७)

महीपतीनां यदसाधारण्येन विहितं प्रजापालनादि तदुपयोगिषु दानमानादिषु नाशौचं, नत्वन्यत्र । विद्युद्धतस्य, गोब्राह्मणरक्षार्थं मृतस्य च गोत्रिणां तन्मरणनिमित्तं नाशौचम् । यस्य च पुरोहितमन्त्र्यादि शान्तिकादिमन्त्राद्यर्थं राजा इच्छति तस्य च नाशौचम् ।

मनुः—

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थं तदेवात्रैव कारणम्(१) ॥ (५।९४)

गौतमोऽपि "राज्ञां च कार्याविघातार्थम्" इति । आशौचाभाव इति शेषः । अन्येषामप्याशौचाभावमाह प्रचेताः—

कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च ।
राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

शातातपः—

मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च ।
स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥

---

(१) आसन्नं चात्र कारणम् इति मनुस्मृतौ पाठः ।

स्मृत्यन्तरे--

सद्यःस्पृशो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहाच्छुचिः ।

तथा—

चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः ॥

याज्ञवल्क्यः—

ऋत्विजां दीक्षितानां च याज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ (या०३।२९)

माधवीये—

नियमग्रहस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ।

प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथा ॥ इति ।

वाहरे ब्रह्मपुराणे—

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः ।

पश्चाद्दशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

तद्वद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

नैष्ठिकस्याऽथवाऽन्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च ।

वानप्रस्थस्य वाऽन्यस्य साधिकारस्य सर्वदा ॥

प्रतिग्रहाधिकारश्च न प्रवृत्तस्य विद्यते ।

गोमङ्गलादौ वैश्यानां रक्षाकालात्ययेऽपि ॥

अथ दातृगृहीत्रो सूतके मृतकेऽथवा ।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ।

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥

भोजनार्थे तु सम्भुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ।
यदा कांश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्वा समाहितः ॥
आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ॥

क्रतुः—

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ इति ।

जाबालः—

ब्रह्मचारिणि भूपे च यतौ शिल्पिनि दीक्षिते ।
यज्ञे विवाहे सत्रे च सूतकं न कदाचन ॥ इति ।

अत्र च सर्वेष्वपि वाक्येषु तत्तत्कर्मनिमित्तैः शब्दैस्तत्तत्कर्मणामसाधारणेनोपस्थितत्वात्तत्रैवाशौचाभावोऽवगन्तव्यो न सर्वत्र । अत एव विष्णुस्तत्तत्कर्मपुरस्कारेणैवाशौचाभावं दर्शयति—'न राज्ञः कर्माणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारूणां कारुकर्माणि' इति । एवमन्यत्राऽप्यूहनीयम् । इत्याशौचे विहितनिषिद्धकर्माणि ॥

अथ अशौचान्तदिनकृत्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत्स्यात्पश्चिमं त्वहः ।
तत्र वस्त्रविशुद्धिं च गृहशुद्धिं च कारयेत् ॥
समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।
ग्रामाद् बहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी ॥
अन्त्यानामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नानं करोति च ।
श्मश्रुलोमनखानां च यस्याज्यं तज्जहात्यपि ॥
गौरसर्षपकल्केन तिलतैलेन संयुतः ।
शिरःस्नानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः ॥
वासोयुगं नवं शुक्लमव्रणं शुद्धमेव च ।

गृहीत्वा गां सुवर्णं च मङ्गलानि शुभानि च ॥
स्पृष्ट्वा सङ्कीर्तयित्वा च पश्चाच्छुद्धो भवेन्नरः ।

पश्चिममशौचान्तं गृहशुद्धिर्लेपेनं पूर्वभाण्डत्यागश्च । श्मश्रुलोमेति । एतच्चाशौचान्ते वपनमाशौचनिवृत्त्यर्थम् ।

देवलः—

दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् ।
तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥

बृहस्पतिः--

प्रथमेऽह्नि तृतीये च पञ्चमे सप्तमेऽपि च ।
नवमे वाससां त्यागो नखलोम्नां तथाऽन्तिमे ॥ इति

मार्कण्डेयः—

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनादिकम् ।
तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्नन्ति स्वबान्धवाः ॥

अथ क्षौरकर्म ।

तत्र सर्वेषामपि पुत्राणां प्रथमेऽह्न्यावश्यकम् ।
गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ ।
आधाने सोमयागे च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥

इति परिशिष्टात् । गुरुर्मन्त्रोपदेष्टा । अत्र पक्षान्तरमाह देवलः—

क्रियां च कुरुते यस्तु तद्दिने तस्य मुण्डनम् ।
लघीयसां दशाहे तु पुत्राणां वपनं स्मृतम् ॥ इति ।

आपस्तम्बः--'अनुभाविनां च परिवापनम्' इति । अस्यायमर्थः—भावं दुःखमनुभवन्तीत्यनुभाविनः सपिण्डास्तेषां तथा अनु पश्चाद्भवन्ति इत्यनुभाविनोऽल्पवयसस्तेषाम् । अनुभाविनः पुत्रा एवेत्येके । अत्र यद्यपि—

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।

इत्यादिवाक्यैर्गर्भिणीपतेर्वपनं निषिद्धं तथाऽपि पित्रादीनां केषाचिन्मरणे गर्भिणीपतिरपि वापयेदेव ।

तदुक्तं बृहन्मनुना ज्योतिर्निबन्धे--

क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रोः प्रेतविधानं च न दोषस्तत्र विद्यते ॥
माता पिता तयोर्भ्राता श्वशुरोऽग्रजो गुरुर्मृतौ ।
एषां स्त्रीणां भगिन्याश्च गर्भवानपि वापयेत् ॥ इति ।

स्त्रीणां गर्भवानपि गर्भिणीपतिरपि एषां पित्रादीनां मृतौ वापयेदित्यर्थः ।

सूतके मृतके क्षौरं न कुर्याद्दशमेऽन्हि यः ।
तस्याशौचं भवेन्नित्यं पितरो नरके स्थिताः ॥

इतिसङ्कटे दोषश्रवणात् । मृतके मरणनिमित्ते सूतक इत्यर्थः । यद्वा सूतकेऽपि श्मश्र्वादेः क्षौरमस्त्येव । यत्तु—

द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।
तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वाऽऽप्रदानतः ॥

इत्यनेकपक्षोत्कीर्तनं तत्पूर्वपूर्वासम्भवविषयम् ।

तथाच बौधायनः --

अनुप्तकेशो यः पूर्वं सोऽत्र केशान् प्रवापयेत् ।
द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ॥
यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम् ॥ इति ।

पूर्वं प्रथमदिन इत्यर्थः । प्रेतपत्न्या त्वाशौचान्ते मुण्डनं कार्यमिति व्यासः-

पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्त्ये यथाविधि ।
पिण्डदानोचितोऽन्योऽपि कुर्यादित्थं समाहितः ॥

अन्त्ये-आशौचान्तदिन इत्यर्थः । विष्णुस्तु-पक्षान्तरमाह- 'द्वादशाहश्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽन्हि वा कुर्यात्' इति ॥

अथ त्रैवर्णिकस्यप्रमादाच्छिखानाशे काठक- गृह्यपरिशिष्टे विधिरुक्तः—

"शिखावर्जं वपनं, प्रमादात्तद्वपने कौशीं शिखां ब्रह्मग्रन्थि-युतां दक्षिणकर्णे निदध्यादेष विधिः शिखानाशे" इति । अत्र पुनःसंस्कारोऽप्युक्तः सङ्ग्रहे—

शिखां छिन्दन्ति ये मोहाद् द्वेषादज्ञानतोऽपि वा ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

अथोत्तरीयादिविपर्यये निर्णयः ।

तत्र बौधायनः—

उत्तरीय-शिलापात्र-कर्तृ-द्रव्य-विपर्यये ।
पिण्डोदकं नवश्राद्धं पुनः कार्यं यथाविधि ॥

पारस्करः—

गृहीत्वा प्रेतपाषाणं गच्छेद्देशविपर्यये ।
अपकृष्यापि कुर्वीत न त्वेतदवशेषयेत् ॥
उदकं पिण्डदानं च दशाहाभ्यन्तरे यदि ।
अतिक्रमेद्दशाहान्तं सर्वं पूर्ववदाचरेत् ॥

त्रिकाण्डमण्डनः—

शिला विनाशोपहता यदाऽन्यमायातुमन्त्रेण निधाय दर्भे ।
यमाय सोमं सुनुतेति मन्त्रैः स्रुवेण हुत्वा त्रिभिराज्यमग्नौ ॥
नष्टं यदि स्यात्पुनरेव दृष्टं दत्त्वाऽञ्जलीनेव विधिक्रमेण ।
यमे इत्येवेत्यश्मयुगं प्रयुज्य तत्रैव सर्वं विधेयम् ॥

व्यासः—

श्वशूकरशृगालाद्यैर्ग्रामकुक्कुटकैरपि ।
चाण्डालकरभैः पिण्डसंस्पर्शे तु प्रमादतः ॥
कृच्छ्रत्रयं चरेत्पिण्डमिति व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ॥

अथ दशाहान्तर्दर्शपाते निर्णयः ॥

तत्र भविष्यत्पुराणम्--

प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि दर्श प्रपद्यते ।
समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥

आशौचसमाप्तिं यावदित्यर्थः । ऋष्यशृङ्गः—

आशौचमन्तरादर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनाम् ।
समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ॥

पैठीनसिः--

आद्यैन्दवे च कर्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।
द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः शावं समश्नुते ॥

द्विरैन्दवे-क्षयिष्णु-वर्धिष्णु-चन्द्रद्वयमध्ये । धर्मतत्त्वालोकेऽपि

त्रयोदशी कलामात्रा तिथौ यस्य मृतेर्भवेत् ।
नातिक्रम्य सिनीवालीं कुर्यात्तस्योदकक्रियाम् ॥
चतुर्दशीक्षणमृतस्ततः प्राप्नोत्यमातिथिम् ।
तिलोदकं तथा पिण्डाः समाप्या दशमेऽहनि ॥
एकादशेऽहनि श्राद्धं कुर्यादित्यङ्गिरोवचः ।

सङ्ग्रहेऽपि—

दर्शः संक्रमणं पातो दशाहान्तर्यदा भवेत् ।
तावतैवोत्तरं तन्त्रं समाप्यमिति केचन ॥

पितृविषये विशेषमाह गौतमः—

अन्तर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् ।
पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिण्डं जलाञ्जलीन् ॥

प्रयोगसारेऽपि—

दशाहमध्ये दर्शश्चेत्पातः संक्रान्तिरेव च ।
मातापित्रोर्विनाऽन्येषां स दशाहं समापतेत् ॥

एतच्च त्र्यहात्पूर्वं दर्शपाते सति द्रष्टव्यम् । त्र्यहानन्तरं दर्शपाते पित्रोरपि सर्वं तन्त्रं समापनीयमिति केचित्,

पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् ।
तावतैवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत्त्र्यहात्परम् ॥

इति गालववचनात् ।

दशाहमध्ये दर्शश्चेदूर्द्ध्वं तन्त्रं समापयेत् ।
त्रिरात्रादुत्तरं पित्रोः समाप्यमिति निर्णयः ॥

इति वचनादितिसिद्धान्तः, अन्येतु गालववचनं पित्राशौचेऽपि दर्शपाते समाप्तिरुत्तरतन्त्रस्योचिता, किमुतान्याशौचमध्य इति कैमुतिकन्यायपरम् । तेन पितृव्यतिरिक्तविषये उत्तरतन्त्रसमाप्तिमात्रप्रदर्शकं न पितृविषयेऽपि नियामकम् । यद्वा, क्षेत्रजदत्तकपुत्रयोर्बीजिप्रतिगृहीतृपितृविषयं गालववचनम् । औरसपुत्रिकापुत्रयोर्मातापितृविषयं च गौतमवचनम् । यद्वा, सर्वेषां सर्वत्रापदनापत्कल्पाश्रयणेन वचनद्वयं च वाऽवस्थाप्यमिति वर्णयन्ति ॥

अथ दशाहान्तराशौचान्तरसन्निपाते निर्णयः ।

तत्र शातातपः—

अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि ।
प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥
प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् ।
तथैवाशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥ इति ।

गालवोऽपि—

शावे तु सूतकं चेत्स्यात्त्रिशाशेषे तथैव च ।
नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाविधि ॥ इति ।

तथा शावाशौचयोः सन्निपातेऽपि प्रेतकृत्यं कार्यं, तुल्यन्यायत्वादिति हारमिताक्षरयोरर्थः ॥

अथैकादशाहकृत्यम् ।

तत्रैकोद्दिष्टं कार्यम् । तथाच विष्णुः—"अथाशौचापगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादस्त्वाचान्तस्त्वेवं विधाने च ब्रा-

ह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्धमाल्यवस्त्रालङ्कारादिभिः पूजितान् भोजयेत् । एकवन्मन्त्रात्तदेवैकोद्दिष्टसन्निधावेकमेव तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् । भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिणयाऽभिपूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां दत्ताऽक्षय्योदकेषु चतुरङ्गुल-पृथ्वीस्तावदन्तरालास्तावदधःखाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात्, कर्षूसमीपे चाग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा नमः, अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः, यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः । स्थानत्रये च प्राग्वत्पिण्डनिर्वपणं कुर्यात्ततो मधुघृतमांसैः कर्षूत्रयं पूरयित्वैतत्त इति जपेत् । एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्यात्" इति ।

कात्यायनोऽपि- अथैकोद्दिष्टमेकपात्रमेकोऽर्घ्य एकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वादितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमित्यनुज्ञानमुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गेऽभिरताः स्मइइत्यपरे' इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घैकपवित्रकम् ।
आवाहनाग्नौकरणरहितं त्वपसव्यवत् ॥ (१।२५१)
उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।
अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ॥ इति ।
(१।२५२)

चतुर्विंशतिमतेऽपि—

एकोद्दिष्टे पिण्डमेकं विकिरं च न कारयेत् ।

शातातपः—

एकोद्दिष्टं च यच्छ्राद्धं नैमित्तिकमिहोच्यते ।
तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान् ॥

इदमेकोद्दिष्टं ब्राह्मणस्यैकादशाहे, अन्येषामाशौचान्तदिन एव । यत्तु-'आद्यमेकादशेऽहनि' इति याज्ञवल्क्यवचनं, तदा-

शौचान्तोपलक्षणम् । 'अथाशौचापगमे' इति विष्णुवचनादिति कल्पतरुः । मदनस्तु 'आद्यमेकादशेऽहनि' इत्यत्राद्योद्देशेनैकादशाहरूपकालविधानात्तस्य वाऽऽशौचापगम इति विष्णुवचनं ब्राह्मणविषयम् । तेन क्षत्रियादीनामपि आद्यश्राद्धमेकादशाह एवेति । तथाच वृद्धवासिष्ठः—

एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।
चतुर्णामपि वर्णानामाशौचं च पृथक् पृथक् ॥

शङ्खलौगाक्षी अपि—

आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ इति ।

यत्तु मत्स्यपुराणे--

एकादशेऽहनि तथा विप्रानेकादशैव तु ।
क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥ इति ।

तत्प्रेततृप्त्यर्थमेकादशब्राह्मणभोजनरूपं रुद्रगणाख्यं-श्राद्धान्तरं, नत्वाद्यं षोडशान्तर्गतमिति । विज्ञानेश्वरोऽप्येवमेवाह । अत्रेदं चिन्त्यम्—चतुर्णामपि वर्णानां यावदाशौचं पिण्डदानमवगम्यते । तदुक्तं विष्णुना--'यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः' इति । तथा ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि दश द्वादश पञ्चदश त्रिंशत्पिण्डा इत्युक्तं पारस्करेण--

ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।
वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

तथा वर्णविशेषेण दशपिण्डपक्षेऽपि दशमपिण्डस्योत्कर्षः प्रतिपादितो ब्रह्मपुराणे—

देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञा वै द्वादशेऽहनि ।
वैश्यानां(१) पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ॥
शूद्राणां दशमः पिण्डो मास पूर्णे विधीयते ॥

---

(१) वैश्यानां वै पञ्चदशे' इति सिन्धुपाठः ।

तथा प्रचेताः—

पिण्डः शूद्राय दातव्यो दिनान्यष्टौ नवाथवा ।
सम्पूर्णे तु ततो मासे पिण्डशेषं समापयेत् ॥

इत्यादिवाक्यैर्यावदाशौचं पिण्डदानासमाप्त्यवगमात्कथमवयवपिण्डासमाप्तावेकादशाहिकश्राद्धविधिरिति । तस्मादत्रैवं व्याख्येयम्—क्षत्रियादीनां यावदाशौचं पिण्डदानं मुख्यः कल्पः । दशमपिण्डोत्कर्षपक्षो मध्यमः । दशरात्रमेव दशपिण्डदानं गौणः पक्ष इत्युक्तं प्राक् । तत्र प्रथमद्वितीयपक्षयोराशौचान्त एव एकादशाहिकश्राद्धविधानाद् 'अथाशौचापगमे' इति विष्णुवाक्यमर्थवत् ।

आशौचान्ते ततः सम्यक्पिण्डदानं समाप्यते ।
ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति मरीचिवचनेनैकमूलत्वात् । नच वैष्णवं ब्राह्मणविषयं न क्षत्रियादिविषयमिति वाच्यम्, 'सर्ववर्णेषु' इति वचनाविरोधात् । 'एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धम्' इति वृद्धवसिष्ठवचनम्, 'आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि' इति शङ्खलौगाक्षिवचनं च दशरात्रमेव दशपिण्डदानमित्यस्मिन् तृतीये पक्षेऽर्थवद्भविष्यतीति न कस्यापि विरोधः । एवं चाऽऽशौचान्ते सपिण्डीकरणमपि घटते ।

यदाह कात्यायनः—

सर्वेषामेव वर्णानामाशौचान्ते सपिण्डनम् । इति ।

वृद्धमनुरपि—

द्वादशेऽहनि विप्राणामाशौचान्ते तु भूभृताम् ।
वैश्यानां च त्रिपक्षादावथवा स्यात्सपिण्डनम् ॥ इति ।

तदेतत्सर्वं क्रमप्राप्तमग्रे दर्शयिष्यामः । न चैवं 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति न्यायविरोधः । वचनान्न्यायस्य दुर्बलत्वादित्यास्तां तावत् । आहिताग्नेस्तु दाहादेकादशाहे, न तु मरणादित्याह कात्यायनः—

श्राद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि ।

ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा ॥ इति ।

ध्रुवाणि त्रैपक्षिकादूर्ध्वानि ।

अत एव जातूकर्ण्यः—

ऊर्द्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत् ।
अधस्तु कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥

शङ्खोऽपि—

मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।
दाहादूर्ध्वमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः ॥ इति ।

अशौचमिति क्रियोपलक्षणम् । अग्निना—श्रौतेन, तेन न स्मार्ताग्नेर्निरग्नेश्च परिग्रहः ।

अथ येषां सद्यःशौचं तेषामपि आद्यमेकादशाह एवेत्याह शङ्खः—

सद्यःशौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।
स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासनादिषु ॥

एतच्चानतिक्रान्तदशाहस्य, अतिक्रान्तविषये तु सद्य एवेति चिन्तामणिः । त्र्यहाशौचेऽप्येकादशाह एवेत्याहोशनाः—

त्र्यहाशौचेऽपि कर्तव्यमाद्यमेकादशेऽहनि ।
अतीतविषये सद्यस्त्र्यहादूर्ध्वं तदिष्यते ॥ इति ।

अतिक्रान्तविषये सद्यःशौचे सद्यः, त्र्यहाशौचे त्र्यहाद्यनन्तरमिति व्यवस्था । प्राच्यास्तु-सद्यस्कालिक-एकाहिक-त्र्यहाद्याशौचपक्षेऽपि आशौचान्त एव श्राद्धमाहुः, विष्णुवाक्यानुरोधात् । संन्यासिनां त्वेकादशाहे पार्वणमेव नत्वेकोद्दिष्टमित्याहोशनाः—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा ॥
अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ इति ।

अथ यथाकथंचिदेकोद्दिष्टाविध्यसम्भवो विधिरुक्तः प्रयोगसागरे—

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते त्वभावे द्रव्यविप्रयोः ।
ग्रामाद्बहिः शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य च ॥

व्याहृत्याऽग्निं प्रतिष्ठाप्य तत्र होमं समाचरेत् ॥ इति ।

अत्र होमपक्षेऽपि पुनर्ब्राह्मणभोजनं कार्यमित्याह गोभिलः—

ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमथवाऽनले ।
पुनश्च भोजयेद्विप्रं द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥

एतदेकोद्दिष्टाकरणे संस्कर्तुर्नाशौचनिवृत्तिरित्याह बौधायनः—

एकोद्दिष्टान्त एवायं संस्कर्ता मुच्यते त्वघात् ॥ इति ।

अथ प्रेतश्राद्धधर्माः ।

गृह्यपरिशिष्टे—

प्रेतश्राद्धेषु धर्मेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।
स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत्प्रणववर्जितम् ॥
एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अत्रशब्दो न युज्यते ।
पितृशब्दं च कुर्वीत पितृहा चोपजायते ॥
अनुदकमधूपं च गन्धपाद्यविवर्जितम् ।
नवश्राद्धममन्त्रं च पिण्डोदकविवर्जितम् ॥

न स्वधेति स्वधावाचनं नेत्यर्थः । न तु स्वधापदप्रयोग-निषेधः । 'स्वधोच्यतामिति वाचं विसृजेत्'इत्याश्वलायनोक्तेः । अत्रशब्दो अत्र पितरो मादयध्वम् इति मन्त्रोपलक्षणार्थः । अनुदकमनर्घ्यम् । पिण्डोदकम् अवनेजनम् ।

प्रयोगसारे—

एकोद्दिष्टे पिण्डमेकं विकिरं तु न कारयेत् ।
न पूर्वावेदनं कुर्यान्न धूपं न प्रदीपनम् ॥
न चाऽभिश्रवणं कुर्यान्नाग्नौकरणमिष्यते ।

प्रेतश्राद्धे न विकिर इति स्मृतिरत्नावल्यामपि । सापिण्डी-करणप्राक्कालीनैकोद्दिष्टविषयमेतदिति श्राद्धकल्पचिन्तामणिप्रभृतयः । यथाशाखं व्यवस्थेत्यन्ये ।

प्रचेताः—

न पात्रमालभ्य जपन्ति नाशिषः प्रार्थयेदिति ।

संश्रवग्रहणं चैव न्युब्जीकरणमेव च ॥

हारीतोऽपि--

नाशिषः प्रतिगृह्णन्ति नान्नं विकिरेन्न स्वधा निनयेत् पित्र्यमन्त्रवर्जं जपः । तथा--

नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितं च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषं च तन्न भुञ्जीत कर्हिचित् ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि--

आशिषो द्विगुणा दर्भा जपाशीःस्वस्तिवाचनम्
पितृशब्दः स्वसम्बन्धः शर्मशब्दस्तथैव च ॥
पात्रालम्भोऽवगाहश्च उल्मुकोल्लेखनादिकम् ।
तृप्तिप्रश्नश्च विकिरः शेषप्रश्नस्तथैव च ॥
प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमान्तगमनं तथा ।
अष्टादश पदार्थांश्च प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् ॥
सपिण्डीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥

धर्मप्रदीपे—प्रकारान्तरेणाष्टादश वस्तुनि निषिद्धानि, तानि प्राग्दर्शितानि ।

अथैकादशाह एव कृत्यान्तरमाह

बृहस्पतिः—

वस्त्रालङ्कारशय्याद्यं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥

सत्यव्रतः—'दशम्यामतीतायामेकैकं तमुद्दिश्य भोजयेत्तेषामेकस्मिन् गुणवते शय्या देया, तथा वासोहिरण्यदास्युपानच्छत्रोदकुम्भदक्षिणाप्रदानं, ततः स्वस्त्ययनादिधर्माः प्रवर्तन्त' इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि—

आशौचान्ताद् द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् ।
काञ्चनं पुरुषं तद्वत्फलवस्त्रसमन्वितम् ॥
वृषोत्सर्गं च कुर्वीत देया च कपिला शुभा ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

तत्र बृहस्पतिः—

एकादशेऽह्नि सम्प्राप्ते यस्य नोत्सृज्यते वृषः ।
प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥

तल्लक्षणमाह शौनकः—

उत्सृजेल्लक्षणैर्युक्तं देवपित्रादितृप्तये ।
लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ॥
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ।

लक्षणान्तरमप्युक्तं ग्रन्थान्तरे—

चरणाश्च मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।
लाक्षया समवर्णश्च स नीलो वृष उच्यते ॥

नीलं बभ्रुं कपिलं कृष्णं पिङ्गलं लोहितं जीवद्वत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रं द्विहायनमेकहायनं वोत्सृजेदिति प्रयोगसारः । यथोक्तवृषाभावे प्रतिनिधिरपि कार्य इत्युक्तं संग्रहे—

एकादशेऽह्नि संप्राप्ते वृषाभावो भवेद्यदि ।
दर्भैः पिष्टैश्च सम्पाद्य तं वृषं मोचयद् बुधः ॥

चशब्दो वाऽर्थे । दर्भैर्वा पिष्टैर्वेति विकल्पः । तदुक्तं तत्रैव—

वृषोत्सर्जनवेलायां वृषाभावः कथञ्चन ।
मृत्तिकाभिस्तु दर्भैर्वा वृषं कृत्वा विमोचयेत् ॥

प्रकारान्तरमप्युक्तं तत्रैव—

न शक्यते वृषोत्सर्गो होमं तत्र तु कारयेत् ।
न करोति यदा होमं तदन्नं पूयशोणितम् ॥ इति ।

होमं वृषोत्सर्गाङ्गहोममात्रं कुर्यादित्यर्थः । वत्सतरीसंख्योक्ता शौनकेन—

षोडश द्वादशाष्टौ वा चतस्रोऽप्यथ वैकिका ।
सम्वत्सराधिकाः कार्या वत्सतर्यः फलेप्सुभिः ॥

शक्त्यपेक्षया व्यवस्थैषां ज्ञेया । पुत्रवत्या भर्तृसमक्षं मृताया वृषोत्सर्गो न कार्योऽपि त्वेका गौर्देयेत्युक्तं विद्याकरेण--

यदि पुत्रवती नारी भर्तुरग्रे म्रियेत हि ।
वृषोत्सर्गो न कर्तव्यो गौरेका तु प्रदीयते ॥

संग्रहेऽपि--

अपि पुत्रवती नारी भर्तुरग्रे मृता यदि ।
वृषोत्सर्गं न कुर्वीत गां तु दद्यात्पयस्विनीम् ॥ इति ।

अत्र केचित् भर्तृसमक्षं मृताया वृषोत्सर्गाद्यधिकारिणि पुत्रे विद्यमानेऽपि यदि वृषोत्सर्गो नास्ति तर्हि तदभावे सुतरां नास्तीत्यपिशब्दार्थः । तेन भर्तृसमक्षमरणमात्रस्यैव वृषोत्सर्गाभावे निमित्तता न तु विशिष्टस्येत्याहुः । अत एव विधानमालायाम्--

पतिमत्स्त्रीक्षयेऽनड्वान्नोत्स्रज्यो बुद्धिमन्नरैः ।
स प्रेतत्वहरो यस्मान्नास्ति तत्पतिमत्स्त्रियाः ॥ इति ।

अथ षोडशश्राद्धानि ।

तत्र जातुकर्ण्यः--

द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यषाण्मासिके तथा ।
त्रैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश ॥

अत्राऽऽद्यषाण्मासिकाब्दिकशब्दैरूनमासिकोनषाण्मासिकोनाब्दिकान्यपि गृह्यन्ते । व्यासोऽपि-

द्वादशाहे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकाब्दिके ।
श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः ॥

अत्र द्वादशाहे ऊनमासिकमेव न श्राद्धान्तरम् । अत एव तस्य कालद्वयमाह गोभिलः-

मरणाद् द्वादशाहे स्यान्मास्यूने चोनमासिकम् । इति ।

ब्रह्मपुराणे तु प्रकारान्तरेणोक्तानि--

नृणां तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥
ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशसंख्यया ।
कर्तव्याः श्रुतितस्तेषां तत्र विप्रांस्तु तर्पयेत् ॥ इति ।

दशाहान्तर्गतचतुर्थादिदिनकर्तव्यश्राद्धान्यादाय षोडश-संख्या पूरिता, न तूनमासिकाद्यन्तर्भावेनेति । तेन विकल्पोऽपं शाखाभेदेन व्यवस्थितो द्रष्टव्य इति । यदा तु वर्षमध्येऽधिकमासस्तदा सप्तदशं भवति ।

तदाह लौगाक्षिः—

आद्यमेकादशे कार्यमधिके वाऽधिकं भवेत् ।

अधिके मलमासे, अधिकं सप्तदशमित्यर्थः । तथा यमः—

गर्भे वार्धुषिके मृते श्राद्धकर्माणि मासिके ।
सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

बृहस्पतिः—

श्राद्धं नैमित्तिकं कुर्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे ।
तीर्थश्राद्धं गजच्छाया-प्रेत-श्राद्धं तथैव च ॥

प्रेतश्राद्धं-नवश्राद्धं मासिकश्राद्धं च, तस्यापि प्रेतत्वनिवर्तकत्वात् ।

प्रजापतिः—

सूर्येण लङ्घितो मासो न कर्मणि स्मृतो बुधैः ।
तस्मात्तत्र न कर्तव्यं श्राद्धं नैमित्तिकादृते ॥

नैमित्तिकम्—पुत्रजन्म गजच्छाया चन्द्रसूर्योपरागनिमित्तम्, तथा नवश्राद्धं सपिण्डनं च, तेषामपि निमित्तवशेनैव क्रियमाणत्वादिति श्राद्धकल्पः ।

द्वौ मासावेकनामानौ स्यातां सम्वत्सरे यदि ।
उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि वोभयोः ॥

तथा—

पिण्डवर्जमसंक्रान्ते संक्रान्ते पिण्डसंयुतम् ।

श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत मलमासो यदा भवेत् ॥

इति ज्योतिःपराशरनारदवचनाभ्यां मासद्वयेऽपि मासिकं कार्यमिति तत्रैव निर्णीतम् । ऋष्यश्रृङ्गस्तु मलमासे मासिकं निषेधति--

सम्वत्सरातिरेको वै मासश्चैव त्रयोदशः ।
तस्मात्त्रयोदशं श्राद्धं न कुर्यान्नोपतिष्ठते ॥ इति ।

तदेवं विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प एवेति श्राद्धकल्पः । ऊनमासिकादीनां कालमाह गोभिलः--

मरणाद्द्वादशाहे स्यान्मास्यूने चोनमासिकम् ।

गालवः--

ऊनषाण्मासिकं षष्ठे मास्यूनेऽप्यूनमासिकम् ।
त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वादशे तथा ॥ इति ।

द्वादशाहे ऊनमासिकमूनाब्दिकं च । तेन यथासम्भवं व्यवस्था ।

अत्र विशेषमाह गार्ग्यः--

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।
ऊनश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

मरीचिः--

द्विपुष्करे च नन्दायां सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।
चतुर्दश्यां च नो तानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे ॥ इति ।

ऊनमासिकादीनि कियद्भिर्दिवसैरूने मासादौ कार्याणीत्याह गौतमः--

एकाद्वित्रिदिनैरूने त्रिभागेनोन एव वा ।
श्राद्धान्यूनाब्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः ॥

गालवः--

त्रिभिर्वा दिवसैरूने त्वेकेन दिवसेन वा ।
आद्यादिषु च मासेषु कुर्यादूनाब्दिकादिकम् ॥

कार्ष्णाजिनिः—

ऊनान्यूनेषु मासेषु विषमाहे समेऽपि वा ।
त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहे त्वितराणि तु ॥

जातूकर्ण्यः—

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।
न्यूनाः, सम्वत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥

अत्रोनमासिकोनषाण्मासिकोनाब्दिकानि यथाक्रममेकद्वि-त्रिदिनैरूने मासादौ कार्याणीति प्राञ्चः सर्ववाक्यार्थमाचक्षते। नव्यास्तूनमासिकादीनि त्र्यादिकादिनैरूने मासादौ कार्याणी-त्याहुः। तदेवं व्याख्याविमतिपत्तौ देशकालादिवशेन व्यवस्थेति तत्त्वम्। अत्र षोडशश्राद्धानां मध्ये "आद्यमेकादशेऽहनि" इति वि-शेषविधानादाद्यमासिकमेकादशेऽह्नि कृत्वा द्वितीयादिमासेषु आद्यमरणतिथौ द्वितीयादिमासिकानि कार्याणि ।

तदुक्तं प्रयोगसारे—

मासिकानि च शेषाणि मासानां प्रथमे दिने ॥ इति ।
मासादौ मासिकं कार्यमाब्दिके वत्सरे गते ।
आद्यमेकादशे कार्यमधिकं चाधिके भवेत् ॥

इति लौगाक्षिस्मरणाच्च। ये तु मासान्ते मासिकमाहुस्तेषां यावत् सम्वत्सरं मरणतिथौ क्रियमाणानि एकादशैव सम्पद्येरन्। तथा च षोडशसंख्याबाधः ।

अथत्रयोदशं मासमादाय द्वादशं क्रियते, तदा—
मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ॥
इति वर्षपर्यन्तकर्तव्यता स्मरणविरोधः ।
तेन मासादावेव मासिकमिति बहवो वदन्ति ॥

एतेषामकरणे दोषो भविष्यत्पुराणे—

अकृत्वा षोडशैतानि कृत्वा वर्षशतं पुनः ।

न मुच्यते तु प्रेतत्वाद्यथाऽऽह भगवान् शिवः ॥

यमोऽपि—

यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश ।
पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥ इति ।

एषां कालमाह पैठीनसिः—

मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि वा । इति

वर्षान्तसपिण्डीकरणपक्षे स्वस्वकालो द्वादशाहसपिण्डीकरणपक्षे द्वादशाह एवेति व्यवस्था ।

श्राद्धकल्पेऽपि—

श्राद्धं सम्वत्सरं कुर्यादथवाऽप्यर्धवत्सरम् ।
द्वादशाहेऽथवा सर्वं सङ्क्षेपेण समाचरेत् ॥

ऋष्यशृङ्गोऽपि—

मुख्यं श्राद्धं मासि मासि सुपर्याप्तं मृतं प्रति ।
द्वादशाहे ऽथवा कुर्यादेकाहे द्वादशेऽपि वा ॥

अयमर्थः—द्वादशाहे सपिण्डनपक्षे द्वादशाह एव तानि कृत्वा सपिण्डनं कार्यम् । यदा तु साग्निकस्य कर्त्तुरेकादशादिने दर्शो भवति, तदा एकाहे एकादशाहे तानि कृत्वा सपिण्डनं कार्यम् । यदा तु त्रिपक्षादौ सपिण्डनं, तदाऽपि द्वादशाह एव तानि कार्याणि । वर्षान्तसापिण्डने यथाकालमेवेति ।

श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम् ।

इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययेनाऽव्यवहितपूर्वकालताबोधनादिति माध्याः । तान्येतानि अर्वाक् सपिण्डीकरणपक्षे सर्वाण्यपकृष्य कृत्वा पश्चात्सपिण्डीकरणं कार्यम् ।

तदाह गोभिलः—

श्राद्धानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात्सपिण्डताम् ।

लौगाक्षिरपि—

श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम् ।

पैठीनसिरपि--

सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश। इति ।

एवं सपिण्डनात्प्रागपकृष्य कृतान्यपि तानि कृते सपिण्डने पुनर्यथाकालं कार्याणि ।

तदाहाङ्गिराः--

यस्य सम्वत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।
मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥

हारीतोऽपि--

प्रेतसंस्कारकार्याणि यानि श्राद्धानि षोडश ।
यथाकालं तु कार्याणि नान्यथा मुच्यते हि सः ॥

पैठीनसिः--

नवश्राद्धमतिक्रम्य मृतेऽहनि तु मासिकम् ।
प्रेतमुद्दिश्य मन्त्रैस्तु वत्सरं निर्वपेत्सुतः ॥

अतिक्रम्य समाप्येत्यर्थः। तानि च सपिण्डनात्प्राक् एकोद्दिष्टविधिना कार्याणि ।

तदुक्तं पैठीनसिना—

सपिण्डीकरणादर्वाक्कुर्वन् श्राद्धानि षोडश ।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥
मासि श्राद्धं त्रिपक्षं च षण्मासं च नवानि च ।
अर्वाक् सपिण्डीकरणादेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ॥

इति वृद्धवासिष्ठस्मरणाच्च । सपिण्डनोत्तरकालमेकोद्दिष्टपार्वणयोर्विकल्पमाह पैठीनसिः--

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।
प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि--

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् ।
एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥

एकोद्दिष्टविधानेन सपिण्डनादूर्ध्वं मासिकं न दद्यात्। शौनकमते त्वेकोद्दिष्टविधानेनापि दद्यादित्यर्थः । तेन विकल्पः । यदा तु मासिकान्यपकृष्य सपिण्डने कृते पुनर्यथाकालं क्रियमाणेषु मध्ये सम्वत्सरं वृद्धिरापतति तदा पुनरप्यपकृष्यकार्याणि ।

तदाह शाट्यायनिः—

सपिण्डिकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि ।
पुनरप्यपकृष्यन्ते वृध्द्युत्तरानिषेधनात् ॥
प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा ।
अपकृष्यापि कुर्वीत कर्ता नान्दीमुखं यदि ॥

वृद्ध्युत्तरकालं च निषेधति कात्यायनः--

निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ।
अयातयामं मरणं न भवेत्पुनरस्य तु ॥

तथा सति अयातयामं नूतनं मरणं न स्यात् । यदि वृध्द्युत्तरमपि तानि कुर्यात्तथा सति नूतनमेव मरणं भवेदिति भावः । सचायं निषेधः सर्वेषां सपिण्डानां, न केवलं कर्तुरेव ।

तदुक्तं धर्मप्रदीपे--

विवाहोपनयादूर्ध्वं वर्षं वर्षार्द्धमेव वा ।
पिण्डान्सपिण्डा नो दद्युः सपिण्डीकरणं विना ॥ इति ।

सपिण्डीकरणातिरिक्तानां सर्वपिण्डदानानां निषिद्धत्वान्मासिकानां च सपिण्डत्वनियमाद् वृद्ध्युत्तरं सपिण्डैर्मासिकानि न कार्याणीत्यर्थोऽवगम्यते । सपिण्डाश्चात्राऽऽचतुर्थाः-

प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।
आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे तु शुभं भवेत् ॥

इति मेधातिथिस्मरणात् । एषां चापकर्षो वृद्धिनिमित्तक एव नान्यथा,

अन्तरेण तु यो वृद्धिं प्रेतश्राद्धानि कर्षति ।

स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति ॥

इति निषेधश्रवणात् ।

अथाशौचादिना मासिकादिविघ्ने निर्णयमाह

ऋष्यशृङ्गः—

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।
मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां कुर्यादन्तरितं च तत् ॥

तदिति प्राप्तकालं मासिकमन्तरितं च कुर्यादित्यर्थः । तच्चोभयमपि तन्त्रेण कार्यमित्याह कण्वः—

नवश्राद्धं मासिकं च यद्यदन्तरितं भवेत् ।
तत्तदुत्तरसातन्त्र्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥

सातन्त्र्यादेकतन्त्रेण ।

अथ सपिण्डीकरणम् ।

तत्रादौ कालनिर्णयः । तत्र कर्तृप्रेतयोर्द्वयोरनग्निकत्वे श्राद्धचिन्तामणौ भविष्यत्पुराणे—

सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् ।
अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥
द्वादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।
एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलस्याप्युपस्थितौ ॥

अत्र पूर्णेऽब्द इत्यस्य पूर्णे संवत्सर इति वचनान्तरसंवादाब्दसमाप्तिदिवसे सपिण्डनमिति प्राञ्चः । 'सम्वत्सरान्ते' इति विष्णुवचनात् । सम्वत्सरे पूर्णे सत्यव्यवहिताग्रिमदिन इति नव्याः । अत्र च सम्वत्सरान्तो मुख्यः । तदशक्तावेकादशनवमषष्ठतृतीयमासाः पूर्वपूर्वाशक्त्या ज्ञेयाः । तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षद्वादशाहादयः, प्रधानकालप्रत्यासत्तेः क्रमनियामकत्वात् । यदा तु द्वावपि साग्निकौ—

तदाऽऽह प्रचेताः—

साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतश्चाप्यग्निमान् भवेत् ।
द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं बुधैः ॥

यदा तु कर्ता साग्निः प्रेतो ऽनग्निस्तदा जटमल्लविलासे भविष्यपुराणे—

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।
द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

गोभिलोऽपि--

साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतश्चानग्निमान्भवेत् ।
द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥ इति ।

यदा तु कर्ता निरग्निः प्रेतश्च साग्निस्तदाऽऽह सुमन्तुः—

कर्ता निरग्निः, प्रेतश्चेदाहिताग्निर्यदा भवेत् ।
सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके ॥

साग्नेः कर्तुरेकादशेऽहनि दर्शपाते तत्रैव सपिण्डनमाह कार्ष्णाजिनिः--

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।
परतो दशरात्राच्चेत् कुहूरब्दोपरीतरः ॥ इति ।

दशरात्रात्परत एकादशेऽह्नि अमावास्या चेत्तदा तस्यामेव सपिण्डनं कुर्यादित्यर्थः । साग्नेरमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञविधानात्सपिण्डीकरणे कृत एव च पिण्डपितृयज्ञप्रवृत्तेरिति· भावः ।

तदाह गालवः--

सपिण्डीकरणात्प्रेते पैतृकं पदमास्थिते ।
आहिताग्निः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्तते ॥ इति ।

अत एव प्रजापतिः—

नासपिण्ड्याग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।
पार्वणं नाप्यभ्युदयं कुर्वन्न लभते फलम् ॥

सिनीवालीपदममावास्यामात्रपरम् । इतरोऽनग्निः, अब्दोपरि सम्वत्सरे पूर्ण इत्यर्थः । यत्तूक्तं जटमल्लविलासे हारीतेन--

या तु पूर्वममावास्या मृताहाद्दशमाद्भवेत् ।
सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥ इति ।

वसिष्ठेनापि--

प्रथमा स्यादमावास्या मृताहाद्दशमेऽहनि ।
सपिण्डीकरणं तत्र कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥ इति ।

तस्यायमर्थः---मृताहाद्दशममहस्तस्मात्परा या अमावास्यैकादशाहस्तत्रेत्यर्थः पूर्वस्य । मृताहादिति पञ्चमी मर्यादायां, ततश्च मृताहादूर्ध्वदिनमारभ्येत्यर्थः परस्य । तेन सर्वेषामविरोधः । त्रिपक्षादिवर्षान्तानां कालानां मध्ये द्वादशाहः प्रशस्त इत्याह व्याघ्रपादः--

आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
अनित्यत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥

द्वादशाह इति स्वाशौचान्तोपलक्षणार्थम् ।

तदाह कात्यायनः—

सर्वेषामेव वर्णानामाशौचान्ते सपिण्डनम् ॥ इति ।

वृद्धमनुरपि—

द्वादशेऽहनि विप्राणामाशौचान्ते तु भूभृताम् ।
वैश्यानां च त्रिपक्षादावथवा स्यात्सपिण्डनम् ॥ इति ।

शूद्रस्य तु द्वादशाहोऽपि कालः । तदाह विष्णुः--

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्तितम् । इति ।

अमावास्याश्राद्धकर्तृशूद्रविषयमेतदित्यपरार्ककल्पतरुप्रभृतयः । वचनबलादाशौचमध्य एव कर्तव्यमित्यपरे । मुख्यकालस्त्वाशौचान्त एव "सर्वेषामपि" इति पूर्वोदाहृतकात्यायनवचनात् । अत एव दशमपिण्डस्याशौचान्तकर्तव्यतोक्ता ब्रह्मपुराणे—

देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि।
वैश्यानां पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा॥
शूद्राणां दशमः पिण्डो मासे पूर्णेऽह्नि दीयते॥ इति।

अवयवपिण्डासमाप्तौ च सपिण्डनस्याविधानादिति। वृद्धि-श्राद्धोपस्थितिश्चैकः कालः।

तत्र कात्यायनः-

"अथ सपिण्डीकरणम्" इत्यभिधाय 'यदहर्वा वृद्धिरापद्येत' इति। सुमन्तुरपि—

सपिण्डीकरणं तस्य वृद्धिर्वा यदहर्भवेत्।

पुत्रेण वृद्धिश्राद्धे कर्तव्ये सति वर्षान्तादिविहितकालाभावेऽपि वृद्ध्युपस्थितिरूप एव काले प्रेतस्य पितुः सपिण्डीकरणं कृत्वा पश्चात्तमादाय वृद्धिश्राद्धं कार्यम्। अन्यथा सपिण्डनाभावे प्रेतत्वानिवृत्तौ तमादाय वृद्धिश्राद्धं न स्यात्। यत्र तु सपिण्डनाधिकार्यसन्निधाने वृद्ध्युपस्थितिस्तत्रान्यद्वाराऽपि सपिण्डनं कारयित्वा वृद्धिश्राद्धं कर्तव्यम्, पूर्वोक्तयुक्तेः।

तदाह लघुहारीतः--

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा।
सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः॥ इति।

यदा वृद्ध्युपस्थितावेव सपिण्डनं क्रियते तदाऽप्रेतनानि मासिकान्यपकृष्य कृत्वा पश्चात्सपिण्डनं कार्यम्।

श्राद्धानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात्सपिण्डनम्।

इति गोभिलोक्तेः। तथा-

श्राद्धानि षोडशाऽपाद्य विदधीत सपिण्डनम्।

इति लौगाक्षिस्मृतेश्च। वृद्ध्यनन्तरं कात्यायनेन निषिद्धत्वाच्च-

निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत्।
अयातयामं मरणं न भवेत्पुनरस्य तु॥

अयातयामं--नवम् । शाट्यायनिरपि--

प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा।
अपकृष्यापि कुर्वीत कर्ता नान्दीमुखं यदि ॥

युक्तं चैतत्--

श्राद्धानि षोडशाऽऽपाद्य विदधीत सपिण्डनम् ।

इति वाक्येन "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इतिवत् नियतपौर्वापर्ययोः प्रकृतौ क्लृप्तक्रमत्वेन यत्र वृद्ध्यादिनिमित्तेन सपिण्डनापकर्षस्तत्र पूर्ववर्तिमासिकाद्यपकर्षोऽपि । तदादि वाऽभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यात्' इति न्यायात् । यथा दैक्षे पशौ 'तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति' इति वाक्येन प्रयाजापकर्षे तदन्तकर्मकलापापकर्ष इति कश्चित्। तन्न, नह्यत्र सपिण्डनषोडशश्राद्धादेः प्रकृतौ क्लृप्तक्रमस्य विकृतावपकर्षश्रवणमस्ति, येन तन्न्यायविषयता स्यात् । नच सम्वत्सरान्तविहितसपिण्डीकरणमेवापकृष्यमाणस्य प्रकृतिर्येन तत्र श्रुतः षोडशश्राद्धानन्तर्यरूपः क्रमोऽत्रातिदिश्येत, सपिण्डनरूपकर्मणो भेदाभावात् । तस्मान्नायं तदन्तन्यायविषयः । किन्तर्हि कृतदेशात्तु पूर्वेषां सदेशः स्यादित्यत्र राजसूये विदेवनादीनामभिषेकान्तानां तत्रैव पाठतः क्लृप्तक्रमत्वाद्यथा माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति अभिषेकापकर्षे तत्पूर्वभाविनां विदेवनादीनामप्यपकर्षस्तथा 'यदहर्वा वृद्धिः' इत्यादिशास्त्रेण सपिण्डनापकर्षे तत्पूर्वपठितानां षोडशश्राद्धानामप्यपकर्ष इत्येव वक्तव्यम् ।

भविष्यपुराणे--

प्रमादादकृते तस्मिन् त्रिपक्षे द्वादशेऽह्नि वा ।
उत्तरोत्तरकालेषु यथासम्भवमाचरेत् ॥

गोभिलः—

द्वादशाहादिकालेषू प्रमादादननुष्ठितम् ।
सपिण्डीकरणं कुर्यात्कालेषूत्तरभाविषु ॥

त्तरभाविषु—त्रिपक्षाद्यब्दान्तेषु । अत्राप्यतिपाते ऋ-
ष्यशृङ्गः—

सपिण्डीकरणश्राद्ध मुक्ते काले न चेत्कृतम् ।
रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेत् ॥

गालवः—

सापिण्डीकरणश्राद्धमुक्ते काले भवेन्न चेत् ।
अनुराधाऽऽर्द्रहस्तेषु सापिण्डीकरणं भवेत् ॥

वर्ज्यान्यपि चन्द्रप्रकाशे—

ज्योतिषे यानि वर्ज्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ।
नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ॥
न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथा चाग्नेयतारके ।
दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिषु च वर्जयेत् ॥
तृतीयसप्ततारासु दुष्टचन्द्रयुतेषु च ॥

तथा—

प्रेतक्रिया न कर्तव्या रविवारैकपादभे ।
नन्दायां भौमादिवसे विष्टौ च परिवर्जयेत् ॥

इति त्रिविक्रमभरतादयो मन्यते । तदेतन्मलमासेऽपि कार्यम् ।

तदाह वसिष्ठः—

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं श्राद्धं सापिण्डीकरणं तथा ॥

अथाधिकारिणः ।

श्राद्धकल्पे –

सापिण्डीकरणं पुत्रैः कार्यैर्नान्यैस्तु निश्चितम् ।
औरसैः क्षेत्रजैर्वापि धर्म एष सनातनः ॥

विजातीयपुत्राणामप्यधिकार उक्तो हरनाथेन—

पुत्राः कुर्वन्ति विप्रस्य क्षत्रविदशूद्रयोनयः ।

स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न ददाति कदाचन ॥
स्वमाता कुरुते तेषां तेऽपि तस्याश्च कुर्वते ।
अत्र शूद्रयोनिपदेन पारशवो गृह्यन्ते ।
तदुक्तं तत्रैव--
ब्राह्मणेन न कर्तव्यं शूद्रस्य त्वौर्द्ध्वदेहिकम् ।
शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात् क्वचित् ॥
पारशवस्तु--
यो ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।
ऊढायां, नत्वनूढायां स वै पारशवः स्मृतः ॥ इति ।
अत्रच-पुत्रैरिति बहुवचननिर्देशात्सर्वेषामाधिकारः ।
तथा च पराशरः—
सपिण्डता च कर्तव्या पितुः पुत्रैः पृथक् पृथक् ।
स्वाधिकारप्रवृत्तत्वादितरश्राद्धकर्तृवत् ॥
एवं प्रत्येकमधिकारेऽप्येकेनैव कार्यमित्याहोशनाः--
नवश्राद्धं सपिण्डान्तं श्राद्धान्यपि च षोडश ।
एकेनैव तु कर्तव्यं विभक्तेषु धनेष्वपि ॥
लघुहारीतोऽपि—
सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश ।
पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक् द्रव्या अपि क्वचित् ॥
एकेन केन इत्यपेक्षायां प्रचेताः--
एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्तु विधिवत्क्रियाः ।
कुर्युर्नैकैकशः श्राद्धमाब्दिकं तु पृथक् पृथक् ॥
व्यासोऽपि--
अर्वाक्संवत्सरात् ज्येष्ठः श्राद्धं कुर्यात्समेत्य च ।
ऊर्द्ध्वं सापिण्डीकरणात्सर्वे कुर्युः पृथक् पृथक् ॥
सम्वत्सरान्तसापिण्डीकरणाभिप्रायमेतत् । नन्वेवं प्रत्येक-

मधिकारसद्भावे एकेनैव कृतेऽन्येषामकरणे प्रत्यवायः स्यादिति चेत् ?

बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः।
सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम्॥
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्॥

इति मरीचिवचनेन प्रत्यवायाभावबोधनात्।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्माल्लब्धुमर्हति(१)॥ (९।१०६)

इति मनुनाऽस्य प्राधान्यबोधनाच्च। तदयं निर्गलितोऽर्थः। विभक्तैरविभक्तैः संसृष्टिभिर्वा सपिण्डीकरणान्तानि सर्वैरपृथगेव कार्याणि 'सपिण्डीकरणान्तानि' इति विशेषोपादानात्;

अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृते कृतम्।

इति लिङ्गाच्च। ऊर्द्ध्वमविभक्तानामनियमः, उभयथा वचदर्शनात्।

विभक्तैस्तु पृथक्कार्यं प्रतिसम्वत्सरादिकम्।
एकेनैवाविभक्तेन कृते सर्वैस्तु तत्कृतम्॥
एकपाके निवसतां पितृदेवद्विजार्चनम्।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे॥
भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक्॥

इति पैठनिसिबृहस्पतिमरीचिवचनैरपृथगेव विधानात्। तथा अविभक्तानामपि पृथक् पाकोपजीविनां पृथगेवेत्युक्तं सङ्ग्रहे--

भ्रातॄणामविभक्तानां पृथक्पाको भवेद्यदि।
वैश्वदेवादिकं श्राद्धं कुर्युस्ते वै पृथक् पृथक्॥

(१) 'तस्मात्सर्वमर्हति' इति मनुस्मृतौ पाठः।

तथा--

अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधो मृतेऽहनि
स्थानान्तरे पृथक्कार्यो दर्शश्राद्धं तथैव च ॥ इति ।

विभक्तानां तु पृथगेव, 'विभक्तैस्तु पृथक्कार्यम्' इत्यादिवचनात् । तदेतत्सपिण्डीकरणं ज्येष्ठेऽसन्निहिते कनिष्ठेनापि कर्तव्यम् । तदुक्तं श्राद्धकल्पे कार्ष्णाजिनिना--

मातापित्रोर्मृते काले ज्येष्ठे देशान्तरस्थिते ।
कनिष्ठेन प्रकर्तव्यं सपिण्डीकरणं तदा ॥

तथा तत्रैव मेधातिथिः--

गते वा रोधिते ज्येष्ठे पित्रा वा प्रेषिते सति ।
षण्मासान्न निवर्तेत तदा कार्यं कनीयसा ॥

दूरदेशङ्गते राज्ञा वा कारणवशेन रोधिते पित्रा वा स्वकार्यार्थं प्रेषिते इति । तथा ज्येष्ठे इत्यनुवृत्तौ--

अत्यातुरे समीपस्थमार्गे मृत्युभयान्विते ।
नातिदूरस्थितेऽप्यन्यः कुर्यात्मासं सपिण्डनम् ॥

अन्योऽनुजः--

दशाहाभ्यन्तरं यस्मात्स्थानात्प्राप्तुं न चेत् क्षमः ।
स्वस्थे मार्गेऽपि दूरत्वात्तदा कार्यं कनीयसा ॥

कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठापेक्षया न सर्वेभ्यः । तथा काश्यादिषु मुक्तिक्षेत्रेषु सपिण्डैरसपिण्डैर्वा यत्कृतं दाहादि सापिण्ड्यान्तं प्रेतकार्यं तत्पुत्रैरेव कृतं भवेदित्युक्तं ब्रह्मवैवर्ते--

काश्यादिषु गयायान्तु प्रेतकार्यं कृतं च यत् ।
सपिण्डैरसपिण्डैर्वा कृतं तद्वै भवेत्सुतैः ॥ इति ।

चन्द्रकुतूहलेऽपि--

काश्याद्युक्तविधे तीर्थे यस्य स्याद्धि सपिण्डता ॥
स गच्छेद्वैष्णवं धाम पिण्डितैः सह भारत ॥ इति ।

विश्वामित्रोऽपि—

कुरुक्षेत्रे प्रयागे च वाराणस्यां त्रिपुष्करे ।
असपिण्डोऽपि कुर्वीत मृतस्य हि सपिण्डनम् ॥ इति ।

यत्तु—

मासिकं च वृषोत्सर्गं सपिण्डीकरणं तथा ।
ज्येष्ठेनैव प्रकर्तव्यमाह्निकं प्रथमं तथा ॥

इति, वृद्धवसिष्ठवचनं तज्ज्येष्ठस्य तदावश्यकताबोधनार्थमिति मेधातिथिभट्टलोल्लटप्रभृतिभिर्व्याख्यातम् । अत एवाकरणे तस्यैव प्रत्यवायः श्रूयते—

यावत्सापिण्डीकरणं न ज्येष्ठो विदधीत वै ।
तावन्न मुच्यते लोके पैतृकादृणबन्धनात् ॥ इति ।

अत एव पुनः सापिण्डीकरणानिमित्तेषु कनिष्ठकृतिरप्येकं निमित्तं गणितम् । यदि कनिष्ठस्याधिकार एव न स्यात्तर्हि तत्करणस्य पुनःकरणनिमित्तता न स्यात् । तथा च शिङ्गाभट्टपद्धतौ सङ्ग्रहवाक्यम्—

मातापित्रोः कनिष्ठेन सपिण्डीकरणे कृते ।
देशान्तरगतानां तु पुत्राणां तु कथं भवेत् ॥

इति प्रश्नपूर्वकमुत्तरम्—

श्रुत्वा तु वचनं कार्यं दशाहान्तं तिलोदकम् ।
ततः सापिण्डीकरणं कुर्यादेकादशेऽहनि ॥
द्वादशाहे न कर्त्तव्यमिति शातातपोऽब्रवीत् ।
देशान्तरस्थौ पितरौ मृतौ चेदन्यः प्रकुर्यादखिलं तु पैतृकम् ।
दाहं विना तच्च पुनश्च सर्वं ज्येष्ठः प्रकुर्यादनुजैः सपिण्डनम् ॥

अनुजैः कृतं सपिण्डनं पुनः कुर्यादित्यर्थः । पुनः सपिण्डीकरणनिमित्तानि कल्पकारिकायाम्—

व्युत्क्रमाच्च सापिण्ड्यानियोगाच्च कारितम् ।

द्वितीयं तत् पुनः कुर्यात् क्रमप्राप्तौ स्वयं सुतः ॥

तथा—

विभक्तो वाऽविभक्तो वा मातापित्रोः सपिण्डनम् ।
कथञ्चिदनुजः कुर्याद् भूयः कुर्यात्तदग्रजः ॥

तथा—

यवीयसा कृतं कर्म प्रेतशब्दं विहाय तु ।
तज्ज्यायसापि कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ॥

तथा—

अनुजेन कृते तीर्थे सपिण्डावाधिपूर्वकम् ।
पुनर्ज्येष्ठेन कर्तव्यं श्रुत्वा मिश्रणपूर्वकम् ॥

मिश्रणं सपिण्डनम् । पुनः करणेविशेष उक्तस्तत्रैव ।

यवीयसा कृते श्राद्धे प्रेतशब्दंविहाय च ।
ज्येष्ठेनैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ॥
यः सपिण्डीकृतं जन्तुं प्रेतशब्दे नियोजयेत् ।
असौ विधिघ्नो भवति पितृहा चोपजायते ॥

कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणे वृत्ते श्रुत्वा पित्रोर्मृतिं सुतः ।
आदशाहं तस्य नाम्ना दद्यात्तस्य तिलाञ्जलीन् ॥

तथा—

पित्रोर्दाहादिकं कर्म श्रुत्वा देशान्तरे सुतः ।
सपिण्डीकरणं कुर्यान्न कुर्यात्षोडशीं पुनः ॥

यत्तु वायुपुराणे—

श्राद्धानि षोडशादत्त्वा न तु कुर्यात्सपिण्डताम् ।
प्रोषितावासिते पुत्रः कालादतिचिरादपि ॥ इति ।

तद् भ्रात्राद्यकृतषोडशश्राद्धविषयः । अत एवापरार्कः— यदि तानि भ्रात्रादिना दत्तानि तदा सपिण्डत्वमेव कुर्यादिति ।

विशेषान्तरमप्याह संवर्तः--

कृतं कनीयसा वाऽपि यस्य श्राद्धं सपिण्डनम्।
ज्येष्ठोऽपि हि सुतः कुर्यात्सापिण्डीकरणं पुनः॥
पुनः सपिण्डीकरणं श्राद्धं पार्वणवद्भवेत्।
अर्घ्यसंयोजनं नैव पिण्डसंयोजनं न च॥ इति।

युक्तं चैतत् कनिष्ठकृतसंयोजनेनैव प्रेतत्वानिवृत्तेर्प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थत्वाच्च संयोजनस्येति प्रेतशब्दनिवृत्तिवत्।

पुत्राभावे तु पौत्रस्याधिकारः--

पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति।
पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम्॥
नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः॥

इति छान्दोग्यात्। तदभावे--

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः।
सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि क्रियाभाक्तु प्रजायते॥

इति विष्णुपुराणवचनात्। सर्वसपिण्डाभावे पुत्र्यपि कुर्यादित्याह ऋष्यशृङ्गः—

अपुत्रस्य तु या पुत्री साऽपि पिण्डप्रदा भवेत्।

महाभारतेऽपि—

दुहिता पुत्रवत्कुर्यान्मातापित्रोस्तु संस्कृता।
आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं तयोरपि॥

संस्कृतेति वचनादसंस्कृतायाः पितृगोत्रसम्बन्धादयमसिद्धोऽधिकार इत्याहुः॥

अथ मातृसपिण्डनाधिकारिणः

कालादर्शे—

अपुत्रायाः सपत्नीजस्तेऽप्यजायाः पतिस्तथा।
पूर्वाभावे परः कुर्याद्वृद्धिवत्पैतृमेधिकम्॥

अपुत्रायाः औरसक्षेत्रजापुत्ररहितायाः ।

कात्यायनोऽपि--

त्रिदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या और्ध्वदेहिकम् ।
तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तयाऽऽहृता ॥
तेषामभावे तु पतिस्तदभावे सपिण्डकाः । इति ।

तयाहृता—'पूर्वाभावे परः परः' इतिक्रमेण । अपरार्के लघुहारीतः--

पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियः ।
पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये ॥

मार्कण्डेयः--

स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।
सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ॥

भर्तुरभाव एतत् ।

तथा पैठीनसिः—

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् । इति ।

इदं त्वौरसकर्तृकमौर्ध्वदेहिकमनन्वारूढायाः ।
अन्वारूढायास्त्वनौरसोऽपि भर्तुर्ज्येष्ठ एवौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ।

तथोक्तं भविष्यत्पुराणे--

एका चितिं समारुह्य भर्तारं याऽनुगच्छति ।
तद्भर्तुर्यत्क्रियां कर्ता स तस्याश्च क्रियां चरेत् ॥

षडशीतिमतेऽपि--

पुत्रोऽन्यो वाऽग्निदस्तस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः ।
नवश्राद्धं सपिण्डान्तं युगपत्तु समापयेत् ॥ इति ।

स्मृतिसारेऽपि--

उत्तरीयं शिलापात्रमग्निश्चैव तथा चरुः ।
एक एव भवेत्कर्ता दम्पत्योः सहयायिनोः ॥ इति ।

अयं च कर्त्रैक्यनियम औरससद्भाव एव घटते, अन्यथा प्राप्त्यभावेन नियमानर्थक्यात्।

स्मृत्यर्थसारेऽपि-सहदहने तु पाकैक्यं कर्त्रैक्यं च भवति।

अथेतिकर्तव्यता-तत्र गोभिलः-"चत्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेषु सिञ्चति 'ये समाना' इति द्वाभ्यामेतेन पिण्डो व्याख्यातः" इति। उदकपात्राणि अर्घ्यपात्राणि। ब्रह्मपुराणे--

प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत्।
ततः पितामहादिभ्यस्तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक्॥
ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जलं तु समर्पयेत्।
अथ तेनैव विधिना पिण्डमूलेऽवनेजनम्॥
पितुर्दत्त्वा तु पिण्डं तु दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत्।
दत्त्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं ध्यात्वा तं च शुभाशुभम्॥
सुवर्णरूप्यदर्भैस्तु तस्मिन्पिण्डे ततस्त्रिधा।
कृत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्चयेत्॥

विष्णुः-"संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय ब्राह्मणान् देवपूर्वान् भोजयेत्। अग्नौकरणमावाहनं पाद्यं च कुर्यात् संसृजन्तुत्वा पृथिवी समानी चेति प्रेतपाद्यं पात्रत्रये योजयेदुच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्याद्ब्राह्मणांश्च स्वाचान्तान्दत्तदक्षिणांश्चानुव्रज्य विसर्जयेत्ततः प्रेतपिण्डं पाद्यपात्रोदकवत्पिण्डत्रये निदध्यात्कर्षूत्रयेऽप्येवमेव सपिण्डीकरणं मासिकार्थवद् द्वादशाहं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि कुर्यान्मन्त्रवर्जं शूद्राणां द्वादशेऽह्नि संवत्सराभ्यन्तरे यद्यपि मासिके भवेत्तदा मासिकार्थे दिनमेकं वर्द्धयेदिति"। कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमिति। प्रेतैकोद्दिष्टसम्बन्धिकर्षूत्रयसन्निहितानपि पिण्डान् पित्रादिपिण्डेषु योजयेत्। मासिकार्थवादिति। मासि भवानि मासिकानि तदर्थः

प्रेताध्यायनादिः तद्युक्तानि श्राद्धानि मासिकार्थवन्ति तान्या-शौचापगमे द्वादशाहं द्वादशस्वहःसु कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि सपि-ण्डीकरणं कुर्यादित्यर्थः ।

शौनकोऽपि—"अथ सपिण्डीकरणं चत्वार्युदपात्राण्येकं प्रेतस्य त्रीणीतरेषां प्रथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । 'समानी व आकूतिः' इत्येवमेव प्रथमपिण्डं त्रिषु पिण्डेषु नियोजयेत्। 'मधु-मतीभिः सङ्गच्छध्वम्' इतिद्वाभ्यामेव चतुर्थोऽनुज्ञापितो भवतीति"। अत्र चत्वार्युदकपात्राणीति वदता चत्वारो ब्राह्मणाः पितृवर्गे दर्शिताः । द्वौ च विश्वेदेवार्थे, ।

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

इति शातातपोक्तेः ।

यत्त्वाश्वलायनवचनम्--

न त्वत्र दैवे योजयेदिति, तत्पैतृकार्चनकाण्ड दैविकपदार्थ-संकरं न कुर्यादित्येवमर्थमिति कल्पतरुः । श्राद्धकल्पे ब्रह्म-पुराणे--

चतुर्भ्यश्चार्घ्यपात्रेभ्य एकमेकेन पाणिना ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥
श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डताम् ।
तयोस्त्रिपुरुषं पूर्वमेकोद्दिष्टं ततः परम् ॥

श्राद्धद्वयमित्यनेन यैः सह सपिण्डनं तेषामेकं श्राद्धं, विश्वे-देवाऽऽवाहनपिण्डदानादिविधानात् । अपरं च प्रेतैकोद्दिष्टमित्येवं द्वित्वसम्पत्तिरिति भट्टलोल्लटः ।

शङ्खधरस्तु श्राद्धद्वयमित्यत्र द्वित्वमविवक्षितम् ।

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

इत्यादिस्मृतिपुराणवचनेष्वेकवचनोपादानादित्याह । स-पिण्डनस्य पार्वणैकोद्दिष्टरूपत्वेनोभयविलक्षणं नरसिंहाकारमिद-मिति हरनाथदिवोदासचन्द्रप्रकाशादयो मन्यन्ते । सङ्कल्पस्तु ना-

मगोत्रोच्चारपूर्वकं प्रेतस्य सपिण्डनश्राद्धं करिष्ये इत्येव । तत्र च सर्वेषामविवाद एव ।

तदुक्तं मैत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टे--

विश्वेदेवा यथा श्राद्धे ह्यङ्गभूता हि पार्वणे ।
प्रेतपित्रादयस्तद्वदङ्गत्वेन सपिण्डने ॥
तस्मान्नोच्चरणीयास्ते सङ्कल्पे तु सपिण्डने ।
उच्चार्या उपचारेषु सहयोगेऽथवोच्चरेत् ॥ इति ।

अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव--

प्रेतार्घ्यादि च तृप्त्यन्तं न च मिश्रवदाचरेत् ।
पित्र्ये विप्रकरे होमः साग्नेरपि भवेदिह ॥
अग्नौकरणशेषं हि पित्र्यब्राह्मणभोजने ।
नैकोद्दिष्टे हि विकिर इतरस्मिन्नियोगतः ॥
पितृपिण्डान्त्यसंस्थानांस्तथा प्रत्यवनेजितान् ।
प्रेतपिण्डात्पुरस्तात्तानित्येवं काठकश्रुतिः ॥
प्रेतपिण्डं त्रिधा कृत्वा निदध्यादर्घ्यपात्रवत् ।
त्रिषु पिण्डेष्वनुज्ञातो ब्राह्मणैः श्राद्धतर्पितैः ॥
पिण्डान्सम्पूज्य विधिवदाभिमृश्येदमुच्चरेत् ।
एष वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं ददात्विति ॥
शिवमस्त्विहशेषाणां जायन्तां चिरजीविनः ॥

अथ सपिण्डनानुक्रमणी श्राद्धकल्पे-

पूर्वेद्युस्तदहर्वाऽपि षड्विप्रान्संनिमन्त्रयेत् ।
दैवे द्वावुपवेश्याथ प्रेते त्वेकमुदङ्मुखम् ॥
ततस्त्रीन्सर्वपित्र्येषु कुर्याच्छ्राद्धद्वयं सुतः ।
प्रेतस्यामुकगोत्रस्य प्रेतत्वस्य विमुक्तये ॥
सपिण्डीकरणं श्राद्धं करिष्येऽहमथोच्चरेत् ।
तत्पित्राद्या अनुच्चार्याः सपिण्डीकरणं बुधैः ॥

पितॄनावाहयेत्तत्र तिलैः सर्वानथार्चयेत् ।
प्रेतपात्रं ततस्तूष्णीं पूरयेदत्र वै तिलान् ॥
निक्षिपेन्मन्त्ररहितं गन्धपुष्पादि च क्रमात् ।
तत्पुरस्तात्पितॄणां स्यान्मन्त्रवत्पात्रपूरणम् ॥
अमन्त्रं प्रेतपात्रार्थं चतुर्थांशं प्रयच्छति ।
प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां तस्य विप्रकरे ततः ॥
ये समाना इति द्वाभ्यामवशिष्टं त्रिषु क्षिपेत् ।
पित्र्यपात्रेषु तेनैव किञ्चित्तत्र न शेषयेत् ॥
वत्सगोत्र शिवप्रेत गोत्रेणामुकशर्मणा ।
मन्त्रान्त इदमुच्चार्य तात्पित्रा सह संसृज ॥
एवं पात्रद्वये सर्वं तथा मात्रादिषु स्मृतम् ।
भट्टमेधातिथिः प्राह प्रसेकोऽर्घ्यादनन्तरम् ॥
सचार्घ्यात्प्राक् तु गोविन्दराजशङ्खधराविति ॥

अथाऽत्यन्तापदि सपिण्डनविधिः ।

तत्र गोभिलः--

अनुक्तकालेष्वपि तु व्युत्क्रमेण मृतावपि ।
आमेन वाऽपि सापिण्ड्यं हेम्ना वाऽपि प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

एतत्सर्वं विषयाविशेषश्रवणादापत्कल्पत्वात्वेतिस्मृतिसारा· द्यः । पितृव्यतिरिक्तविषयमिति कालादर्शः ॥

अथ मातुः सापिण्डीकरणम् ॥

याज्ञवल्क्यः—

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि (१।२५४) ।

एतत् समनन्तरोक्तं सापिण्डीकरणं पूर्वोक्तमेकोद्दिष्टं च स्त्रिया अपि मातुरपि कर्तव्यम् । तत्र तावदनुगमनमृताया मातुः स· पिण्डनं पत्यैव सह कार्यम् ।

तदाह शातातपः—

मृता याऽनुगता नाथं सा तेन सहपिण्डनम् ।

अर्हति स्वर्गवासेऽपि यावदाभूतसंप्लवम् ॥

यमोऽपि—

पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
सा मृताऽपि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैः ॥ इति ।

पत्या चैकेनेत्यत्र पतिपदं पत्युः पित्रादीनामुपलक्षणार्थमित्येके । एकेन पत्यैव न तत्पित्रादिभिः सहेत्यन्ये ।

हारीतोऽपि—

स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः ॥

तदेतत्पृथक्चित्यारोहणविषयमेकचित्यारोहणे पतिसपिण्डनेनैव तस्या अपि कृतत्वादिति शङ्खधरः । पतिमुद्दिश्य दिनान्तरमरणविषयमिति गोविन्दराजः । दिनान्तरमृते पुत्रः स्वपितृपितामहपिण्डमध्ये कुशासनं धार्य पित्रैकेन मातुः सपिण्डनं कुर्यादिति स्मृत्यर्थसारः । पत्युद्देशेन मातुरग्निप्रवेशमरणविषयमिति मदनः । मातुर्यथा कथंचिन्मरणमात्रे सहगमनाद्यभावेऽपि पत्यैव सह सपिण्डनमिति मुख्यः कल्पः । अपरे तु पक्षा गौणा इति दिवोदासचन्द्रप्रकाशादयः । वस्तुतस्त्वनुगमनविषयत्वमेव युक्तम् । 'मृता याऽनुगता नाथम्' इति वचनात् । नाथं प्रेतमनुलक्ष्यीकृत्य गता नत्वनु पश्चाद्गतेति भट्टलोल्लटेन व्याख्यातत्वात् ।

विज्ञानेश्वरोऽपि अन्वारोहणे पत्यैव सह सापिण्ड्यमाह ।

सहैकचित्यारोहणे तु विशेषः श्राद्धकल्पे आपस्तम्बः—

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।
पृथक्पिण्डप्रदानं न तस्मात्पत्नीषु युज्यते ॥
चतुर्थीहोममन्त्रैः स्त्री पत्युर्देहार्धतां व्रजेत् ।
अतो धर्मे च पिण्डे च भवेत्तस्यार्धभागिनी ॥

मृते पितरि मातुस्तु न कार्या सहपिण्डता ।
भर्तुरेव सपिण्डत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् ॥

अयमर्थः—एकस्यामेव तिथौ एकचित्यां सहारूढयोर्दम्पत्योः पतिपिण्डदानसमय एव द्वयोर्नामग्रहणं कार्यं, न पृथक् मातुः पिण्डदानं, पितृपिण्डनेनैव तस्या अपि जातत्वादिति। एतन्मूलवाक्यं च चन्द्रप्रकाशे--

एकचित्यधिरोहश्चेत्तिथिरेकैव जायते ।
एकपाकेन पिण्डैक्ये द्वयोर्गृह्णीत नामनी ॥ इति ।

व्याख्यातं चैतच्छङ्खधरेण--एकस्यामेव तिथौ एकचित्यधिरोहश्चेज्जायते तदा पिण्डैक्ये सपिण्डीकरणे एकपाकेन एकपिण्डेन द्वयोर्नामनी गृह्णीतेति सम्बन्धः । अयमेव चार्थः स्पष्टीकृतः स्मृत्यर्थसारे—अन्वारोहणैकदिनमरणे स्त्रियाः पृथक् सपिण्डीकरणं न कार्यम् , भर्तुश्च कृते स्त्रियाश्च कृतं भवतीति।

अथ सहानुगमनातिरिक्तप्रकारान्तरमरणे मातुः सापिण्ड्यं केनेत्यपेक्षायाम् ?

शङ्खः--

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ? ।
पितामह्यादिभिः सार्द्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥

शातातपोऽपि--

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ।
पितामह्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टेऽपि--

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।

तदेतद् ब्राह्मादिविवाहोढाविषयमिति चिन्तामणिः। तदाह श्राद्धकल्पे यमः--

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।
तस्याः सपिण्डीकरणं पितामह्यादिभिः सह ॥ इति ।

ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यैरूढाया इति मदनः । तदेतत्पितामह्याः सापिण्ड्यं जीवत्पितैव कुर्यात् ।

तदाह यमः—

जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ॥ इति ।

मृतपितृकस्य विकल्पमाह स एव—

प्रमीतपितृकः पित्रा पितामह्याऽथवा सुतः ॥ इति ।

अत्र सर्वत्र पितामहीपदं प्रपितामहीवृद्धप्रपितामह्योरुपलक्षणम्, 'पितामह्यादिभिः सार्द्धम्' इति शङ्खोक्तेः । अन्योऽपि पक्षो मातृसापिण्ड्ये शातातपेनोक्तः—

तन्मात्रा तत्पितामह्या तच्छ्वश्र्वा वा सपिण्डता ॥ इति ।

तस्या मातुर्मात्रा मातुरेव पितामह्या तच्छ्वश्र्वा तस्या मातृपितामह्याः या श्वश्रूः मातुःप्रपितामही तयेत्यर्थः । पूर्वस्यां जीवन्त्यामुत्तरोत्तरयेति वाशब्दार्थमाह मदनः । आसुरादिविवाहे तु मातामह्यादिभिरेवेति वाशब्दार्थ इति शङ्खधरः । युक्तं चैतदेव एकेन सापिण्ड्यादर्शनात्तिसृभिरेव सापिण्ड्यं युक्तम् । वाशब्दस्त्ववधारणे इति । पूर्वपूर्वजीवने उत्तरोत्तरयेत्यर्थमाप्तमवक्तव्यमिति । सचायमासुरादिविवाहोढाविषय इति सर्व एव ।

आसुरादिविवाहेषु विन्नानां योषितां स्मृता ।

इति तेनैवोत्तरार्द्धेनाऽभिधानात् । आसुर, गान्धर्व, राक्षस, पैशाचविवाहैरूढाया इति मदनः । पक्षान्तरमप्याह सुमन्तुः—

पिता पितामहे योज्यः सम्पूर्णे वत्सरे सुतैः ।
माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान् शिवः ॥

उशनाः—

पितुः पितामहे यद्वत्संपूर्णे वत्सरे सुतैः ।
मातुर्मातामहे तद्वदेषा कार्या सपिण्डता ॥ इति ।

तदेतत्पुत्रिकापुत्र विषयमिति सर्व एव ।

तदाह बौधायनः—

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।
द्वितीये च पितुस्तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥ इति ।

नन्वत्र वाक्ये त्रिदैवत्यश्राद्धविधानात्पार्वणस्य च त्रिदैवत्यत्वात्पार्वणश्राद्धविषयमिदमिति गम्यते । सपिण्डनस्य तूभयात्मकत्वेन चतुर्दैवतत्वात् । प्रकृते च सपिण्डनादिपदाभावादिति चेत् ? सत्यम् ,

जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।
प्रमीतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्रिकासुतः ॥

इति वाक्यस्य तत्पित्रा मातामहेनेति च व्याख्यानस्य श्राद्धकल्पलिखितस्य तन्मूलत्वात् ॥

अथापुत्रायाः पत्न्याः सपिण्डनम् ।

पैठीनसिः—

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् ।
श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

अस्याः श्वश्र्वादिभिः स्वमात्रादिभिरिति सर्वसम्मतम् ।

तदुक्तं व्यासेन—

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् ।
स्वस्य मात्रादिभिः सार्द्धमेवं धर्मेण युज्यते ॥ इति ।

अथापुत्रस्य भर्तुः पत्न्या सापिण्ड्यं कार्यमित्याह लौगाक्षिः—

सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम् ।
सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च ॥

सुमन्तुरपि—

अपुत्रे संस्थिते कर्ता नास्ति चेच्छ्राद्धकर्मणि ।
तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा ॥ इति ।

यत्तु धवलनिबन्धे--

सपिण्डीकरणं तस्मादपुत्रस्य द्विजन्मनः ।
आशौचमुदकं कार्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

तथा--

अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषोऽपि वा ।
तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

शूद्रेऽपि–'पिण्डकरणे प्रथमः पितॄणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेत्' इति । पुत्रवांश्चेदिति वचनाच्चापुत्रयोः स्त्रीपुरुषयोः सपिण्डनमित्युक्तम् । तन्न, अपुत्रस्येत्यादिवाक्यानां पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसापरत्वेनाप्युपपत्तेर्न निषेधपरत्वम् निषेधपरत्वे च--

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् ।

तथा--

पुत्राभावे स्वयं कुर्युः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम् ।
सपिण्डीकरणं तत्र ततः पार्वणमन्वहम् ॥

इत्यादिवाक्यैः सपिण्डनस्य विहितत्वादष्टदोषदुष्टो विकल्पः स्यादिति माधवाचार्यस्वरसः । दिवोदासप्रकाशे तु जीवत्पितृकप्रेतविषयमिदम् ,

व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता ॥

इति वचनादित्युक्तम् । अनुमतमेतचन्द्रप्रकाशेनापि । वस्तुतस्तु, 'अपुत्रस्य' इत्यादि भागस्यैकोद्दिष्टविधिशेषत्वेन स्वार्थपरत्वाभावान्न सापिण्ड्यनिषेधकत्वमिति प्रतिभाति । तेन दिवोदासादिव्याख्यानमप्यापातत एवेति बुध्यते । स्मृत्यर्थसारेणापि अनपत्यसपिण्डनं निषिद्धम् । ब्रह्मचारिणामनपत्यानां च सपिण्डीकरणं नास्ति, तेषां सदैकोद्दिष्टमिति । तेन विकल्प एवेत्यन्ये ॥

अथ मातुः सापिण्ड्ये गोत्रनिर्णयः ।

तत्रोशनाः—

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ।
स्वामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

तथा बृहस्पतिः—

भर्तृगोत्रेण दातव्यं स्त्रीणां पिण्डोदकं सुतैः ।
पितामहपितृभ्यां च स्वेन स्वेन विधानतः ॥
पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।
भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

चन्द्रप्रकाशे—

चतुर्थीहोममात्रेण त्वक्मांसहृदयेन्द्रियैः ।
भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत् ॥

तदेतद्ब्राह्मादिविवाहोढाविषयमिति मदनपारिजात, श्राद्धकल्पचिन्तामणि, दिवोदास, चन्द्रप्रकाश, गोविन्दार्णवादयोमन्यन्ते । तन्मूलवाक्यं श्राद्धकल्पे मार्कण्डेयपुराणे—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण दातव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥ इति ।

यत्तु—

पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः ।
जन्मन्यपि विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुलम् ॥ इति,

तदाऽऽसुरादिविवाहोढाविषयमिति सर्व एव मन्यन्ते,तस्यापि मूलं श्राद्धकल्पे मार्कण्डेयपुराण एव--

आसुरादिषु चान्येषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥ इति ।

पुत्रिकाया अपि सम्पूर्णदानानिष्पत्तेः पितृगोत्रमेवेति मिताक्षरा ।

तदुक्तं श्राद्धकल्पे--

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।
कुर्याद्वै पुत्रिकापुत्रो धर्म एष सनातनः ॥ इति ।

अत्र कश्चिद्विशेषमाह शातातपः—

अप्रत्तायां पिता कुर्यात्प्रत्तायां तु पतिस्तथा ।
स्वेन स्वेनैव गोत्रेण संस्थितायां तिलोदकम् ॥

एतेन वैवाहिकसप्तमपदादर्वाक् तदभिव्याप्य वा मृतायाः कन्यायाः पित्रा भ्रात्रा तद्दानाधिकारिणा वा और्ध्वदेहिकं स्वगोत्रेणैव कर्तव्यमिति नियम्यते । तत ऊर्ध्वं पत्यादिना स्वगोत्रेणेति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ मन्येते ।

तथा—

संस्थितायां तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् ।
पैतृकं भजते गोत्रमूर्ध्वं तु पतिपैतृकम् ॥

भार्या भर्तुर्योग्या कन्या 'रक्षेत्कन्याम्' इति स्मरणात् । तस्यां संस्थितायां मृतायां पैतृकं गोत्रं जनककुलं कर्तृभूतं सपिण्डीकरणान्तिकं कर्म भजते कुर्यादित्यर्थः । ऊर्ध्वं विवाहानन्तरं पतिपितुरिदं पतिपैतृकं श्वशुरसम्बन्धीत्यर्थः। तद्गोत्रं कर्तृ सपिण्डीकरणान्तिकं कर्म भजत इति पूर्वेण सम्बन्धः । यद्वा सपिण्डीकरणान्तिकं कर्म कर्तृभूतं पैतृकं गोत्रं भजते आश्रयति तेन गोत्रेण निष्पद्यत इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । अस्मिंश्च व्याख्याद्वये पूर्ववचनमेव मूलमिति । अत्र सम्बन्धिभार्यापदेन भार्यात्वप्रतियोगिनः पत्युरेवोपस्थितत्वात् पतिकर्तृकपत्नीसपिण्डीकरणविषयमिति हरनाथः । अत्र येन केनापि सह मातुःसापिण्ड्येऽपि यत्रान्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथग्विहितम्—

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि ।
मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

इत्यादिना, तत्र सर्वत्र पितामह्यादिभिरेव सह पार्वणश्राद्धं कर्तव्यम् ।

तदाह शातातपः—

नान्दीमुखेऽष्टके श्राद्धे गयायां च मृतेऽहनि ।
पितामह्यादिभिः सार्द्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत् ॥ इति ।

'अन्यत्र पतिना सह' इति पतिसापिण्ड्ये तदंशभागित्वाचेनैव सह, मातामहसापिण्ड्ये तु तदंशभागित्वादेव तेन सह ।

तदाह शातातपः—

एकमूर्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।
पत्नी पतिपितॄणां तु तस्मादंशेषु भागिनी ॥ इति ।

एवं सति मातामहेन सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं पितृश्राद्धव न्नित्यमेव । अन्यसापिण्ड्ये तु न नित्यमिति । मिताक्षरादि सर्वग्रन्थसम्मतोऽयं निर्णयः ॥

अथ व्युत्क्रममृतस्य सापिण्ड्यमस्ति नेति विचार्यते ।

तत्र कात्यायनः—

व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता ।

व्याख्यातं चैतद्विज्ञानेश्वराचार्यैः—एतच्च पितुः सपिण्डीकरणं पितामहादिषु त्रिषु प्रमीतेषु वेदितव्यम् । पितरि प्रेते पितामहे वा जीवति सपिण्डीकरणं नास्त्येवेति । उपसंहृतं च गोब्राह्मणादिहतस्य व्युत्क्रममृतस्य सपिण्डीकरणासम्भवे तमुल्लङ्घ्य पितामहादिभ्यः पार्वणविधानमनुपपन्नमिति सपिण्डनाभावोऽवगम्यत इति । तथा षट्त्रिंशन्मते—

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

तथा यज्ञपार्श्वपरिशिष्टे—

जीवेत्पितामहो यस्य पिता चान्तरितो भवेत् ।
पितुरेकस्य दातव्यमेवमाहुर्मनीषिणः ॥ इति,

तदेतन्मातापितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयमिति मदनपारिजातप्रभृतयः ।

तथाच स्कन्दपुराणे—

व्युत्क्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृतः ॥ इति ।

एष विधिः—व्युत्क्रममृतौ न सपिण्डनमिष्यत इत्ययं विधिः । अत एव व्युत्क्रममृतस्यापि सपिण्डनाविधिर्दर्शितो ब्रह्मपुराणे—

मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् ॥ इति ।

मनुरपि—

पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेद्वाऽपि पितामहः ।

पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥ (३।२२१)

"जीवते पितामहाय न दद्यात्, किं तर्हि ? ततः पूर्वाभ्यां पितुश्चेत्येवं त्रिभ्यो निपृणीयादितिस्मरन्ति" इति ।

गोविन्दराजोऽप्येवमाह—यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यादिति वचनादिति । कुल्लूकभट्टस्तु—नामकीर्तनमत्र श्राद्धोपलक्षणम् । यस्य पुनः पिता मृतः स्यात्पितामहश्च जीवति स पितृपितामहयोर्द्वयोरेव श्राद्धं कुर्यादित्याह । सर्वज्ञनारायणकृता तु व्याख्याऽन्यथैव । यथा-वृत्तो मृतः जीवेद्वाऽपि इति' वाशब्दश्चार्थे 'कीर्तयेत्प्रपितामहम्' प्रपितामहनामकीर्तनेन श्राद्धं प्रवर्तयेदित्युक्तं भवति इति । विज्ञानेश्वरोऽप्यन्यथैवाह—पितुः स नामसंकीर्त्येति शब्दप्रयोगानियमायनपिण्डद्वयदानार्थम् ।

पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ।

इत्यर्थतद्ग्रहणात्सर्वत्र पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः इत्येव प्रयोगो न पुनः कदाचिदपि पितामहस्य प्रपितामहस्य वाऽऽदित्वं वृद्धप्रपितामहस्य तत्पितुर्वान्तत्वमिति । तदेतद्बहुनिबन्धासम्मतमाचारानगतं च दृश्यते इति मेधातिथि प्रमुखव्याख्यैवादरणीयेति ॥

यत्र तु पितृपितामहौ प्रेतौ प्रपितामहश्च जीवति तत्राह—

विष्णुः-'यस्य पितापितामहौ च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यादिति'। अतश्च प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहानां मध्ये य एव जीवति तमतिक्रम्य तदग्रेतनं गृहीत्वा त्रिकः पूरणीयः—

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।
चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥

इति वचनादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशादयः। अत्र च पितृपितामहप्रपितामहानां मध्ये येनकेनापि सापिण्ड्ये पितृप्राप्तिर्भवत्येवेत्याह सुमन्तुः--

त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।
पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अथ मातुर्व्युत्क्रममरणे —

ब्रह्मपुराणे-

मातर्यग्रे मृतायां तु विद्यते च पितामही ।
प्रपितामहिपूर्वं तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥

चन्द्रप्रकाशे हारीतोऽपि —

तस्मिन्सति सुतः कुर्यात्पितामह्या सहैव तु ।
तस्यां वै च तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्र्वेति निश्चयः ॥

तस्याः पितामह्याः श्वश्र्वा प्रपितामह्येत्यर्थः। एतत्तु पितामह्या सह सपिण्डीकरणपक्षे। मातामह्या सह सपिण्डीकरणपक्षे तु शातातपः--

तन्मात्रा तत्पितामह्या तच्छ्वश्र्वा वा सपिण्डना ।
आसुरादिविवाहेषु विन्नानां योषितां स्मृता ॥ इति ।

पूर्वस्यां पूर्वस्यां जीवन्त्यामुत्तरोत्तरयेति मदनमतं प्राक्दर्शितमेव। एवं मातामहसापिण्ड्यपक्षेऽपि व्युत्क्रममरणे ज्ञेयम्। व्युत्क्रममृतायाः पतिकर्तृकसापिण्ड्ये मदीपोदाहृतं स्मृत्यन्तरवचनम्।

श्वश्रूर्जीवति भर्ता च स्नुषा चान्तर्हिता यदि ।
पितामह्यादिभिः कुर्यात्सपिण्डीकरणं पतिः ॥
तस्यां चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्र्वेति निश्चयः ॥

तस्याः श्वश्र्वा पितामह्येत्यर्थः । एवं पत्न्यादिकर्तृकेऽपि द्रष्टव्यम् । पितृकर्तृके पुत्रसपिण्डने विशेषमाह श्राद्धकल्पे बौधायनः—

पितुः पुत्रेण कर्तव्यं न कुर्वीत पिता सुते ।
अतिस्नेहेन कुर्याच्चेत्सपिण्डीकरणं विना ॥

अत्रापरो विशेषः कात्यायनेनोक्तः—

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।
पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥
पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृताऽपि वा ।
पितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः ॥

असंस्कृतौ दाहादिसपिण्डनान्तैः कर्मभिः पूर्वौ पितामहप्रपितामहौ पापिष्ठं संस्काराद्यभावादित्याम्नातित्येन चाण्डालादिहननेन वा, 'पापकर्मिणो न संसृजेरन् स्त्रियश्च व्यभिचारिणीः' इति गौतमवचनात् । न संसृजेरन् सपिण्डीकुर्युः । 'असंस्कृतौ न संस्कार्यौ' इत्येतच्च प्रत्यासन्ने सापिण्डीकरणकर्तरि सति पौत्रादिना न कर्तव्यमित्येतत्परम्, असति तु संस्कुर्यादेवेत्यपरार्कः ॥

अथ सपिण्डनापवादः ।

शातातपः

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।
न कुर्यात्पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥

ब्रह्मीभूतो यतिः । उशनाः—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा ।
अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥

सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः ॥
त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

तथा श्राद्धकल्पे व्याघ्रपात् 'यतीनां तु विधीयते' इति त्रिदण्डिनामेवायं पार्वणविधिर्नैकदण्डिनामिति भाति, 'त्रिदण्डग्रहणादेव' इति विशेषाभिधानात् । यदपि

दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।
अतः सुतेन कर्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा ॥

इतिप्रचेतोवचने दण्डसामान्योपादानं, यदपि च ।

संन्यासिनोऽप्याह्निकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ॥

इति वायुपुराणीये सामान्याभिधानं तत्सर्वं त्रिदण्डिपरमेव,

सामान्या विधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।

इति न्यायात् । यथा 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यनेन पुरोडाशमात्रस्याविशेषेण चतुर्द्धाकरणे विहितेऽप्याग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्यनेनाग्नेयपरत्वं चतुर्द्धाकरणस्य, तद्वदत्रापीति । तथा सति एकदण्डिनां न किञ्चिदेवेति । तत्र च—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते संगवर्जिते ।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इत्यनेन तत्पितृश्राद्धमेवेति प्रतीयते । अयं चार्थः श्राद्धचिन्तामणिशूलपाणिप्रमृतिभिः स्फुटमेवाभिहितः । अन्ये तु त्रिदण्डग्रहणमित्युपलक्षणम्, 'दण्डग्रहणमात्रेण' इत्यादौ सामान्योपादानात् । तेन संन्यासिमात्रस्यायं पार्वणादिविधिर्न दण्डिनामेव । अन्यथा आशौचादिनिषेधोऽपि त्रिदण्डिपर एव स्यादिति एकदण्डिनां तत्प्रसङ्गः ।

अत एव ब्रह्मपुराणे—

त्रयाणामाश्रमाणां च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः ।
यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यं न चान्येषां करोति सः ॥

इति वदन्ति । वस्तुतस्तु—

वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः ।
यस्यैव नियता दण्डाः स त्रिदण्डी यतिः स्मृतः ॥

इतिमार्कण्डेयपुराणवचनेन त्रिदंडिशब्दस्य वाक्कायमनोदण्ड त्रयोपेतपरतया माधवाचार्यैर्व्याख्यातत्वेन च तथाविधत्वस्यै चैकदण्डिनामपि सम्भवात्संन्यासिमात्रपरमिदमिति प्रतिभाति । शिष्टाचारोऽप्यत्रानुगृह्यत इत्यलं बहुना ।

तथा स्मृत्यर्थसारे 'ब्रह्मचारिणामनपत्यानां च सपिण्डीकरणं नास्ति, तेषां सदैकोद्दिष्टविधिः इति । अनपत्यविषये तु व्यवस्था पूर्वमुक्तैव । शूद्रापुत्रस्य द्विजैः पित्रादिभिः सहपिण्डनं न कार्यमित्युक्तं हरनाथे शङ्खेन—

नयेत तु सपिण्डत्वं येषां शूद्रः कुलोद्भवः ।
सर्वे शूद्रत्वमायान्ति यदि स्वर्गजितोऽपि ते ॥

ब्राह्मणादिहतानां पतितानां च प्रायश्चित्ताकरणे सापिण्डीकरणं नास्तीति स्मृत्यर्थसारः । तेषामपि संवत्सरानन्तरं प्रायश्चित्तं विधाय नारायणबलिपूर्वं सर्वमौर्द्ध्वदेहिकं कार्यम् इति प्रपञ्चितमेव प्राक् ।

इति सपिण्डीकरणविधिः ॥

अथ पाथेयश्राद्धम् ।

तदुक्तं प्रयोगसारे हारीतेन—

समुद्दिश्यैकपुरुषं न दद्यात्पुरुषत्रये ।
द्वादशेऽहनि कर्तव्यं पाथेयं पितृतृप्तये ॥ इति ।

द्वादशेऽहनि इति सपिण्डीकरणदिवसोपलक्षणम् । तत्रैकपुरुषोद्देशनिषेध्य पुरुषत्रयोद्देशस्य विधानात्तस्य च सपिण्डनोत्तरकालमेव सम्भवात् ।

अथ सपिण्डनोत्तरदिने वा स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । तन्मूलं च बहुग्रन्थे फक्किकारूपमेवेति ।

धर्मप्रदीपेऽपि—

सूतकान्ते विवाहादौ श्राद्धान्ते प्रथमार्तवे ।
पुण्याहं वाचयित्वा तु भोक्तव्यं स्वस्थमानसैः ॥ इति ।

अथ सोदकुम्भश्राद्धम् ।

याज्ञवल्क्यः—

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ।
तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥

गौतमः—

सदैवं पार्वणश्राद्धं सोदकुम्भं सदक्षिणम् ।
कुर्यात्प्रत्याब्दिकश्राद्धात्संकल्पविधिनाऽन्वहम् ॥

इदं च कृते वा सपिण्डने यावद्वर्षं प्रत्यहं, तदशक्तौ प्रतिमासं वा दिवसगणनया कार्यम् । सपिण्डनोत्तरकालं पार्वणं पूर्वमेकोद्दिष्टमिति । तच्च भोजनादिनियमरहितं विश्वेदेवरहितं सांकल्पविधिना कार्यमिति संक्षेपः ॥

अथ महागुरुनिपाते प्रथमाब्दे वर्ज्यानि ।

तत्र धवलनिबन्धे देवलः—

प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।
न दैवं नापि वा पित्र्यं यावत्पूर्णो न वत्सरः ।
महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि ॥
कुर्यात्सम्वत्सरादर्वागेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अकृते सपिण्डीकरणे सम्वत्सरादर्वाक् प्रेतकार्यं षोडशश्राद्धादि एकोद्दिष्टं कुर्यान्न पार्वणमिति ।

सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

इति पैठीनसिवचनात् । यत्त्वन्यदीयमेकोद्दिष्टं पार्वणं च न कार्यमिति भ्रान्तप्रलपितम्, तन्न; तथा सति पितृमरणोत्तरकालं

प्रथमाब्द एव मृतस्य भ्रात्रादेरेकोद्दिष्टं पार्वणं च न स्यात् । किञ्च यदाकदाचिन्मृतस्यान्यस्य क्षयाहादिकमपि न स्यादित्यास्तां तावत् । तथा दिवोदासप्रकाशेऽपि—

महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च ।
सम्वत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

तथा—

तीर्थस्नानं महादानं परान्नं तिलतर्पणम् ।
अब्दमेकं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

तथा—

स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम् ।
प्रथमेऽब्दे न कुर्यात्तु महागुरुनिपातने ॥

स्नानं दूरदेशाद्गत्वा तीर्थादौ, पूर्ववाक्यानुरोधात् । स्वाध्यायमपूर्वस्य ब्राह्मणोपनिषदादेरारम्भपूर्वकम् । अग्नितर्पणमग्न्याधानादिपूर्वकमग्निहोत्रहोमादि इति बहवः । यानि त्वन्यान्यपि—

सर्वेषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।
कुर्यात्संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत् ॥
माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्नुषा ।
एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः ॥
माता चैव सुतो भ्राता पत्नी चैव विपद्यते ।
तत्र श्राद्धानि कुर्वीत न कुर्याज्जनके मृते ॥

इत्यादीनि वचनानि तानि सर्वाणि पितृमृतौ पितृमरणप्रतकमध्ये अन्यस्य मरणेऽपि तदीयनवश्राद्धादि न कुर्यादित्येतत्पराणीति धर्मप्रकाशव्याख्या । अन्यच्च—

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।
प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि हि सपिण्डने ॥

दर्शश्राद्धमित्यपि पाठमपरे पठन्ति । अस्यापवादः—

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमेऽब्दे तु कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान्सुतः ॥ इति ।

अत्र कश्चिद्भक्तिशब्देन भक्त्याख्यं श्राद्धं श्राद्धे देवतात्व-सम्पादकं तद्वान् तत्कृतवानित्याह । तदेतन्महासाहसपूर्वकमपूर्वार्थिनां प्रतारणेनात्मनो धर्मशास्त्राभिनिवेशप्रकाशनमेव । यतः सर्वदेशीयशिष्टपरिगृहीतनिबन्धापरिगृहीतेऽपि वचनेऽपूर्वव्याख्याकल्पनमिति । गयायां पिण्डदानं तु सपिण्ड्यान्तेऽस्याब्दमध्येऽपि कार्यमित्युक्तं दिवोदासप्रकाशे—

सपिण्डीकरणं कृत्वा गयां गत्वा च धर्मवित् ।
एकोद्दिष्टानि कुर्वीत साग्निर्वाऽनग्निमानपि ॥

अथ प्रागुक्तेऽपि नान्दीश्राद्धे ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थं पुनः किञ्चिद्विचार्यते । बह्वृचानां नान्दीश्राद्धे मात्रादीनामानुलोम्येन क्रम उत प्रातिलोम्येनेति ? तत्रानुलोम्येनेति प्राप्तम्, चोदकानुग्रहात् ।

माता पितामही चैव सम्पूज्या प्रपितामही ।
पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ।
एते नवार्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः ॥

इत्याश्वलायनवचनाच्च । न च मात्रादिस्वरूपविधिपरेऽस्मिन् वाक्ये अवर्जनीयतया क्रमोक्तिः उभयपरत्वे वाक्यभेदादिति वाच्यम् । प्राप्तत्वेन स्वरूपविधानानभ्युपगमात् । न च परिशिष्टकारिकाशौनकादिप्रयोगेषु त्रिदैवत्यत्वोक्तेः

मातृपूर्वान्पितॄन् पूज्य ततो मातामहानपि ।
मातामहास्ततः केचिद् युग्मा भोज्या द्विजातयः ॥

इति चतुर्विंशतिमते द्वादशदैवत्यत्वोक्तेश्च तत्परिसंख्यार्थमेवेदमिति वाच्यम्, तस्यास्त्रिदोषत्वात् । न च पाठक्रमो न विधेयो नापि वाक्यार्थो अपदार्थत्वादिति वाच्यम्, तस्य 'शौचाचारांश्च शिक्षयेत्' इत्यादि स्मार्तस्वाध्यायविधिविहितत्वात् ।

अत एव कात्यायनीये प्रयोगवचने 'नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्ताम्' इति ।

तथा शौनकीयेऽपि—

तत्रेदं तेऽर्घ्यमित्येष पितृनामपदादिकः ।
पितामहार्थविप्रेभ्यो दत्त्वाऽर्घ्यं च यथा पुरा ॥
प्रपितामहशब्दादिमिदं तेऽर्घ्यमितीरयेत् ।

इत्यादीन्यानुलोम्यविधिलिङ्गान्यपि सङ्गच्छन्ते । एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् प्रयोगपारिजातोऽप्येवमाह 'तस्मादानुलोम्येन क्रमः' इति । अत्रोच्यते, न तावदत्रातिदेशनानुलोम्यक्रमसिद्धिः, तस्योपदेशेन बाधितत्वात् । तथाहि—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।
नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वानन्यत्रपितृपूर्वकम् ॥

इति वृद्धवसिष्ठेन । तथा—

वृद्धमुख्यास्तु पितरो वृद्धिश्राद्धेषु भुञ्जते ।

इति स्मृत्यर्थसारेण । तथा—

प्रपितामहादि मात्रन्तं तथा वर्गद्वयेऽपि च ।
नान्दीश्राद्धेषु सर्वत्र केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

इति प्रयोगसाराश्वलायनसर्वस्वकृत्यरत्नाकरप्रभृतिभिश्च प्रातिलोम्यक्रमस्यैवोक्तत्वात्स एव शास्त्रार्थः । न च वासिष्ठं शाखान्तरविषयमिति वाच्यम्, 'वासिष्ठं बह्वृचैरेव' इति होलाकाधिकरणे वार्त्तिककारैरुक्तत्वेन तदयोगात् । अथाश्वलायनवाक्येन तत्सिद्धिरिति मतं, तत्रापि तस्य पाठमात्रदर्शनेन पाठक्रमस्य च क्रमाकल्प्यत्वेन तत्परत्वायोगात् । तथात्वेऽपि वा तस्य साक्षाद्वसिष्ठस्मृत्युक्तश्रौतक्रमविरोधे क्रमकोपाधिकरणन्यायेन बाध्यत्वात् । यथा ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णात्याश्विनं गृह्णातीतिपाठक्रम "आश्विनो दशमो गृह्यते" इति श्रौतक्रमेण बाध्यत

इति । किञ्च पाठमात्रस्य क्रमकल्पकत्वे—

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।
ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ॥

इति मात्स्यवचने विश्वेषां देवानामन्ते पाठादन्त एव पूजा स्यात् । तस्मादाश्वलायनवाक्यं नवसंख्यामात्रविधिपरमेव न क्रमपरम् । तथा सति च "तदिदमेके मातॄणां पृथक्कुर्वन्त्यथ पितॄणां ततो मातामहानाम्" इति त्रयमिच्छन्ति । तथा—

मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितॄणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

इत्यादिपरिशिष्टादिवाक्यैः सहैकमूलकल्पनालाघवमपि । यद्वा परिशिष्टादिवाक्यैकमूलकल्पनालाघवादेव मात्रादिश्राद्धत्रयस्य क्रमविधायकमस्तु । न च वसिष्ठवाक्यं प्रपितामहपूर्वकत्वोक्त्या त्रिदैवत्यमात्रे प्रातिलोम्यविधायकमितिवाच्यम् । न वदैवत्येऽपि 'प्रपितामहादिमात्रन्तम्' इति वाक्येन प्रातिलोम्यस्योक्तत्वेन तस्योपलक्षणपरत्वात् । अन्यथा शौनककारिकादिभिस्त्रिदैवत्ये आनुलोम्यक्रमस्यैवोक्तत्वेन तैस्सहाष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेः, मूलान्तरकल्पनाक्लेशापत्तेश्च । एतेन शौनककारिकादिविरोधोऽपि प्रत्युक्तः । तेषां त्रिदैवतात्वपक्षे तथा क्रमविधायकत्वात् । यत्तु कात्यायनीये प्रयोगवचने तथा क्रमविधानं, तद्वाजसनेयिविषयमिति । यच्च भगवता प्रयोगपारिजातेनानुलोम्यमाश्रितं तदभ्युपगमाभावादेव न शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं न वस्तुतः । अत एव वासिष्ठवाक्यस्य विवाहप्रकरणे पित्रादीनां प्रातिलोम्याश्रयणेन स्वशाखाविषयत्वमाविष्कृतम् । तस्य शाखान्तरविषयत्वे तदसंगतं स्यात् । न च वत्सगोत्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रीं वसिष्ठगोत्रोद्भवायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्रायेत्यादिपरि-

शिष्टादेव तत्र प्रातिलोम्यसिद्धिर्न वसिष्ठवाक्यादिति वाच्यम्। उभयोः स्वातन्त्र्येण विधायकत्वादेकार्थस्मृतिद्वयवाक्यवच्चद्विधाने विनिगमकाभावात्। नचैवम्—

पुत्रा यस्य प्रपौत्राय नप्तूऽस्यामुकगोत्रिणे।
अस्मा अमुकगोत्राय पुत्रा पौत्र्यस्य नप्त्रिका।

इत्यादिकारिकाविरोध इति वाच्यम्। आर्षपरिशिष्टविरोधे पौरुषेय्यास्तस्या दुर्बलत्वात् परिशिष्टस्य श्रुतिमूलकत्वेन स्मृतिमूलिकायास्ततः प्राबल्याच्च। न च-'नान्दीमुखे विवाहे वा' इत्यनेन नान्दीमुखशब्देन महालयाङ्गं नान्दीमुखमेवोच्यते। तेन तत्रैव तादृशक्रमविधानमिति वाच्यम्। वासिष्ठस्य तत्परत्वेऽपि तस्य वृद्धिश्राद्धशब्दवाच्यत्वेन स्मृत्यर्थसारीयस्य तत्परत्वासम्भवात्। उक्तरीत्या वाक्यान्तरवशादुपलक्षणतया नवदैवत्ये तादृशक्रमविधानेन त्रिदैवत्ये तस्मिन् तादृशक्रमविधानसम्भवाच्च। किञ्च उभयपरतयाऽस्पष्टस्य सामान्यस्य नान्दीमुखशब्दस्यैकमात्रपरतया स्पष्टेन विशेषेण वृद्धिश्राद्धशब्देनोपसंहारात्। अत एव वासिष्ठस्य तत्परत्वेन स्मृत्यर्थसारीयस्य चाभ्युदयिकपरत्वेन व्यवस्थेत्यपि न शङ्कनीयम्। नचैतानि वचनानि निर्मूलान्येवेति वाच्यम्। तेषां समूले हेमाद्रि–प्रयोगपारिजात-स्मृत्यर्थसार–प्रयोगसारा-ऽऽश्वलायनसर्वस्व–कृत्यरत्नाकर- हरनाथ–संस्कारचन्द्रिकाप्रभृतीनां निबन्धानां प्रतिभूत्वेनासमञ्जसापनयनात्। तदेवं जाग्रन्मूलायां सर्वदेशीयाश्वलायनानामनादिशिष्टाचारपरम्परायां यदाधुनिकानामसत्पथप्रवर्तनं, तद्धर्ममर्मनिकर्तनेनात्मकृतित्वख्यापनमेवेत्युपेक्षणीयम्। तस्मात्सिद्धो बह्वृचानां नान्दीश्राद्धे मात्रादीनां प्रातिलोम्येन तत्क्रम इत्यलमतिप्रपञ्चेन॥

अथ पार्वणादिश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तमुच्यते।

तत्र भरद्वाजः—

भुक्तं चेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत्।

उपवासास्त्रिमासादिवत्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥
प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।
असरूपे स्मृते नक्तं व्रतपारणके तथा ॥
असरूपे गुणशीलादिभिरसमाने ।

तथा-

द्विगुणं क्षत्रियस्यैतत्त्रिगुणं वैश्यभोजने ।
साक्षाच्चतुर्गुणं ह्येतत्स्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥ इति ।

एतदापद्विषयमामश्राद्धविषयमकामविषयं वा । एवमुत्तरत्रापि अल्पप्रायश्चित्तानि योजनीयानि । अधिकप्रायश्चित्तानि कामकारे अनापद्विषये वा योज्यानि । आपदि नवश्राद्धादिभोजने विष्णूक्तम् —

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाऽऽद्यमासिके ।
त्रैपक्षिके तदूर्द्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके ॥ इति ।

अत्राशक्तस्य हारीतेनोक्तम्—

एकादशाहे त्र्यहं तु भुक्त्वा सञ्चयने तथा ।
उपोष्य विधिवद्भुक्त्वा कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ॥ इति ।

अनापद्यपि स एव—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके ।
एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

मिश्रकं=प्रथमसम्वत्सरभवं श्राद्धमिति केचन । पुराणेषु-संवत्सरानन्तरभाविश्राद्धेषु । पुराणेष्विति बहुवचनं कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वपरं, तत ऊर्द्ध्वं न दोष इत्यर्थः । चतुर्थस्य शुध्यर्थत्वात् ।

तथाच दिवोदासनिबन्धे—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयं भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं क्षयेऽहनि कदाचन ॥

अत एव दर्शापरपक्षादिश्राद्धे वर्षग्रयादर्वागपि भोजने प्रत्यवायो नास्तीति।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

सप्तत्रिंशच्च यो मासान् श्राद्धे भुङ्क्ते तमोहतः।
स पङ्क्तिदूषितः पापः प्रेताशी च भवेत्तु सः॥

श्राद्धकाशिकायामपि—

मृतस्याहनि सम्प्राप्ते यावदब्दचतुष्टयम्।
वह्निश्राद्धं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्धभोजनम्॥
प्रथमेऽस्थीनि मज्जा च द्वितीये मांसभक्षणम्।
तृतीये रुधिरं प्रोक्तं श्राद्धं शुद्धं चतुर्थकम्॥ इति।

अपरे तु मिश्रकं प्रथमतो दीयमानमाद्यं श्राद्धमिति। "चान्द्रायणं नवश्राद्धे" इत्येतत्प्रथमनवश्राद्धादिविषयम्। अथवा नवश्राद्धे चान्द्रायणं क्षत्रियश्राद्धविषयं वा। द्वितीयनवश्राद्धादिषु तु षट्त्रिंशन्मतोक्तम्—

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चार्धमासिके।
त्रैपक्षिके तदर्द्धं स्यात्पादो द्वैमासिके तथा॥
पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षण्मासे च तथाऽऽब्दिके।
त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं तदहः स्मृतम्॥ इति।

'त्रैपक्षिके तदर्द्धं स्यात्' इत्यादि कामकारविषयम्। 'षण्मासे च तथाऽऽब्दिके' इत्येतत्प्रथमाब्दिकविषयम्। 'प्रत्यब्दं तदहः' इत्येतद्द्वितीयाब्दिकविषयम्। एतच्च ब्राह्मणविषयम्। क्षत्रियादिश्राद्धभोजने तु तत्रैव—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः।
त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम्॥
क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम्।
वैश्यस्यार्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु मनीषिभिः।

शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥
सार्द्धचान्द्रायणं मासि त्रिपक्षे त्वैन्दवं स्मृतम् ।
मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् ॥ इति ।

शङ्खः—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
पक्षत्रयेऽपि कृच्छ्रः स्यात् षण्मासे कृच्छ्र एव तत् ॥
आब्दिके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ।
अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥ इति ।

एवंविधान्यन्यान्यपि गुरुलघुप्रायश्चित्तानि कामाकामजातिशक्तिस्तेनपातितक्लीबाद्यपाङ्क्तेयश्राद्धभोजनसर्पहतादि श्राद्धभोजनविषयविशेषापेक्षया योज्यानि ।

तथा भरद्वाजः—

चण्डालादुदकात्सर्पाद् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥
पतनानाशकैश्चैव विषोद्बन्धादिकैस्तथा ।
भुक्त्वैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः ॥

तथा—

अपाङ्क्तेयान्यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।
ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।
आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
सङ्कल्पिते तथा भुक्ते त्रिरात्रं च क्षणं भवेत् ॥ इति ।

कामतो ब्रह्मचारिणो नवश्राद्धादिभोजने बृहद्यमोक्तम्—

मधु मांसं च योऽश्नीयाच्छ्राद्धं सूतकमेव च ।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ इति ।

अकामतोऽपि तेनैवोक्तम्—

मासिकादिषु योऽश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति।

आमश्राद्धे त्वर्धं सर्वत्र।

आमश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यं तु सर्वदा ॥

इति षट्त्रिंशन्मते स्मरणात्। अनुक्तप्रायश्चित्तामावास्यादिश्राद्धभोजनेषु विशेषमाहोशनाः—

दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः।
ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्ध्येत्तु तदनन्तरम् ॥

अस्ति क्षत्रियवंशभूषणमणिर्भूमीशचूडामणिः
शत्रूणां द्युमणिः प्रतापनविधौ धर्मारणिः कर्मसु ॥
कीर्तीनां सरणिर्बुधाब्जतरणिः प्रत्यर्थिपृथ्वीभृतां
संसारार्णवतारणैककरणिः सङ्कल्पचिन्तामणिः ॥१॥
स जयति परमानन्दकीर्त्या यस्यामृतेन पूर्णाशाः।
त्रिदशाः सुरारिवैरं सुधाकृते नैव तन्वते स्वैरम् ॥२॥

'धर्माधिकारि' कुलकैरवचन्द्रकान्त-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन।
आदेशतोऽस्य विहिता सुमनोऽभिरामा
श्री 'श्राद्धकल्पलतिका' नितरां प्रसन्नात् ॥ ३ ॥

अङ्कुरिता मुनिवाक्यैर्व्याख्यातॄणां द्विपत्रितासूक्तैः।
पल्लविता कृतिनेयं कल्पलता वाञ्छितं दिशतु ॥४॥
यत्किञ्चिद्दूषणं स्यादिह तदपि बुधैर्भूषणं संविधेयं
दोषोद्धाराय तेषामधिजगति पुनर्जन्म धात्रा कृतं यत्।
किं वा निन्द्यं न शम्भुर्गरलमहिगणात् भस्म शूलं कपालं
धत्ते भूषार्थमन्यैस्तदपि किमु गिरा पूज्यते न श्रुतीनाम् ॥५॥
सन्तोऽपि संतोषमपास्य दूरं कृतिं मदीयां यदि दूषयेयुः।
हानिस्तदा स्यात्कियती ममात्र स त्वं पुरस्तात्परिहास्यते तैः ॥६

परमानन्ददानाम्बुनिषेकैरनुवासरम् ॥
'श्राद्धकल्पलता' रूढा देयादार्थिकुलेऽप्सितम् ॥७॥

इति श्री महाराजाधिराज सहागिलान्वयैकभूषणपरमानन्दादिष्ट "धर्माधिकारि" रामपण्डितात्मजविनायक कृतायां श्राद्धकल्पलतायां नवश्राद्धानिरूपणस्तबकः पञ्चमः समाप्तः ॥

श्रीएकवीरा देवतार्पणमस्तु ।

इति श्राद्धकल्पलता समाप्ता ।

शुभं भूयात् ।

८२ छन्दः कौमुदी। [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्दःसंग्रहपुस्तकम्। [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६

८३ योगदर्शनम्। महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम्। तत्र (१) भोजवृत्तिः, [२] भावागणेशवृत्तिः, [३] नागोजीभट्टवृत्तिः, [४] मणिप्रभा, [५] योगचन्द्रिका, [६] योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम्। सटिप्पण। [योग० विभागे १] रु० १—०

८४ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम्। म० म० मल्लिनाथकृत सञ्जीविनीटीका तथा परीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्या सहितः। २ से ५ सर्गः पूल्यम् रु० १-४-० तथा १ से ५ सर्गः रु० १—८ तथा ६ से १० सर्गः। रु० १—८

८५ योगदर्शनम्। पं० श्रीबलदेवमिश्रकृत योगसूत्रप्रदीपिकाख्यव्याख्यया सहितम्। सटिप्पण। [योग वि० २] १—०

८६ काव्यमीमांसा। राजशेखरविरचिता। साहित्याचार्य पं० श्रीनारायणशास्त्रि खिस्ते कृत काव्यमीमांसा—चन्द्रिका टीका सहित [१ से ५ अध्याय] प्रथमोभागः। [काव्यविभाग १३] रु० ०—८

८७ नागानन्दनाटकम्। श्रीहर्षदेवप्रणीतम्। काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्य पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य वृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम्। [नाटक विभागे १] रु० १—४

८८ मेघदूतकाव्यम्। महाकवि श्रीकालीदास विरचितम्। मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चारित्रवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्री नारायणशास्त्री खिस्तेकृत भावप्रबोधिनीव्याख्या टिप्पण्या च सहितम्। [काव्य०४] रु०—८

८९ आगदीशोव्यधिकरणम्। न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम्। (न्यायविभागे २) रु० १—८

९० काव्यकल्पलतावृत्तिः। श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता। (अलङ्कारविभागे ४) रु० १—४

९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका। श्रीरामाश्रमप्रणीता। श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या, श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता। पं० श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा-निर्मितया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया उणादिकोषेण च सहिता। (व्या० वि० ११) पूर्वार्द्धम्। रु० २—८ उत्तरार्द्धं। रु० २-८

९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम्। साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम्। (पुराणेतिहास वि०१) रु० ५—०

९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम्। श्रीमद्धरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम्। (कर्मकाण्डविभागे ७) रु० ४—०

९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः। श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः। न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः। (न्याय वि० १३) रु० १—४

९५ (१) संस्कारदीपकः। म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीय विरचितः। गणेशपूजादिमहयागान्त-पूर्वाङ्ग निरूपणात्मकः प्रथमोभागः। (कर्म० वि० ८) रु० १-०

९५ (२) संस्कारदीपकः। „ „ „ विवाह-गर्भाधानादिकेशान्तसंस्कारनिरूपणात्मकः द्वितीयोभागः। „ रु० ३-०

९५ (३) संस्कारदीपकः। „ तुलादानादि-मूलशान्त्यादि निरूपणात्मकः नाम परिशिष्टदीपकः तृतीयोभागः। „ रु० ३-०

९६ वर्षकृत्यदीपकः। कालनिर्णयव्रतोद्यापन सहितः। म० म० पण्डित नित्यानन्द पन्त-पर्वतीय विरचितः। (कर्म्म० वि ९) रु० ३-
९७ श्रौतसूत्रम्। श्रीमन्महर्षि-लाट्यायनप्रणीतमग्निष्टोमान्तम्। (कर्म० वि० १०) रु० २-
९८ नलचम्पूः अथवा दमयन्तीकथा महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचिता। विषमपद-प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता। भावबोधिनी टिप्पणी सहिता। (का० वि०१६) रु० १-
९९ श्रीब्रह्मसूत्रम्। श्रीभगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभाख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च सनाथीकृतम्। (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) रु० ३-
१०० वाग्वल्लभः। सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमश्छन्दोनिबन्धः, श्रीमता दैवज्ञाग्रेसरेणागममार्मिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जनविदुषा विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारगेण कविचक्रवर्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद-पण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपस्कृतः। (छन्दः शास्त्र वि० ४) रु० २-
१०१ सिद्धान्तलक्षणम्। श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम्। न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम्। (न्याय विभागे ४)) रु० १-
१०२ वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः। (सायणाचार्यविरचितानां स्ववेदभाष्यभूमिकानां संग्रहः)। [वेद० वि० ५] रु० २-
१०३ माधवीयधातुवृत्तिः। श्रीमत्सायणाचार्यविरचिता। (व्या० वि० १२) रु० ६
१०४ बोधायनधर्मसूत्रम्। श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम्। [कर्म०वि० ११] रु० ४-
१०५ ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्। सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्। (प्रथमोभागः) (वेद वि० ६) रु० ५-
१०६ न्यायमञ्जरी। जयन्तभट्टकृता। न्याय-व्याकरणाचार्येण पं० सूर्यनारायणशास्त्रिणा कृतया टिप्पण्या समेता। द्वितीयोभागः। [न्या० वि० १५] रु० ३-
१०७ शारदातिलकम्। श्रीमद्राघवभट्टकृतपदार्थादर्शटीकासहितम्। (तन्त्रशा० वि० १) रु० ५-
१०८ मन्त्रार्थदीपिका। म० म० श्रीशत्रुघ्नविरचिता। (वेद० वि० ७) रु० २-
१०९ शब्दशक्तिप्रकाशिका। श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता। श्रीकृष्णकान्त-विद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तीटीकया श्रीमद्रामभद्रसिद्धान्तवागीशविरचितया रामभद्रीटीकया च समलङ्कृता। न्यायाचार्य काव्यतीर्थ पं० ढुण्ढिराजशास्त्रि-कृतया छात्रोपयुक्तया विषमस्थलटिप्पण्या मूलकारिकार्थेन च सहिता। (न्या वि० १६) रु० ४-
११० योगदर्शनम् (पातञ्जलदर्शनम्) भगवत्पतञ्जलिरचिते, राघवानन्दसरस्वतीकृत-"पातञ्जलरहस्याख्य"टिप्पनीयुक्तया द्वादशदर्शनकाननपञ्चाननवाचस्पतिमिश्रविरचितया "तत्त्ववैशारद्या"व्याख्यया भूषितेन विज्ञानभिक्षुनिर्मित"योगवार्त्तिक"-समुद्भासितेन मधुपुरीयकापिलमठस्थस्वामिहरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीवृत्त्या सहितेन भगवच्छ्रीकृष्णद्वैपायनव्यासदेवोपज्ञ-"सांख्यप्रवचन" भाष्येणावृत्तोतितम्, प्रदेशविशेषेषु श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्य्य-दार्शनिकसार्वभौम-साहित्यदर्शनाद्याचार्य-तर्करत्न-न्यायरत्न-गोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा विहितया टिप्पन्या "पातञ्जलप्रभा"नामिकया भूमिकया च संवलितम्, (योग वि० ३) रु० ४-

---

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी